

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими кафедраси

МАДАНИЯТШУНОСЛИК

фанидан маърузалар матни

Фарғона

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ

“Маъқулланган”
Факультет илмий кенгаши раиси:
2016-йил “_____” _____
_____ т.ф.н., А. Салмонов

“Тавсия этилган”
кафедра мудири:
2016-йил “_____” _____
_____ ф.ф.н., Д. Норматова

Ўқитувчи.

Ф Дадабоев

1-МАВЗУ: МАДАНИЯТШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ. «МАДАНИЯТ» ТУШУНЧАСИ ТАЛҚИНИ

Режа:

1. Маданиятшуносликнинг предмети.
2. Маданиятшунослик бўлимлари типологияси.
3. «Маданият» тушунчаси талқинида тарихийлик ва илмийлик.
4. Маданиятнинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ҳамда аҳамияти.

1. Маданиятшуносликнинг предмети. Маданиятшунослик бўлимлари типологияси. Маданиятшунослик — маданият ривожланишининг энг умумий қонуниятларини ўрганади. Унинг манбаи инсоният яратган барча маданий қадриятлардир. Маданиятшуносликнинг асосий вазифасига инсоннинг табиат, жамият билан биргаликдаги фаолиятини ҳамда кишиларнинг маънавий турмушига оид барча жараёнларни тадқиқ қилиш киради. Унинг тадқиқот манбаи бўлиб:

- инсон яратган санъат соҳаси;
- кишиларнинг муомала воситаси бўлган тил;
- жамият бойлиги ва мезони бўлмиш билим;
- ижтимоий муносабатлар ва ижтимоий ташкилотлар;
- жамиятда содир бўлувчи демографик ва этник жараёнлар хизмат қилади.

Маданиятшунослик умумназарий фан ҳисобланиб, унга хос бўлган хусусият - инсоннинг маданий ҳаёти ҳодисасини тартибли тизимга солиб ёндашиш ҳисобланади. Шунингдек, маданият гуманитар билимларни ўзида мужассам қилган ҳолда намоён бўлиши билан бирга билишнинг ўта мураккаб объекти ҳамдир.

Маданият — бу инсонларнинг ижодий фаолияти туфайли яратилган моддий ва маънавий бойликлар мажмуигина бўлиб қолмай, айти пайтда у жамият тараққиётининг даражасини ҳам ифодалайди, яъни, жамиятдаги билим, мезон ва қадриятларнинг йиғиндиси маданиятда гавдаланади. Маданиятни ўрганишда объектив қонуниятлар, ҳодисалардаги сабабий боғлиқлик ҳақидаги анъанавий тасаввурлардан фойдаланмаслик ҳам мумкин. Умумий бир соҳа сифатида маданиятга системали ёндашув бир-бирига таъсир этувчи турли маданият соҳаларининг ўзига хос хусусиятларини қисмларга бўлиб эмас, балки уларни яхлит тасаввур қилиш имкониятини беради. Системали ёндашув тадқиқотнинг жуда кўп услубларидан фойдаланишга имкон яратади. Яъни, айрим бир услублар билан олинган натижаларни бошқаларига қарама-қарши қўймасдан ва мут-лақлаштирмасдан хулоса чиқаришга асос бўлади.

Айнан, системали ёндашув маданиятга ўзига хос шаклда муносабат билдирган ҳолда кишилар ҳаёт фаолияти соҳаларини ҳам тушуниш имконини беради. Булардан маданият соҳалари, маданият институтлари ташкил топиб, улар аниқ тузилмага ва аниқ вазифаларга эга бўлган ҳолда ижтимоий муносабатлар тамойили, коммуникация, маданий намуналарни ташкил қилиб маданият тизимини белгилайди.

Маданиятшунослик фанининг қуйидаги бўлимлари мавжуд:

1. Маданият фалсафаси — маданиятдаги мураккаб ва кўпмақсадли жараёнларни таҳлил қилишда ёндашувнинг энг умумий тамойилларини намоён қилиб, қиёсий таҳлил, таснифлашга асосланади. Маданиятни фалсафий англаш, фалсафий асослаш билан боғлиқ материалистик, позитивистик, объектив идеалистик ва бошқа кўплаб қарашлар мавжуд. Уларнинг ҳар бирида инсоннинг табиат ва ишимоий гуруҳ (социум) оламида жисмоний, маънавий ва руҳий ҳаёт фаолиятининг шаклланиши ва ривожланишини назарий тушунтириш усуллари ва ўзига хос таҳлилий услублари ишлаб чиқилган.

2. Маданиятнинг тузилиш шакли (морфологияси) — инсонга боғлиқ бўлмаган ва жамиятда мустақил мавжуд бўлган маданиятнинг ўзига хос шакли унинг тадқиқот предмети ҳисобланади. Маданият ривожини жамиятнинг ички қонуниятларига ўзаро боғлиқдир, деб ҳисобловчи маданият морфологияси таққослаш, таҳлил ва бошқа услублар асосида маданият ривожланишининг манбаи ва омилларини очишга уринади. Унинг мавжудлик даври у ёки бу маданиятнинг пайдо бўлишидан то инкирозигачадир.

3. Маданият социологияси — бирон бир жамиятдаги мавжуд маданиятнинг аниқ жараёнларини ўрганиш билан шуғулланади; бу ҳар хил социологик ахборотларни тўплаш, қайта

ишлаш ва таҳлил қилиш билан боғлиқ бўлган маданият жараёнини эмпирик (тажриба) тадқиқ қилишда маълум маданият шароитида кишиларнинг ўзаро муносабатларида, социомаданият вазибаларида намоён бўлади.

4. Маданият тарихи — ҳар бир маданиятни ноёб ва асл ҳодиса сифатида ўрганади; шунингдек, турли маданиятларни ўзаро таққослайди, уларнинг ўзаро муносабати ва ўзаро таъсири, замон ва макондаги уларнинг фарқларини маданий тараққиётидаги ўзига хос ва умумий томонларни тадқиқ этади.

5. Маданият экологияси — замонавий инсон ҳаёт фаолиятининг барча соҳаларини: инсоннинг индивидуал ҳаётини, жамият ҳаёти, табиат билан ўзаро муносабатларини қамраб олади. Бу маданиятшунослик тадқиқотидаги энг янги фаол ривожланаётган соҳалардан бири.

Маданиятшунослик фанининг асосий муаммоси инсон ҳисобланади, зеро **маданият** - бу инсон яратган нарсалардир. Маданиятшунослик инсоннинг олам билан фаол муносабатини ва бу муносабатлар унинг ҳаёт тарзида намоён бўлишини, шахснинг ижтимоий ва маданий ролини, маданиятлар типологиясини ўрганади.

2. «Маданият» тушунчаси талқинида тарихийлик ва илмийлик. Маданиятшунослик фани маданиятни илмий изоҳлаб, унинг умумтарихий мазмуни ва маъносини белгилайди, ижтимоий-тарихий билимлар тизимидаги ўрни ва мавқеини асослайди.

«Маданият» атамаси ҳозирги замон илмий адабиётларда ранг-баранг маъноларда ифодаланган. «Маданият» ва «Культур» атамалари мутахассислар фикрига кўра айни маънони англатиб, лотинча «ишлов бериш», «парвариш қилиш» маъносини англатган. Кейинчалик «маърифатли бўлиш», «тарбияли», «билимли бўлиш» мазмунида ишлатилган. Ўзбек тилида кенг ишлатиладиган «Маданият» атамаси арабча «маданий»-“шаҳарлик” деган маънони билдиради. Америкалик маданиятшунос олимлар А. Кребер ва К. Клакхонларнинг 1952 йилдаги маълумотларига кўра маданият ҳодисасига берилган таъриф 164 та бўлса, сўнгги адабиётларда бу рақам 400 дан ортиқни² ташкил этади.

Маданият ҳодисаси тавсифида жуда кўп изоҳлар мавжуд «инсониятни яшаш усули; ижтимоий инсоннинг тўлақонли фаолияти», «инсон томонидан яратилган муҳит», «яхлит социал организм», инсоният яратган моддий ва маънавий қадриятлар мажмуи; сунъий- иккинчи табиат; инсон ижодий фаолияти маҳсули; умуман жамият; жамиятнинг маънавий ҳолати; жамият сифати; шартли белгилар тизими йиғиндиси; меъёр ва андозалар ва ҳоказо.

Ғарбий Европада маданият тушунчаси XVIII асрнинг охиридан эътиборан ҳозирги мазмунни касб этган бўлса-да, фақат XX асрга келиб ижтимоий ва гуманитар фанлар категориал тизимидан мустаҳкам ўрин олди. Кишилиқ жамиятини беқиёс кўламга эга бўлган ва доимий равишда ўзгариб боровчи маълумотларни муайян тартибга солишга ёрдам берувчи, умумлаштирувчи тушунчаларга бўлган эҳтиёжи маданият тушунчасини кенг тарқалишига сабаб бўлди. Қадимги Римда «Маданият» тушунчаси «ҳаётни маънавий жиҳатдан янада яхшилашга ва тозалашга қаратилган ғамхўрлик» деган маънода ҳам фойдаланилган. Маълумотларга кўра, машҳур Рим файласуфи, нотик Цицерон ҳам «руҳият маданияти» атамасини ишлатган. Европа халқларида XVIII асрнинг охириларигача «Маданият» атамаси ақлий-ахлоқий маданият тушунчаси билан ёнма-ён ишлатилган. Кўриниб турибдики, «Маданият» тушунчаси хилма-хил талқинига қарамай қадимдан ҳозирги кунгача ўз моҳиятини ўзгартирмаган³.

Ҳозирги даврдаги маданиятнинг илмий тушунчаси инсоният томонидан яратилган ва яратилиши давом этаётган маънавият, руҳиятнинг ўзига хослигини англаши натижасида вужудга келди. Инсоният «табiiй» турмуш тарзи асосида яшаган даврда: яъни териб истеъмол қилиш, ов қилиш, балиқ тугиш, чорвачилиқ ва деҳқончилик билан шуғулланган вақтларида маданият тўғрисидаги фикрнинг тугилиши мунозаралидир. Оддий, бир маромда ривожланувчи жамиятда инсон ўз маданияти билан «кўшилиб» яшаган. Урф-одатлар, эътиқодлар, ҳаётнинг моддий ва ижтимоий шакллари ундан фарқ қилмаган. Маданиятнинг автономияси намоён бўлиши учун муайян даражада техниканинг ривожланиши ва меҳнатнинг ижтимоийлашувига эришиш талаб этилади. Шу асосда маданият аста-секинлик билан инсониятдан тобора кўпроқ мустақил бўлиб боради. Инсоннинг эса маданиятига тобелиги ортади. Ҳозирги постиндустриал жамиятлардаги экологик маънавий ва ахлоқий соҳалардаги мавжуд муаммолар фикримизнинг далилидир. Шунинг учун маданиятни феномен сифатида идрок этиш, унинг ривожланиш қонунларини тушуниш ва шу тушунчалар асосида маданиятни бошқаришга ўрганиш зарурият

бўлиб қолади.

Инсоният жамияти доимий ривожда бўлиб, у ўзгариб такомиллашиб боради. Турли тарихий даврларда ва хилма-хил маданиятларда одамлар дунёни ўзгача англайдилар ва қабул қиладилар, ўзларига хос равишда тасаввурлари ва билимларини ҳосил қиладилар. Биз ҳозирга даврдаги мавжуд муаммоларга ўхшаш бўлган тўсиқларни ўтмишда одамлар қандай қилиб енгиб ўтганларини ўргана бориб, ўтмишга саволлар бман мурожаат қиламиз, ўтмиш бизга жавоб кайтаради ва шу билан ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак ўртасида доимий мулоқот бўлиб туради.

Маданият — жамиятнинг маҳсули, ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим жабҳаларидан биридир. Маданиятсиз жамият бўлмаганидек, маданият ҳам жамиятдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Мураккаб ижтимоий воқелик сифатида маданиятнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у инсоният авлодларининг меҳнати ва билимларини ўзига сингдириб олади, сақлайди ва доимий бойитиб боради. Маданият ижтимоий ҳаётнинг ворислиги, кадриятларини тўплаши ва уларни келгуси авлодларга етказиб бериш билан боғлиқ бўлган соҳаларни ифодалайди.

3. Маданиятни инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ҳамда аҳамияти. Ижтимоий ҳаётнинг таркибий қисми сифатида маданияни жамиятда тутган ўрни, жамиятнинг мазмунига ва таҳлил қилинаётган ижтимоий борлиқнинг хусусиятларига боғлиқдир. Ижтимоий жараён, кишиларнинг хатти-ҳаракати, яъни социал фаолияти маданий идеалларни, кадриятларни, нормаларни қарор топтирилиши ёки барҳам берилишида восита вазифасини, шунингдек кишиларнинг ижтимоий ва шахсий муносабатларининг шахслараро ва гуруҳлараро алоқалари шакли вазифасини ҳам бажаради.

Маданият ижтимоий ҳаётнинг таркибий ва функционал жабҳаларида ифодаланади. Шу жиҳатдан жамият маданиятни вужудга келтиради. Жамиятда вужудга келган маданият қанчалик мураккаблашиб бойиб борса, унинг инсонга ва жамиятга таъсири мукамаллашиб ва нисбий мустақиллиги кучайиб боради. Масалан, Антик жамият аллақачон ўтмиш, тарихга айланган бўлса-да, унинг маданияти ҳозирги кунда ўз аҳамиятини сақдаб келмоқда ёки биз бу давр маданиятини ўша вақтдагига нисбатан кўпроқ биламиз. Шунинг учун маданиятга жамиятнинг маҳсули, фаолият услуби сифатида қаралса-да, ҳар бир жамиятни у ёки бу конкрет маданиятнинг шаклланиш манбаи тарзида ҳам қараш мумкин.

Ижтимоий тараққиёт фаолият билан маданиятнинг ўзаро муносабатларида ўзгаришларга олиб келади. Аънавий ва индустриал жамиятларда информацион фаолият мустақил соҳани ташкил этган бўлса, «компьютер инқилоби» шароитида информациялар, билимлар ишлаб чиқарилиши, янги технологиялар яратиш алоҳида турдаги фаолият сифатида шаклланди, информация қимматбаҳо товарга айланди. Информацион фаолиятдаги билимлар синтези тизимидаги мураккаб ўзгаришлар муҳим қарор топган ғоялар ва кадриятларга таъсир этмоқда. Маънавий маданият информациялари захиралари тўпланиши оқибатида цивилизация тараққиётида ташкилотчи ва ҳаракатга келтирувчи факторга айланди. Бунинг оқибатида фаолият ва маданиятнинг ўзаро муносабатларида ўзгаришлар бошланди. Агарда дастлаб маданият фаолиятнинг мазмунига тўлиқ боғлиқ бўлган бўлса, цивилизация жараёнлари оқибатида фаолият маданиятни тобора кўпроқ иштирокида шаклланиши кузатилмоқда.

Жамият тараққиётида тарихий инерциянинг катта таъсирини ҳам ҳисобга олиш керак. Инерциянинг таъсирида инсоният бажарилиши лозим бўлган вазифалардан тамоман боғақа нарсалар билан машғул бўлади. Чунки жамоа тафаккури қийинчиликлар билан қайта қурилади. Моддий бойликларни қисқа вақт ичида йўқ қилиш ва ёки бузиб ташлаш мумкин, лекин маънавий кадриятлардан тезда воз кечиб унинг янгисини қабул қилиб бўлмайди. Россия ва советлар империяларининг миллий маънавий кадриятларимиз, урф-одатларимиз ва аъналаримизни «замонавийлаштириш» соҳасида олиб борган сиёсати оқибати нима билан тугаганлиги кўпчиликка маълум.

Биз маданият ва ижтимоий фаолият бир-биридан мустақил мавжуд бўлмаслиги, маданиятнинг тараққиёти масалаларини қисқача кўриб чиқдик, энди маданиятнинг шахс фаолиятидаги ўрни ва аҳамияти масаласига тўхтасак.

Маданият ва шахс нафақат мазмунан бир-бирига яқин бўлган, балки ички ва ташқи томонлари жиҳатидан ўзаро мос келувчи тушунчалардир. Шахс муайян маданий муҳитда яшайди ва фаолият кўрсатади.

Қомусий олим **Абу Наср Фаробий** «Бахт саодатга эришув ҳақида» рисоласида инсон камолатида жамоанинг роли катта эканлигини таъкидлаб шундай дейди: «Камолатга бир кишининг ўзи ёлғиз (биронинг ёки кўпчиликнинг ёрдамисиз) эришуви мумкин эмас. Ҳар бир инсоннинг туғма табиатида ва унга лозим бўлган ҳар қандай иш ва ҳаракат жараёнида бошқа бир инсон ёки кўпчилик

билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш ҳиссиёти бор, одамзод жинсидан бўлган ҳар қандай инсоннинг аҳволи шу: у ҳар қандай камолатга эришувида бошқаларнинг кўмаклашувларига ва улар билан бирлашишга муҳтож ёки мажбурдир». Унинг фикрича, инсон ўз-ўзидан бахтли ҳам бўлолмайди, камолатга ҳам эришолмайди. «Бу нарса унинг ҳаракатларига, меҳнатига, касб-хунар эгаллашига, билимига ва фозил жамиятда яшашига боғлиқ», дейди. «Давлатнинг вазифаси инсонларнинг бахт-саодатга олиб боришдир, бу эса илм ва яхши ахлоқ ёрдамида қўлга киритилади». Фаробий давлатни етук шахс (монархия), етук хислатларга эга бўлган бир неча шахслар (аристократия) ва сайланган шахслар (демократия) ёрдамида бошқариш шакллари қайд этади. Фаробий жамият ўз ривожига етукликка томон интилиши, шунинг учун кураш олиб борши ҳам хосдир. Шунинг учун маданиятни нафақат қадрлаш ва сақлаш, балки танқидий ўрганиш талаб этилади.

Қайд этилган сабаблар таъсирида муайян ишлаб чиқариш усули ҳукмронлиги шароитидаги тарихан таркиб топган ижтимоий ва маданий муҳитда жамият билан индивид ўртасида нисбатан ўзгарувчан мувозанат бўлади. Бу мувозанатни ҳосил бўлишида маданиятнинг иштироки салмоқлидир. Маданият шахсга таъсир этади ва унинг психологик ҳолатини шакллантиради, шахснинг характерида ва дунёни билишида муқим ўрнашиб қолади.

Шахс маданият билан қуйидаги соҳаларда муносабатда бўлади:

биринчидан, маданият таъсир этиш объекти сифатида уни ўзлаштиради;

иккинчидан, маданий қадриятларни ташувчи ва ифодаловчиси сифатида конкрет маданий муҳитда фаолият кўрсатади;

учинчидан, маданий ижодиёт субъекти сифатида маданиятни ривожлантиради.

Маданият ва шахснинг ўзаро муносабатлари, унинг шахс ҳаётида тутган ўрни тўғрисидаги мулоҳазаларимизга хулоса қилиб, шуни айтш мумкинки, **табиат** стихияли қонуниятлар асосида ривожланиб борса, инсоннинг ички дунёси, ички «табиати»ни шакллантириш мақсадли йўналтирилган асосда ташкил этилиши мумкин, бунда маданият инсониятга шундай имкониятни яратувчи муҳим воситалардан бири бўлади.

Маданиятшунослик курси тарих, фалсафа, социология, этнография, социал психология каби бир қатор фанларнинг кесишувида вужудга келган, янги социал гуманитар фан ҳисобланади. Унинг изланиш объекти ижтимоий воқелик бўлган маданият ва инсон ҳаёти услуби ҳисобланади. Унда маданиятнинг вужудга келиши, ривожланиши, жамиятда амал қилиниши билан боғлиқ масалалар тўғрисида, маданият қоидалари институтларнинг, қадриятларнинг жамият ҳаёти ва ривожланишидаги ўрни, ўзаро алоқалари жараёнлари ўрганилади.

Фаробий «Ақл маънолари ҳақида» рисоласида, ақл, бир томондан руҳий жараён, иккинчи томондан ташқи таъсир таълим-тарбиянинг натижаси эканлигини уқтиради. Фаробий фикрича, ақл фақат инсонгагина хос бўлган туғма қувват-руҳий куч билан боғлиқ. Фаробийнинг ақл, умуман билиш ҳақидаги таълимотида мантиқ (логика) илми муҳим ўрин тутди. «Мантиқ санъати кишига шундай қонунлар ҳақида маълумот берадики, бу қонунлар воситасида ақл чиник, ади, инсон соғлом фикр юритишга ўрганади»,— деб ёзган эди у. Фаробий мантиқ илми билан грамматикани ва ниҳоят фозил жамият, фозил шахар даражасига кўгарилиши ҳақида фикр юритади.⁴

Индивид ижтимоий турмуш ва маданиятга қай тарзда жалб қилинганлигига, унинг табиий имкониятлари, ҳаракати, ҳиссиёти, тафаккури социал-ахамиятли мазмун билан тўддирилганлигига ва маданий шакл касб этганлигига қараб шахс сифатида қарор топади. Маданият индивидуал ва ижтимоий ҳаёт билан узлуксиз бирликни ташкил топган вақтгача мавжуд бўлади.

Маданият кишиларга тана аъзолари, инстинктлар ёки туғма истеъдод каби табиатдан берилмайди, ҳар бир индивид ўзининг шахсий тажрибаси асосида, мустақил равишда бевосита теварак атрофдаги кишиларнинг, жамиятнинг ва ўтган авлодларнинг тўплаган тажрибаларини ўзлаштиради.

Индивидуум ижтимоий амалиёт маҳсули бўлган маданиятни ўзлаштириш билан бирга унга акс таъсир этади. Шахснинг шаклланиши жараёнида маданиятнинг моддий дунёсини ҳам бойитади. Шунингдек, инсон маданият нормаларига амал қилган ҳолда нафақат табиатни ва жамиятни, балки, шахсий «табиати»ни ҳам ўзгартиради. Маданият шахснинг ички дунёси мазмунига, «иккинчи табиати»га айланади.

Шахснинг маданият билан ўзаро муносабати ҳеч қачон тўлиқ ва уйғун бўла олмайди.

Ижтимоий ва индивидуал ҳаёт, шунингдек маданият стихияси бир-бири билан мос келмаслиги мумкин. Маданият доимо инсон билан чамбарчас боғлиқ бўлади ва усиз яшай олмайди. Лекин воқеликнинг мураккаб, яхлит бирлиги сифатида у ўз ривожланиши қонунларида ва борлиққа нисбатан мустақилдир. У маданий меросни ўзида мужассамлаштирган конкрет социал гуруҳларнинг маънавий ҳаётига нисбатан бойроқ ва чуқурроқдир. Маданият доимо қадриятларнинг энг йирик захираси, тажрибалар ҳазинаси бўлиб қолади. Инсоният авлодлари ундан фойдаланадилар ва унга ўз хиссаларини кўшадилар.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, индивид билан маданият ўртасидаги муносабат мураккаб жараён ҳисобланади. Индивидни ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этишига имкон берувчи психо-социал ва маданий дунёқараши ижобий ва салбий қарашларнинг йиғиндисидан ташкил топади. Инсонга ишчанлик, фидоийлик, матонат, ўткир зехн билан бирга калгафаҳмлиқ, ялқовлик, шафқатсизлик, ўз манфаатларини тўғри тушуна олмаслик, ҳақиқий қадриятларни сохтасидан ажрата билмаслик иллатлари.

Маданият типлари тарихий даврларга қараб ўзгариб туради. Даврларнинг алмашилиши билан маданиятда ҳам сифат ўзгаришлари юз беради. Конкрет тарихий даврда яшаган кишиларнинг дунё тўғрисидаги тасаввурлари, билими, маънавий қадриятлари тўғрисида атрофлича маълумотга эга бўлишимиз учун биз шу даврнинг маданиятига мурожаат қилишимиз лозим. Шунинг учун маданиятшунослиқ фани турли халқларнинг маданий ривожланиш тарихини жаҳон маданий тараққиётининг таркибий қисми сифатида ўрганиш билан бирга конкрет тарихий даврнинг ижтимоий тараққиётда тугган маънавий ривожланиши босқичлари, умумий қонуниятлари, ўзига хос хусусиятларини ҳам ўрганади.

Маданиятшунослиқ тингловчиларни турли тарихий даврлар маданиятлари ва социал гуруҳларнинг урф-одатлари, турмуш тарзи тўғрисидаги билимлар билан бойитади. Тарихий ва гуманитар билимларни тартибга келтиради, ижтимоий турмуш воқеликларини ягона мазмун асосида англашга ёрдам беради. Кўплаб бетакрор ва мустақил маданиятлардан ташкил топган жаҳон цивилизациясининг бирлиги ва хилма-хиллигини курсатади. Кишиларнинг фуқаролик ва маънавий етуқликка эришишларида, фикрлар ва қадриятлар плюрализмни кўра билишда фан тараққиётини тўғри баҳолаш қобилиятини ҳосил қилишда муҳимдир.

«Инсон энг олий даражадаги тарихий мавжудотдир. Инсон тарихий даврда, тарихий давр инсонда мужассам» (Н. Бердяев). Негаки, ҳар қандай даврнинг хусусият ва даражаси маданият ривожи билан ўлчанади.

Маданиятшунослиқ фани муҳим тарбиявий вазифани ҳам бажаради. Инсонда зиёлилик ҳиссини тарбиялаш курсининг диққат марказида туради. Киши қанчалик зиёли бўлса- деган эди Д.С. Лихачев - у шунча кўп тушунади ва ўзлаштиради, унинг ўртасидаги муштаракликни қайд этади: мантиқнинг ақлга муносабати грамматиканинг тилга муносабати кабидир. Грамматика одамлар нутқини тарбиялагани каби, мантиқ илми ҳам тафаккурни ҳақиқий йўлдан олиб бориш учун ақлни тўғирлаб туради.

Форобий логикаси мусулмон Шарқидаги сўнги мантиққа оид фикрларнинг ривожига катта туртки берди. Унинг билиш, мантиқ, ақл ҳақидаги фикрлари инсон ҳақидаги таълимоти учун хизмат қилади. Ақлга эга бўлиш, билимли, мантиқли бўлиш билан чегараланмай, у маълум ахлоқий принципларга, ахлоқий маданиятга эгалик билан яқунланиши керак. Негаки ҳар бир даврда жамият ахлоқи жамият маданияти деган мезон билан баҳоланар экан, маданиятли инсонни ахлоқсиз, эътиқодсиз, имонсиз ва ақлсиз тасаввур қилиш қийин.

Форобий: «Ақлли деб шундай кишиларга айтиладики, улар фазилатли, ўткир мулоҳазали, фойдали ишларга берилган, зарур нарсаларни кашф ва ихтиро этишга зўр истеъдодга эга, ёмон ишлардан ўзини четга олиб юрадилар. Бундай кишиларни оқил дейдилар. Ёмон ишларни ўйлаб топиш учун зехн-идроққа эга бўлганларни ақлли деб бўлмайди, уларни айёр, алдоқчи деган номлар билан атамоқ лозим»⁵.

Форобий ўрта асрлар шароитида биринчи бўлиб жамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазифалари ҳақида изчил таълимот яратди. Бу таълимотда маданиятли жамиятнинг кўп масалалари давлатни бошқариш, таълим-тарбия, ахлоқ, маърифат, диний эътиқод, уруш ва яраш, меҳнат ва бошқалар қамраб олинган.

Курснинг асосий масаласи бу инсон тўғрисидаги, унинг табиати ва имкониятлари тўғрисидаги масалалар. Табиатнинг мавжудлик қонуни хилма-хил бўлганидек, инсоннинг ички табиати, яъни маданияти ҳам табиий муҳит, ижтимоий борлиқ ва тарихий даврлар таъсирида доимий равишда

ўзгариб туради. Бу ўзгариш фақат илгарилаб бориши, янги қадриятларнинг вужудга келишдангина иборат эмас, бу бирон-бир соҳадага бузилишлар, инқирозий аломатларнинг кучайиши билан ҳам характерланиши мумкин. Ҳозирги замон илмий техника тараққиётининг табиий муҳитга, маънавий ҳаётга ва бошқа соҳаларга салбий таъсири фикримизнинг далилидир.

Маданиятшунослик курси маданий тарихий даврларни таҳлил қилишда билишнинг уч босқичини табиий бирликда олиб қарашга ҳаракат қилади.

А) Конкрет даврнинг яхлит қиёфасини, яъни унинг бадиий образини яратишга интилади;

Б) Инсоният борлигининг умумий динамикасида даврнинг маънавий ўрнини аниқлайди (ижтимоий онг тарихида, фанда, санъат ва фалсафада ўрганилувчи даврга берилган баҳонинг эволюциясини ҳам ўз ичига олади).

В) Конкрет даврнинг «мазмуни»ни таҳлил қилади, яъни унинг ҳозирги давр тафаккурида қандай ўринга эга эканлигини, унинг муаммоларини бизга қандай таъсир этиши, бизга қайси томонлари билан яқинлигини, ҳозирги вазиятнинг қайси социал ва индивидуал камчиликлари унда актуаллашганлигани кўрсатади.

Кишининг маданий савияси қанчалик тор бўлса, у ҳамма янгиликларга ва «жуда эски»ликка нисбатан шунчалик бефарқ бўлади. ўзининг эски одатлари билан яшайди. Дунёқараши тор бўлиб, ҳамма нарсага шубҳа билан қарайди. Ўтмишнинг маданий қадриятларига ва ўзга миллатлар маданиятларини билиш, уни сақлаш, кўпайтириш, эстетик қимматларини қабул қила билишнинг ривожланиб бориши маданий- тараққиётнинг энг муҳим воситалардан бири бўлиб ҳисобланади. Инсоният маданияти ривожланиши тарихи бу нафақат янги, балки эски маданий қимматларни излаб топиш тарихидир. Шунингдек, ўзга маданиятларни билиш, маълум маънода гуманизм тарихи билан қўшилиб кетади. Бу бошқа халқларга нисбатан ҳурмат, тўғри маънодаги бардошлилик, тинчлик тилаш демакдир⁶.

Зиёлилик тушунчаси илмий ва оддий онг даражасида таърифланиши жихатидан фарқ қилади. Оддий онг даражасида интелегентлилик деганда олий маълумотга эга бўлган, асосан, ақлий меҳнат билан шуғулланувчи, билимли кишилар тушунилади.

Илмий тушунишда зиёлилик бу маълумот даражасига, билимга, эрудицияга боғлиқ эмас деб талқин қилинади. Инсон хотирасидан маҳрум бўлса, маълумоти бўлмаса ҳам агар у ўзга маданият кишиларини, санъат асарларининг кенг ва хилма-хил соҳаларини ва ўзгалар ғояларини тушуниш лаёқатини сақлаб қолса, интеллектуал ҳаётга мослашиб кетса бу- интелегентлилик ҳисобланади. Демак, зиёлилик бу руҳий ҳолат бўлиб, айрим кишиларга табиатдан берилса-да, лекин инсон унга тинимсиз меҳнат ва изланишлар орқали эришади.

Маданиятшунослик фанининг яна муҳим вазифаларидан бири бу кишида ижодий қобилиятни ривожлантиришдир. Маданият фақатгина моддий ва маънавий қимматлар йиғиндисидан иборат эмас, балки ижодий фаолиятдир. Маданиятшунослик янги маълумотлар бериш билан бирга ёшларда маданият воқеликлари билан муносабатда бўлиш малакасини ҳосил қилади. Хилма-хил маълумотлар бериш билан бирга тингловчиларда илмий тафаккур қилиш услублари узликсизлиги, мантикийликни шакллантиради.

Курснинг тарбиявий функциясини тадбиқ этиши, уни билиш функцияси билан қўшиб ўрганилишини талаб этади. Тарихий даврлар маданиятини ўрганиш маданиятларни қарама-қарши кўйиш, уларга баҳо бериш, фарқ қилиш мақсадларига эмас, балки янгиликни ўрганиш, бошқа маданиятлар қимматларидан баҳраманд бўлишига хизмат қилади. Бу вазифаларни бажаршда маданиятшунослик курси тарихий антропология-маданиятга яхлит феномен, дунё ва ҳаётни идрок этиш усули сифатида муносабатда бўлади.

Тарихий антропологиянинг энг муҳим тушунчаларидан бири бу менталитетдир. «Менталитет» - бу маданиятга тааллуқли бўлган кишиларда у ёки бошқа муҳитнинг муайян «ақлий воситалар йиғиндиси», «психологик мослама»ларнинг мавжудлигини билдиради. Улар инсонга ўзгаришнинг табиий ва социал борлигини мустақил қабул қилиш ва идрок этишига шарт-шароитлар яратади. Бетартиб узук-юлуқ тушунчалар ва таъсирлар тафаккур орқали қайта ишланади, нисбатан тартибли дунё манзарасига айланади. Бу манзара инсон хатги-ҳаракатида ўчмас из қолдиради. Бир социал ва маданий умумийликнинг тегишли бўлган, тарихий жараёнининг субъектив томони ҳисобланувчи идрок ва ҳис қилиш услублари тарихнинг объектив жараёнига қўшилади.

Ҳозирги замон маданиятшунослик фани «маданият» тушунчасини қулланишига қараб қуйидагича ўрганади:

а) Индивидуал-шахс маданияти;

- б) гуруҳий маданият-миллий, синфий, табақавий, касбий, оилавий;
- в) макон ва замонда чекланган муайян типдаги жамият маданияти;
- г) инсоният маданияти.

Маданиятни қўлланиш жиҳатидан турларга бўлиш мунозарали бўлса-да, биз уларнинг мавжудлигини инкор қила олмаймиз. Ижтимоий тараққиёт тафовутларини йўқотмайди, балки, аксинча, унинг хилма-хиллигини янада кенгайтиради. Шунинг учун уларни тобора чуқурроқ ўрганиш маданият тўғрисидаги тасаввуримизни кенгайтириб боришига хизмат қилади.

Маданият тушунчаси қўлланиш жиҳатидан хилма-хил бўлгани каби, кундалик ҳаётда (оддий онг) ва фанда ҳам турли мазмун касб этади. Биз «муомала маданияти», «меҳнат маданияти», «хатти-ҳаракат маданияти» каби иборалардан фойдаланамиз ва уларга кўникиб қолганмиз. Кундалик ҳаётда маданиятдан воқеликни баҳолаш тушунчаси сифатида ва шахснинг маълумотлилиги, хушмуомалалиги, озодалилиги, вазминлиги каби хусусиятлари билан боғлаб тушунтириш одатга айланган. Маданиятли киши тушунчасига кўшиб ишлатилувчи сифатлар жуда кенг бўлиб, уни қўллаш жамиятнинг умумий маданий даражаси ва шахснинг социал статусига боғлиқдир. Ҳозирги даврда «ишлаб чиқариш маданияти», «хизмат кўрсатиш маданияти», «дам олиш маданияти» ва бошқалар тўғрисида кўп гапирилмоқда. Бу иборалар орқали маданият деганда ижтимоий институтларнинг самарали фаолият кўрсатишлари тушунилади. Баъзан маданият тўғрисидаги тасаввурлар шахарлар турмуш тарзи, кинотеатрлар, театрлар ва кутубхоналарга тез-тез бориб туриш «маданий» кишилар билан дўстлашиш ва чиройли нарсалар билан боғлиқ деб фикр қилинади. Рўзномаларда, статистик маълумотлар «иктисод ва маданият», «фан ва маданият», «сиёсат ва маданият» иборалари кўп ишлатилади, бунда маданият маънавий устқурма ёки ахлоқ ва санъат соҳалари билан чекланган. Илмий нуқтаи назардан иқтисодни, сиёсатни ва фанни маданиятдан ташқари турувчи соҳа деб ҳисоблаш ҳақиқатдан йироқдир. Шунингдек, классик кадриятлар ва санъатнинг буюк намуналари, идеал ва юксак интилишлар маданиятга тааллуқли соҳалар бўлиб, оддий, кундалик нарсалар унга ётдир деган фикрлар асоссиздир. Кундалик ҳаётда маданиятга фақат кадриятлар йиғиндиси сифатида қаралиши ҳам тўғри эмас, чунки маданиятда инсониятга зарарли бўлган, эскилик қолдиқлари, тўлиқ текшириб кўрилмаган «янгиликлар» каби салбий нарсалар ҳам ўзлаштирилиши мумкин. Кундалик ҳаётда ва фанда маданият атамасидан фойдаланиш тўғрисидаги мулоҳазаларни хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, маданият энг кенг маънода инсонни ўраб турган табиатдан, ижтимоий муносабатларда ва бевосита ўзида вужудга келган тайёр маълумотлардан фойдаланишни, онгли равишда ажратиб олишни тақозо этади. Маданият табиатдан фарқ қилади, анъаналар, рамзлар, тил, бевосита тақлид қилиш ва амалий ўрганиш орқали авлоддан-авлодга сингдирилади. Маданият шахс томонидан, унинг социал жиҳатдан шаклланиши жараёнида ўзлаштирилади ва асосан кенг тарқалган ва кўпчилик қабул қилган ахлоқ, тафаккур ва ҳис қилишнинг парчаларидан ташкил топиб, индивидуал ҳаракатлар ҳиссаси бунда жуда камдир.

Маданиятни илмий тушуниш оддий онгдан қуйидагиларга кўра фарқ қилади.

Биринчидан, у жуда кенг бўлиб кишилар фаолиятининг барча услубларини, ижтимоий ҳаётнинг барча шакллари ўз ичига олади.

Иккинчидан, кундалик ҳаётда ҳиссий безаб кўрсатилган ва қиммат жиҳатларга урғу берилган тасаввурлардан фарқ қилиб, фанда тавсифий таъриф бериш билан чекланади.

Оддий онгда маданиятни тушунишнинг хусусияти бевосита унда амалий иштирок этилишига боғлиқлигидадир. Маданий воқеликларга инсон бефарқ муносабатда бўла олмайди. Унинг кадриятларга муносабати ва ҳиссий эмоционал тасаввурлари болалик даврида тўплаган тажрибасидан бошланади ва кишининг жамиятда тугган ўрнига, ёшига, мавқеига ҳам боғлиқдир. Шу нуқтаи назардан у ўзига бегона бўлган урф-одатлар ва хатти-ҳаракатларга нисбатан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлади.

Хулоса сифатида шуни айтиш керакки, Маданиятшунослик курси гуманитар фанлар қаторида олий ўқув юртларида ўрганилиши ҳозирги давр талабига мос келади. Жамият ҳаётидаги мавжуд муаммоларни фақат иқтисодий, сиёсий тадбирлар ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш билангина тўла ҳал қилиб бўлмайди. Бунинг учун жамиятнинг маънавий ҳаётини ҳам қайта қуриш талаб этилади. «Маънавият йўқ жойда- деган эди Президент И. А. Каримов — ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди».

Маданиятшунослик талабаларга жаҳон маданияти ва унинг таркибий қисми бўлган Ўзбекистон маданиятини ривожланиш тарихи, хусусиятлари, ўзаро алоқадорлиги муаммолари ва истиқболлари тўғрисида билим, кўникма ва малакаларни бериш билан айна пайтда, миллий

маданиятга ва ўзга миллатлар маданиятларига, кадриятларига уларни хурмат руҳида тарбиялашда, маданият ёдгорликларига ижодий муносабатда бўлишларида, маънавий жиҳатдан ривожланишларида кўмаклашади.

Таянч тушунчалар

Маданият, маънавият, индивидуум, социум, қонуният, зиёлилик, интеллект, функция, менталитет.

Мавзу бўйича такрорлаш учув саволлар

1. Маданиятшунослик фани предмети ва у нимани ўрганади?
2. Маданиятшунослик илмининг асосий йўналишларини сананг.
2. «Маданият» атамаси фанда қачон пайдо бўлган?

2-МАВЗУ: МАДАНИЯТ РИВОЖЛАНИШИНИНГ АСОСИЙ ҚОНУНИЯТЛАРИ.

Режа:

1. Моддий ва маънавий маданият ҳамда уларнинг ўзаро алоқадорлиги.
2. Маданиятнинг функциялари.
3. Шахс маданиятининг шаклланишида жамият маданияти тизимларининг аҳамияти.
4. Дунё маданий бойликлари (маданий кадриятлар).

1. Моддий ва маънавий маданият ҳамда уларнинг ўзаро алоқадорлиги. Маданий жараённинг ўзига хослига шундаки, маданият ҳодисаси ҳар доим шакл ва мазмун, борлик ва муносабат, нарсанинг мавжудлиги ва унинг рамзий мазмуни уйғунлигига эга бўлади. Моддий маданият ва маънавий маданият-маданиятнинг асосий икки соҳаси бўлиб, бир-бири билан ўзаро алоқада, ўзаро таъсирда ва бир-бирини тақазо қилган ҳолда ривожланади. Моддий маданият ҳар доим маълум бир маънавий маданиятнинг тимсоли ҳисобланади, ўз навбатида маънавий маданият ҳам қайсидир нарса, белги, тасвир, рамзларда моддий уйғунликда мужассам бўлади.

Моддий маданиятнинг маънавиятдан тарихан айрилиги фақат инсоният тараққиётининг бошланғич даврларигагина хосдир. Жамиятда маънавий фаолият махсус соҳага айлангач ахлоқий мезонлар, дин, санъат, ҳуқуқ, сиссат, фан шаклланиб, маълум доирадаги кишилар бу соҳа билан шуғуллана бошлади.

Узоқ вақтлар фанда маданият деганда фақат маънавий маданият назарда тутилди. Негаки, борликни ҳақиқат, яхшилик, гўзаллик белгилайди деб ҳисоблашган. Шунинг учун, биринчи ўринда илмий тадқиқотларнинг асоси фан ахлоқ, нафосат бўлиб келди. Натижада, жамиятнинг моддий ҳаётини, унинг иқтисодиётни ўрганишга эътибор берилмади. Моддий маданият тадқиқот учун қизиқарсиз, ҳисобланган.

Индустриал жамиятининг вужудга келиши, унинг техникавий тараққиёти ва технологияларини тезда алмашиши маданиятшуносларни инсониятнинг барча моддий маданиятини ўрганишга мажбур қилди.

Кишиларнинг қайта ўзгартирувчилик фаолияти, уларни ижтимоий ишлаб чиқариш ва такрорий ишлаб чиқариш билан боғлиқлиги моддий маданиятнинг ўзига хос соҳаларга бўлиниши маданиятшуносликда муайян тадқиқотларга зарурият туғдирди.

Моддий маданиятнинг **биринчи катга соҳаси** бу меҳнат қуроллари ишлаб чиқаришнинг барча воситалари, турар жойлар алоқа воситалари, техника қурилмалари. Хуллас, сунъий шароитда яратилган нарсаларнинг барчаси, шунингдек моддий маданиятнинг бу қисми ишлаб чиқариш техника маданияти ёки жамият ҳаётининг моддий техника асоси деб аталади. Ишлаб чиқарувчи техника маданиятининг махсус қисмини ишлаб чиқариш технологиялари, меҳнат фаолиятида иштирок этувчиларнинг ижодий кўлами, уларнинг техник билими, ишлаб чиқариш маданияти, жисмоний ва руҳий имкониятлари ташкил қилади.

Моддий маданиятнинг **иккинчи соҳаси** ижтимоий ҳаёт ва унинг барча тармоқларининг меъёрий ҳаракатини таъминловчи кўплаб ижтимоий институтлар, ташкилот ва муассасалар фаолияти билан боғлиқ. Бу турли ҳокимият тузилмалари ва унга муносиб бошқарув шакллари, ижтимоий ташкилотлар, таълим, ёш авлодни тарбиялаш ва таълим бериш, соғлиқни сақлаш ва дам олиш, бўш вақт ва кўнгли очиш муассасалари тизими каби барча ижтимоий институтлар амалда жамият маданиятини сақлайди, ўзгартиради ва қайта шакллантиради.

Моддий маданиятнинг **учинчи соҳаси** (ишлаб чиқарувчи ва қайта ишлаб чиқарувчи) инсоннинг ўзи ҳисобланади. Моддий маданиятнинг бу соҳаси нафақат инсониятни шунчаки биомавжудотлик муаммоларини тадқиқ қилмасдан, балки авлодларнинг ўзаро муносабатлари муаммоларини ҳам таҳлил қилади.

Инсон улғайиши ва жамоага мансублиги мезонидан бошқа жамият маданияти аъзоси сифатида шаклланиши мумкин. Икки хил, баъзан инсонни икки турдан ҳам кўпроқ маданиятга мансублиги уни кўп томонлама, турли маданий оламга мансуб қилади. Аммо, бунда маълум хавф ҳам яширин бўлади. Яъни, улғайувчи авлод жамиятга аралашуви жараёнида бегона маданиятларнинг аралашуви ёшларни ўзининг маданият манбаидан айрилишига, ўз этнос аъханаларини тушунмаслигига олиб келади. Ўз миллий маданиятидан маҳрум киши манкуртга айланади ва ҳар қандай маданиятга ҳам бефарқ муносабатда бўлади. Шунинг учун мерос, маданиятнинг узлуксиз аъханавий янгилиниш жараёнини таъминлаш ўта муҳим.

Моддий маданиятнинг учинчи соҳаси доирасига инсон ҳаёт фаолиятининг генетик (ирсий), жисмоний (соматик), тиббий-биологик хусусиятлари ҳақидаги, жамиятда юзага келадиган ва тарихий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари акс этувчи маданий аъханалар ва соғлом одатларга тўғри келадиган инсоннинг тартибли овқатланши ва турмуш тарзи ҳақидаги билимлар мажмуи бўлган инсон экологияси муаммолари ҳам мансуб. Умуман, моддий маданиятга меҳнат маданияти, ишлаб чиқариш маданияти, турмуш маданияти, экологик маданиятлар киради. Ишлаб чиқариш воситалари моддий маданиятнинг муҳим қисмидир. Замонавий техника ютуқлари жамият моддий маданиятнинг асосини белгиловчи жиҳатдир. Маиший турмушдаги истеъмол буюмлари ҳам ҳар бир халқнинг моддий ҳаёт даражасини белгилайди. Шу ўринда моддий маданият ишлаб чиқариш ва истеъмол буюмларининг оддий мажмуидангина иборат бўлмай, уларни ижодий ўзлаштириш, янгидан яратиш, улардан мукамал фойдаланиш усуллари ҳамдир. Бунда ижодий салоҳият, малака ва ғоя янгидан моддийлашиб, шахс, жамият, миллат, халқ, давлат умуминсоний мазмун ҳам касбэтади. Моддий маданият муайян тарихий даврда жамиятда мавжуд бўлган буюмларни моддий ишлаб чиқариш фаолиятининг барча соҳаларини ва натижаларини ўз ичига олади.

Тарихий даврларда маданиятнинг кенг кўламли ривожини цивилизация тушунчасида ҳам ифодаланади. Цивилизация ижтимоий ва моддий маданият тараққиёти босқичини билдириб, моддий маданиятнинг турдош номидир. Ҳозирги даврда цивилизация инсониятга бегона бўлган объектларни қайта ўзгартиришни билдиради, маданият эса инсоннинг фазилата ва ҳолати, ташқи дунёга боғлиқлиги ёки эркинлигининг мезонидир. Немис олими О. Шпенглер, цивилизация тафаккурни бир қолипга солиб қўяди, умум қабул қилган ҳақиқатларни мутлоқлаштиради, деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, цивилизацияни урбанизацияга, ҳатто оламни ноинсонлаштиришга олиб келади, Цивилизация ва фан ўзлигича маънавий тараққиётни таъминлай олмайди, бу ерда ақлий, ахлоқий ва эстетик ютуқларни мужассам қилган маънавий тузилма зарур деган фикрлар ҳам мавжуд.

Инсоният тарихининг бошларидан кишилар маънавий маданиятни белгилашга, унинг шаклланиш сабабларини аниқланишга, маънавий бойлик ижодкори ва яратувчилари қандай сифатларга эга бўлишлари кераклиги ва маънавий ижодкорлик жараёнини тушунтиришга уринганлар. Илгари мавжуд бўлмаган маданият ҳодисасини вужудга келтиришга хизмат қилувчи ижодий кучлар ҳаёлот, фантастик тадқиқотларга эътиборларини қаратади. Инсондаги барча қобилият табиатан мавжуд бўлиб, унинг шаклланиши инсоннинг пайдо бўлиш давридан бошланган. Инсондаги аждодлардан қолган ёввойилик хусусиятлари табиат билан доимий ўзаро ҳамкорликда, уни ўзлаштириши давомида йўқолиб, билими ривожланди. Ундаги жисмоний ва руҳий жиҳатлар такомиллашиб, интелектуал ва ҳиссий имкониятлар кучайиб борди. Инсон жисмоний, фикрий ва ҳис қилувчи мавжудод сифати-даги дастлабки давриданок ўзига хос дунёсини ярата бошлади: Моддий ва идеал дунёси тараққиётининг ҳар бир даврида фикрлаш ва ҳис қилиш тарзининг махсус ақлий тасаввур тизими тўпланди. Бунда барча умуминсоний маданият сингари турли халқлар томонидан яратилган мустақил маданиятлар манбаи ҳам мавжуд. Инсоннинг идеал дунёси - бу узлуксиз ҳаракат шаклининг бениҳоя ранг-баранглиги, мураккаб меъёр, муносабатлар даражасига эга бўлган образлар ривожини ва вазифаси, типларнинг воқелик билан алоқасидир.

2. Маданиятнинг функциялари. Маънавий фаолиятнинг турли шакллари мавжуд, бироқ, уларнинг барчаси илк бутунлик элементлари бўлиб қолади. Фан, дин, фалсафа, санъат, ахлоқ, ҳуқуқ, сиёсат, мафкура, миллий ўзлик маънавий маданиятнинг аниқ шакллари ҳисобланади. Алоҳида шаклдаги маънавиятнинг хусусияти махсус тузилиш ва маълум вазифалар мажмуидан

иборат, ҳар бирининг ўзига хослигида ифодаланади. Маънавий маданиятнинг айрим шакллари (фан, санъат) «чегараланганликда» фарқланади, яъни маънавий маданиятнинг аниқ соҳасига айланади, бошқа шаклларида (**ахлоқий, эстетик**) фаолиятнинг барча турлари қоришиб кетади. Маданиятдаги ҳайратланарли функционал ҳаққонийлик шуки, унда ҳеч бир ортиқча, шунчаки нарса йўқ, барча маданият ҳодисаси ўзаро фойдали умумий алоқадорликда кечади. Тадқиқотчилар маданиятнинг турли функцияларини кўрсатадилар. Жумладан:

Оламни ўзлаштириш ва қайта ўзгартириш; бунда у мавжуд нарсаларнинг жисмоний талабларини, шунингдек ижоддаги ҳаётий талабларни қондириш зарурати билан боғлиқ.

Ҳимоя-мослашув вазифаси; жамият ва атроф-муҳит ўртасидаги мувофиқликни сақлаш. Ушбу функция узоқ вақт қийин табиат шароитларда барча янги химоя воситаларини ишлаб чиқишда ва кўниктиришда (олов, турар жой, қийим, деҳқончилик ва ҳок.) одамнинг омон қолишини таъминлайди. Кейинги вақтларда ўта жиддий бўлиб турган муаммо табиатни химоя қилувчи воситаларни яратиш, бунда экологик мезон, экологик тафаккурнинг кенг қўламда ёйилишини амалга ошириш зарур.

Сигнификатик функция (белгилаш, рўйхатга олиш мазмунида):- мазмун, маъно, ном, белгилар кўламини ишлаб чиқиш воситасида дунёнинг қиёфасида, воқели белги тизимининг яратилиши. Сезгилар ҳам, ташқи идрок ҳам, на шуурнинг бевосита кечинмалар ҳолидаги йиғиндиси ҳам йўналишни аниқлаш тизимини инсонга таъминлаб бермайди. Бу вазифани маълумотларни ўзида сақламасдан, назарий моделлар ва ахборотлар билимини тўплашни вужудга келтириш учун фақат материал бўлиб хизмат қилувчи мазмун бажаради.

Ахборотларни ўзлаштириш ва йиғиш функцияси хабарларни йиғиш ва сақлаш воситаси табиий хотира ёки хабарларни нарсаларга ёзиш (қўлёзмалар, картиналар, пластинкалар, китоблар, кинотасмалар, оҳонрабо ёки рақамли ёзувлар) бўлиши мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ахборотларни ташкил қилиш, унинг кадри ва мазмуни бўйича тартибга солишнинг маълум усули ва белгилар тизими зарур ҳозирги даврда белгилар тизимининг кенг қўллами ва ўта аҳамиятлиси бўлиб қолмоқда.

Коммуникатив функция (алоқа алмашув)- моҳиятни аниқлашга билимлар, фикрлар, маънавий кучларни алмашлаш. Ижтимоий ҳаёт доимий равишда энергия, ахборот, ўзаро амалий ҳамкорликни тақозо этади, негаки, фақат турли типларнинг муносабати (анъанавий, функционал-аҳамиятли, шахслараро, ишлаб чиқарувчи, маърифий-маданий) *жамиятнинг* тузум сифатида мавжудлигини ва унинг кейинги тараққиётини таъминлашга қодир.

Нормативийлик функция (мезон-меъёрий)- кишилар ҳулқини тартибга солиш, уларнинг кучини бир меъёрда ва жамиятни бир бутунликда сақлаш мақсадида мувофиқлаштириш. Меъёр-қоида қандайдир ҳаракат ёки қандайдир предметлар, нарсаларни яратиш соҳасида аниқ кўрсатмадир. Онгли равишда ўргатилган ёки кўп асрлик анъаналарга таянувчи мажбурий, тақиқловчи меъёрлар мавжуд (ҳуқуқий, ахлоқий меъёрлар), бироқ уларнинг мазмуни бор жамиятни барбод қилмаслик учун кишилар фаолиятини тартибга солиш, аниқ чегаралар билан белгилаш.

Руҳий ёки «лойиҳавий» мўътадиллик- байрамлар, диний маросимлар, ўйин, томоша жараёнларида руҳий зўриқишларни бартараф қилиш. Қониқарсиз истаклар, рўёбга чиқмайдиган ниятлар, амалда тақиқланувчи жанжаллар мавжудлига руҳий зўриқишлар пайдо бўлишига олиб келиб, нафақат маълум бир шахс саломатлигига зарар етказиши, балки, оммавишшк касб этиб, жамият ҳаракатини издан чиқариши мумкин. Шунинг учун маданиятда кераксиз хиссиётдан халос бўлиш механизми ишлаб чиқилган. Хуллас, кишилар яратган моддий ва маънавий қадриятлар, бойликлар уларнинг қобилиятлари, муносабатлари ва моҳиятли кучлари намоён бўлишидан иборат. Инсон маданият соҳасида бу маънавий қадриятларга ўз муносабатини билдирар экан, айти вақтда, ўзи ривожланадиган, ўзи ўзгариб турадиган моҳият сифатида ҳам намоён бўлади. Демак, маданият нарсалар шаклида, инсон фаолиятининг тайер маҳсулотлари шаклида ва инсоннинг жонли қобилшатлари, билимлари шаклида яшаб туради.

Кишилар ижтимоий тажриба жараёнида зарурий моддий шарт-шароит ва ҳаёт воситаларини яратиш билангина кифояланмай, айти чоғда ўз онгини ҳам такомиллаштиради. Ижтимоий онг шакллари (дунёқараш, ахлоқ, ҳуқуқ, эстетик онг) вужудга келтирадилар ёки маънавий ишлаб чиқариш фаолиятини амалга оширадилар. Буларнинг мажмуи маънавий маданият соҳасини ташкил этади.

Маънавий маданият кишилар маънавий ижодкорлиги фаолиятлари натижаларига тасаввурлар, ғоялар, илмий билимлар, диний қарашлар, санъат соҳалари, ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқаришдан ҳосил бўлади. Бундай маънавий кадриятлар ўзича пайдо бўлмайди, балки муайян тараққиёт босқичида ўзаро муносабатга кирадиган кишилар томонидан яратилади. Маънавий маданият — маънавий ижоднинг шунчаки маҳсулоти бўлмай, балки ижодий фаолиятни амалга оширадиган кишилар ўртасидаги муносабатни ҳам билдиради. Шунингдек, маънавий маданият таълим ва фан соҳаси билан боғланган илмий фаолият ва билим олиш жараёни билан узвий бўлган билиш маданиятини, ахлоқий ва эстетик маданиятни ўз ичига олади. Натижада, маънавий маданият ўзаро узвий боғлиқда инсон маънавий фазилати ва фаолиятининг нарсаларда моддийлашган шаклида, инсон томонидан яратилган маънавий кадриятлар шаклида (илм, санъат, ҳуқуқ, ахлоқ қоидаларида) мавжуд бўлади.

Маданиятнинг қуйидаги функциялари бевосита шахс билан боғлиқ:

— **«Гоминизация»** — уруғдоғиш хусусиятларини ўрганиш. Маданият «ақлли одам» учун хос бўлган- нутқ, нарсаларни рамзий ифодалаш (ёки мавҳум тафаккур) хусусиятларини ҳар бир одам ўрганишга имкон яратади.

— **Социализация** — (умумлаштириш)- жамият ҳаёти учун унинг ҳақиқий аъзоси сифатида зарур ҳисобланган маълум миқдордаги шартларни ўзлаштириш. Бу функция идрок, тафаккур, нутқ, сўзларни қулланилиши, онгдаги, имо-ишора ва шахс, типик ходисаларга муносабат тарзи, шунингдек, талаб ва кадрият йўналишлари тизимини шакллантириш каби андозавий усулларнинг мустақамланиши билан боғлиқ

— **Инкультурация** — аввало ўз халқининг, кейин эса умуминсоний маданий меросга (аралаштириш) муносабатда бўлиш (Бу жараёни муҳокама қилишга алоҳида мавзу бағишланади).

— **Индивидуализация** — маданият маълум шахслар қобилияти, иқтидори, хусусиятини ўта ривожлантиришга мўлжалланган. Шахс маданияти қолган барча маданиятлар доирасида- (жамият, инсоният) энг асосий бўғин бўлиб, бу ҳар бир аниқ шахс маданиятининг баркамоллик даражасига жамият ёки бутун инсоният маданияти боғлиқ бўлишини билдиради.

Ҳар қандай жамият маънавий маданиятнинг таркибий қисми, бой билим олами бўлиб, у инсонни қаерда яшаши ва ҳаракат қилишини, умуман, дунёдаги ва жамиятдаги ўрнини белгилашга ёрдам беради. Маданий кадриятлар инсон учун ўта шахсий моҳият ва мазмун касб этиб, инсон у орқали бошқа кишилар билан, бутун жамият билан муносабат ўрнатади. Кадриятлар жамиятга манзур бўлувчи ахлоқ шакллари яратишда ва англашда инсонга ёрдам беради. Таҳсинга лойиқ жойи шундаки, инсонда бошқаларга нисбатан мунозарали эмас, балки мулоим муносабат шаклланади. Мунозаралар туғилган ҳолларда жамиятни мустақамлашга муносиб бўлган бартараф қилишнинг қулай усуллари топилади.

Жамият, аввало тарихнинг муайян бир тараққиёти босқичида табиатдан ажралиб чиққан моддий дунёнинг таркибий қисми бўлиб, ривожланувчи қабилар ҳаётининг фаолиятларининг мажмуидир. Шунингдек, жамият кишилиқ тарихининг муайян босқичи ёки ижтимоий тизимнинг аниқ типидир. Ишлаб чиқариш муносабатларининг мажмуи ижтимоий муносабатлар дейилувчи жамиятни, яъни тарихий тараққиётнинг муайян босқичидаги жамиятни вужудга келтиради.

Шахс билан жамиятнинг ўзаро муносабатлари турли тарихий даврларда турлича бўлиб, шахс маданияти жамият маданиятини белгилайди ва шахс маданияти ҳам ўз навбатида муайян бир жамият маданиятида шаклланади. Ҳар бир жамият шахс маданиятини камол топтиришда ўзининг меъёрий кадриятларини белгилайди ва шахснинг маънавий эҳтиёжларини таъминлайди. Жамият билан шахснинг ўзаро муносабати, шахснинг эркинлиги, унинг ҳуқуқ ва бурчлари, инсоний кадриятлар ҳақидаги муаммо барча тарихий даврлардаги муҳим масала ҳисобланган.

Инсон табиатнинг олий маҳсули бўлиб, унинг моҳияти барча ижтимоий муносабатлар йиғиндиси билан белгиланади. Инсон айна пайтда ҳам тарихий тараққиётнинг маҳсули, ҳам унинг субъектидир. Ижтимоий муносабатлар инсонни ижтимоий вужудга айлантиради, дунёқарашини шакллантиради. Инсон ишлаб чиқариш жараёнида фақат нарсалар яратиш қолмай, ўзини, ўз шахсиятини ҳам қайта яратади. Бу жараёнда инсон ўзини тақрор ижод қилади ва шу жиҳатдан у ижтимоий мавжудотдир.

Одамларнинг ижтимоий моҳияти шахсда мужассамлашган ҳолда ўз ифодасини топади. Шахс одамнинг ижтимоий моҳияти ва ижтимоий фаолиятининг ифодаланишидир. Одам

ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш натижасида шахсга айланади.

Инсон ижгамой муносабатлар йиғиғдиси сифатида муайян ҳуқуқ ва бурчларга эгадир. Бу унинг шахс эканлигани ифодалайди. Индивид шахсга айлангани учун бир канча ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиши лозим. Шахс дейилганда, умуман инсонни эмас, балки типик ва эркинликларга эга бўлган одам тушунилади. У ижтимоий шарт-шароитларга боғлиқ бўлган одамдир.

Индивид алоҳида бир киши бўлиб, бошқалардан фаркланувчи хусусиятларга эга. Индивид ҳам ижтимоий мавжудотдир. У ижтимоий тараққиёт жараёнида ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш асосида шахс сифатида шаклланади. Индивиднинг шахс тариқасида вояга ета бориши у мансуб бўлган тарихий шароитлардан, яшаб, таълим-тарбия олиб турган жамиятдан ажралмасдир.

Шахсни жамиятдан, ижтимоий муносабатлардан ажратиб бўлмаганидек, жамият тараққиёти ҳам инсоннинг амалий фаолияти билан узвий боғлиқдир. Жамият билан шахс ўртасидаги муносабат бир-бирига боғлиқ, бир-бирини тақозо қиладиган муносабатлардир. Ижтимоий муносабатлар таъсирида шахс турмушининг турли-туман кўринишлари, хусусиятлари шаклланади. Шахснинг шаклланишида жамиятдаги ижтимоий муносабатлар ҳал қилувчи рол ўйнайди. ҳар бир шахсда у мансуб бўлган жамоага, миллатга, элатга, жамиятга хос жами хусусиятлар ва белгалар бўлади. Шахс ўз ҳаётининг бутун мазмунини жамиятдан, кишилар жамоасидан олади. ҳар қандай шахс объектив шарт-шароитлар ва субъектив омилларнинг узвий бирлиги таъсири остида шаклланади. Шахс камолатида объектив шарт-шароитлар ҳал қилувчи рол ўйнайди. Оила, ўқув даргоҳлар, ижтимоий-сиёсий ташкилотлар, матбуот, маҳалла, кўча сингари омиллар ҳам шахсни тарбиялашда муҳимдир. Объектив шарт-шароитларнинг шахсга таъсири субъектив омиллар орқали ўтади.

Шахс ижтимоий мавжудот сифатида муайян эркинликка ҳам эгадир. Унинг эркинлик даражаси жамиятнинг ижтимоий тузилишига, мулкӣ муносабатларга ҳам боғлиқ. Эркинлик ҳар бир шахснинг табиӣ ҳуқуқидир. Шахсларнинг инсоний ҳуқуқлари ва эркинликларни чегаралаб қўйиш, паймол қилиш; миллий, диний камситишлар; ирқчилик; халқларнинг тили, урф-одатлари, тарихи, маданий мерослари, миллий қадриятларига беписанд қараш, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини камситишдир.

Шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларидан ташқари унинг жамият ва умуминсоният олдидаги бурчи ва маъсулияти ҳам бор. Инсон ўзи яшаб турган жамиятнинг қонун-қоидалари, тартиблари, ахлоқӣ, ҳуқуқӣ нормаларига амал қилмаслик, унинг муаммола-ри, қийинчиликларига бефарқ қараш асло мумкин эмас. Ҳар бир мамлакатнинг конституциясида белгилаб қўйилган қонунларга амал қилиш, бошқа фуқароларнинг миллий кадр-қимматини ҳурматлаш, жамият манфаатларига, турмуш тарзига, одоб-ахлоқ ва маданиятга зид ва ноҳўя ҳаракатларга муросасиз бўлиш, Ватанни ҳимоя қилиш ва бошқа шу кабилар шахснинг бурчи ва маъсулиятидан иборат.

Ҳар бир шахснинг умумхалқ манфаатларига тўла тааллуқли бўлган бурчлар ва маъсулиятлари ҳам бўлади. Булар табиатаи муҳофаза қилиш, унинг бойликларини қўриқпаш, маданий-тарихий ёдгорликларни сақлаш ҳақида ғамхўрлик қилш, бошқа халқлар ва мамлакатлар билан дўстлик, тинчликни сақлаш сингарилардир.

Барча цивилизацияли жамиятларда шахснинг эркини бўғиб қўйиш, унинг ҳуқуқларига йўл бермаслик, унга ҳиёнат қилиш ёки унинг жамият олдидаги бурч ва маъсулиятини бажармаслиги қонун йўли билан таъқиқ/юнади.

Барча маданиятли жамиятнинг хусусиётини, унинг мезон ва мазмунини зиёлилар белгилайди. Зиёлилик бу нафақат кенг билимга эга бўлишни, балки ташаббускорликни, жавобгарликни, ахлоқӣ-эстетик журъатни ва туғма истеъдодни билдиради.

Зиёлилар ақлий меҳнатнинг хилма-хил мураккаб турлари билан шуғулланувчи қатламдир (фан ва маданият ходимлари, Уқитувчилар, муҳандислар, техниклар, шифокорлар) Маданиятлилик деганда камтарлик, ҳалоллик, ростгўйлик, саҳоватпешалик, инсонпарварлик, яхшилик, саҳийлик каби инсоний фазилатларга эга бўлиш, ахлоқӣ қоидаларга тўла амал қилиш, ўз миллати ҳамда бошқа халқларни ҳам ҳурмат қилиш хислатлари англашилади.

Зиёлилик ақлий камолат эгаси бўлиш, назарий масалаларни англашга, ший билимларни ўзлаштиришга тайер бўлишдир. «Зиёлилик» юксак даражада камол топган интеллигентни, кенг билимли, юксак маданиятлиликни англатса, «Зиёли» кишиларни табақалари орасидаги ижтимоий қатламни англатадики, бу қатлам юқори малакали ақлий меҳнат билан машғулдир.

Етарли билимга эга бўлмаган ҳолда дунёдаги барча нарсалар тўғрисида фикр билдирувчи киши дилетантдир. Дилетантлик маданият камлигининг белгиси бўлиб, чинакам маданият ва зиёиликка алоқаси йўққир.

Тарбиялилик зиёиликнинг асосий белгаси бўлиб, унинг умумий маданий савияси кўташча нутқ маданиятида акс этади. Маданий нутқ аввало тўғри нутқ демакдир. Маданиятли киши образли, ифодали ва чиройли нутқ орқали ўз фикрини баён қилади.

Зиёиликнинг эстетик диди баланд бўлади, яъни санъат асарларининг гўзаллига тўғрисидагана эмас, балки кишиларнинг, табиатнинг ва жамиятнинг гўзаллиги ҳақида фикр юритишга, қўполлик ва адолатсизликка қаршилик кўрсатиб уни бартараф қилишга қодир бўлади. Ҳамма нарсада меъёр ва уйғунлик туйғуси зиёиликнинг юксак хусусиятидир.

Зиёилик билим, илм ва тарбия билан камол топади. Зиёилик тушунчасига умумий маданиятдан ташқари қалб нозиклиги, умуман, ҳаётга муносабатда юксак онг, ижтимоий фаоллик ҳам киради. Демак, «зиёилик» тушунчаси фақат ақлий меҳнат кишисига тааллуқли эмас. Зиёилик деб чуқур интеллигентга, олийжанобликка эга бўлган, маънавий эҳтиёжлари кенг ҳар бир кишини аташ мумкин. Маданиятшуносликни ўрганишдан мақсад зиёиликни тарбиялашдир. Зиёилик интелектуал шахс, унинг маданиятли кишидан фарқи, жамият ва миллат тақдирига маънавий жавобгар бўлган шахсликидир. Интелектуал шахс индивидуал ҳолатларда ўз фикрдан қаноатланмайдиган, ўзига-ўзи қарши борувчи, ўзини-ўзи инкор қилувчи ички хусусиятларга эга бўлган зиёилидир. Зиёиликнинг шу хусусиятларида комиллик белгилари намоён бўлади.

Шахснинг комилликка эришувини таъминлашда жамиятдаги меҳнат маданиятини ривожлантириш, кишиларнинг сиёсий онглилигини ошириш, ахлоқий ва эстетик нафосатини тарбиялашда маданиятнинг таркибий қисмлари, соҳалари катта вазифани бажаради. Шахсни социал жиҳатдан фарқланишига кўра инсоннинг меҳнат маданияти, муносабат маданияти, ахлоқ маданияти, бадиий-тафаккур маданияти, дунёқараши руҳий олами ҳақида гапириб мумкин. Маданият ижтимоий тузилма сифатида илмий билимларни, тафаккурни, ахлоқий-эстетик кадрларни, ахлоқий-ҳуқуқий низомларни, урф-одат ва анъаналарни қамраб олади.

3. Шахс маданиятининг шаклланишида жамият маданиятининг қуйидаги тизимлари аҳамиятлидир:

Сиёсий маданият- кишиларнинг сиёсий онги, манфаатлари, эътиқодлари, мақсадларини ифодаловчи сиёсий-ҳуқуқий ғоялар мажмуи бўлиб, маънавий кадрларнинг махсус тизи-мини ташкил қилади. Бу маданият тарихий тараққиёт босқичларида жамиятнинг ижтимоий табақалари манфаатлари билан боғлиқ ҳодда вужудга келиб, жамият сиёсий фаолиятига узвий боғлиқ. Сиёсий маданият, сиёсий фаолият сифатида, яъни инсонлар фаолиятидаги табиатни қайта яратиш ва ўзларини тарбиялаш жараёнларини қамраб олиб, «сиёсий ишлаб чиқаришни» акс эттиради. Буида сиёсий фаолият амалий жиҳатдан ижтимоий гуруҳлар (социум) нинг сиёсий ҳокимият учун бўлган ҳаракатларини ифодалайди, маънавий-назарий жиҳатдан эса ижтимоий муносабатларни табақавий дунёқараш руҳида англаш, муайян сиёсий ғоялар, дастурлар ишлаб чиқиш ва тарғиб қилишни назарда тутди. Умуман, сиёсий маданият кишилар фаолиятининг манфаатли ва табақавий жиҳатдан ўзига хос шакли бўлиб, сиёсий муносабатларни табақалар, шахслар томонидан фаол ўзлаштириш жараёнини билдиради. Сиёсий маданият таркибига: мафкура, сиёсий тажриба ва анъаналар, сиёсий ташкилотлар, сиёсий фаолият усуллари киради.

Сиёсий маданиятнинг мавжудлик усули: жамиятнинг сиёсий-маданий бойлиги; амалий сиёсий маданиятдан иборатдир. Жамиятнинг сиёсий-маданий бойлиги давлат бошқарувининг тарихий тажрибаси, сиёсий фаолият воситалари, усуллари, сиёсий билимлар мажмуидир. Амалий сиёсий маданият эса жамият, гуруҳ, шахс сиёсий ҳаётида мавжуд маданиятдир.

Сиёсий маданият социал намоён бўлиш шакли жиҳатидан жамият сиёсий маданиятини социал гуруҳлар ва шахс сиёсий маданиятига ажратиш мумкин. Жамият сиёсий маданияти тараққиётнинг маълум бир босқичидаги сиёсий-ижтимоий кадрлар, сиёсий тузилмалар, сиёсий фаолият усуллари мажмуидир. Шахс сиёсий маданияти эса, индивид томонида жамиятнинг сиёсий, мафкуравий ва ижтимоий-руҳий кадрларини ва усулларини ўзлаштирилиши ҳамда амалга ошириши тизимидир. Шахс сиёсий фаолиятида сиёсий маданиятни билиш ва амалий фаолиятда қўллаш даражасининг ўзаро (боғлиқлиги, яхлит бирлигидан сиёсий маданият таркиб топади.

Сиёсий маданият тараққиёти ҳуқуқий маданият билан боғлиқ бўлиб, бу фақат қонунларни билиш, ҳуқуқий савиядангина иборат бўлмай, қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсунуш

маданияти демакдир. Умуман, ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқий фаолликнинг бирликда намоён бўлувчи маънавий кадриятлар тизимидир.

Иқтисодий маданият тушунчасида иқтисодий билимлар фикрлар услуги билан фаол ишлаб чиқариш, иқтисодий фаолият ўртасидаги ўзаро алоқадорлик омиллари намоён бўлиш Иқтисодий маданият мазмунида маданият ва иқтисоднинг ўзга таъсир хусусиятлари мавжуд бўлиб, таркибига иқтисодий онг, иқтисодий фаолият, иқтисодий муносабатлар кирилади.

Иқтисодий онг аввало, кишиларнинг ижтимоий чиқаришда ўз ўрнини англашини билдириб, рационал билимларни, эмоционал туйғуларни ўзида ифодалайди. Иқтисодий фаолият таркибида моддий ва номоддий ишлаб чиқариш, меҳнат ва меҳнат маҳсулини ўзгартириш ҳам кирилади. Иқтисодий фаолият субъекти инсонлар. Мукамал фикр ва юксак онг фаолиятда моддийлашсагина иқтисодий маданият ҳодисасига айланади. Иқтисодий тафаккур билан иқтисодий онг иқтисодий одобнинг мезони бўлиб иқтисодий онг фаолиятнинг фикрий образидир.

Ижтимоий муносабатлар иқтисодий маданиятнинг асосини ташкил қилиб, ижтимоий-иқтисодий онгни белгилайди, уларда ўз ифодасини топади. Шунингдек, ижтимоий муносабатлар ишлаб чиқариш даражасини эмас, балки мулк, тақсимот, истеъмол билан боғлиқ муносабатларни акс эттиради. Иқтисодий муносабатлар номоддий соҳаларнинг ҳам қисми сифатида фаолият жараёнида вужудга келади, ривожланади, жамият иқтисодий маданиятини ифодалайди. Иқтисодий маданиятнинг мазмунини кишиларнинг турли соҳаларда мақсадга мувофиқ ижодий фаолияти, сифат натижаларини ташкил этади.

Кадрият тушунчаси маданиятшуносликнинг асосий тушунчаларидандир.

Айрим тадқиқотчилар уни даврнинг эҳтиёжини белгилайди, яъни, тарихий хусусият касб этади деб ҳисобласа, бошқа бир тадқиқотчи Рикерт аксинча, кадрият доимий, универсал хусусиятга эга дейди. Т. Парсонс кадриятни - меъёрий андоза деб айтади. Мазкур турли хил, ҳатто қарама-қарши фикрлардан кадриятнинг маъноси кўп қиррали эканлиги англанади.

Кадрият - кишилар ҳаётида ўта аҳамиятли ҳодисадир. Уни маданият соҳалари рўёбга чиқарган ҳодиса сифатида боғлиқликда англаш мумкин. Шунда хўжалик, техник, ижтимоий, сиёсий, бадий, илмий, ахлоқий кадриятлар ажралади. Расмий нуқтаи назардан кадриятни ижобий ва салбий, ўзига хос ва доимий, мустақил ва шартли тарзда фарқлаш мумкин. Моддий нуқтаи назардан кадрият ҳиссий (яъни оддий хис қилиш органи)- бу ҳаётий, маиший, техник, қониқиш кадрияти ва бошқа; ва маънавий - илмий, ахлоқий, эстетик, диний ва бошқаларга бўлинади. Айрим кадриятлар (хўжалик, техник, сиёсий) тарихий хусусият касб этиб, яъни маданият, давр ўзгариши билан улар ҳам ўзгариб туришини батафсилроқ ўрганиш чоғида аниқлаш қийин эмас; бошқа кадриятлар эса доимий, универсал хусусиятга эга (ахлоқий, бадий).

Юқорида таъкидланганидек кадрият ижтимоий фаолиятни тартибга солиб, индивидлар, гуруҳлар ва жамиятнинг муҳим ютуқларига эришувини белгилайди. Ижтимоий қўламдаги мазмун даражаси бўйича кадрият узвийликга эга. Кадриятнинг дастлабки даражаси оддийлари орасидан ажралган аниқ нарсалар, ҳолатлар, ҳаракатларнинг афзаллари билан боғлиқ. Иккинчи даражаси эса, маълум индивидга яқин бўлган ижтимоий гуруҳлар қизиқишга мос келувчи образлар ҳаракати ёки фаолиятнинг танланиши билан боғлиқ. Учинчи даража - бу энг юксак умуминсоний мақсадлардаги танланиш бўлиб, бунда эзгулик, ҳақиқат, гўзаллик, адолат, тартиб, бойликка қарама-қарши ёвузлик, ёлғон, ҳунуқлик, бетартиблик, қашшоқлик мужассамликда намоён бўлади ёки бу тақдир билан боғлиқ ўта юксак танлаш ҳисобланади (буддизмда нирван, сўффийликда фано сингари).

Кадриятларнинг иерархияга асосланган мураккаб тизимида индивиддаги сингари турли тоифадаги умумнинг ҳам ўзига хослиги асосий ва такрорий, марказий ва четдаги, устунлик ва Ҳолатдаги тарзларга ажратиш мумкин. Кадриятлар рўйхати ҳар бир жамиятнинг миллий ва ўзига хос цивилизацияси билан боғлиқ ҳолда кескин фарқланади. ҳамма даврларда, барча халқларда энг юксак қариятлар эзгулик, ҳаёт, меҳнат, севги, ҳақиқат, бахт сингари мезонларда ифодаланган.

Кадриятларнинг муайян жамият ёки синфга мансуб кишилар турмуши ва маданиятнинг ҳақиқий ёки идеал неъматлари бўлган табиат ва жамият ҳодисаларнинг моҳиятидир. Бу неъматларнинг кадриятлар дейилишга сабаб кишилар уларни кадрлайдилар, чунки бу кадриятлар уларнинг шахсий ва ижтимоий турмушини бойитади.

Кадриятлар ичида энг асосийси ва умумийси ҳаётдир. Ҳаётдан маҳрум бўлиш қолган барча кадриятлардан фойдаланишни йўққа чиқаради, қолган кадриятлар аслида, ҳаёт неъматларининг моҳиятидир, маданий кадриятлардир.

Қадриятнинг ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти баҳолаш туфайли белгиланади. Баҳолаш эса инсонларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадлари, қизиқшиларидан келиб чиқади. Айрим ҳолларда эҳтиёж ва манфаатлар бир-бирига зид келиши мумкин. Муайян ижтимоий гуруҳ, миллат, синфлар учун олий қадрият ҳисобланган ҳодисалар бошқалар учун қадрият бўлмаслиги мумкин. Табиат ва жамият ҳодисаларини қадрият туркумига киритиш ва киритмаслик кишиларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, орзу-истаклари, мақсадлари билан белгиланади.

Қадрият дейилганда инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган, миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган табиат ва жамият ҳодисалари мажмуи тушунилмоғи лозим.

Қадриятлар ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида шаклланади ва ривожланади. Улар моҳиятига кўра турларга бўлинади. Аввало, инсон ва унинг ҳаёти энг олий қадрият ҳисобланади. Инсон эҳтиёжларини қондиришда табиий қадриятлар: ер ва срости бойликлари, бошқа табиат неъматлари катта аҳамият касб этади.

Инсон меҳнати, ақли билан яратилган моддий бойликлар моддий қадриятлар ҳисобланади. Маданий-маънавий қадриятларга илмий-техникавий' ва интеллектуал имкониятлар яратган бойликлар мансуб. Шунингдек, жамият тараққиётида, инсон ҳаётида ижтимоий-сиёсий қадриятлар: эркинлик, тенглик, биродарлик қабилар ҳам ўрин тутаяди. Ижтимоий-сиёсий қадриятлар ичида истиқлол туфайли қўлга киритилган барқарорлик, тинчлик, тотувлик алоҳида аҳамиятга эга.

Қадриятлар амал қилиш доирасига кўра миллий, минтақавий ва умуминсоний турларга бўлинади.

Миллий қадриятлар мураккаб ижтимоий-руҳий ҳодиса бўлиб, у миллатнинг тили, маданияти, тарихи, урф-одатлари, анъаналарини, жамики моддий ва маънавий бойликларини, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётининг барча томонларини қамраб олади.

Минтақавий қадриятлар иқтисодиёти, маданияти, тарихи, тили, дини, урф-одат ва анъаналари муштарак бўлган халқлар манфаатларига хизмат қиладиган **табиий** ва ижтимоий ҳодисалар мажмуасини ташкил этади.

Умуминсоний қадриятлар мазмуни жиҳатдан чуқур ва кенг бўлиб, умумбашарий аҳамият касб этади. Умуминсоний қадриятлар барча миллатлар, элатлар ва халқларнинг мақсад ва интилишига мувофиқ келади.

Миллий қадриятлар умуминсоний қадриятлар билан қанча кўп уйғунлашган бўлса, уларнинг тараққий этишига шу қадар кенг имконият очилади.

Умуминсоний қадриятлар туркумига инсоният цивилизациясининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган умумбашарий муаммолар киради. Булар: Ер юзиде илм-фанни тараққий эттириш, тинчликни сақлаш, қирғин қуроолларини тўхтатиш, табиатни муҳофаза қилиш ва ҳоказолардир.

Таянч тушунчалар

Моддий ва маънавий маданият, сиёсий ва ҳуқуқий маданият, иқтисодий маданият, ахлоқий-эстетик маданият, ижодий салоҳият, қадрият, цивилизация, коммуникатив функция, ижтимоий моҳият.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар.

1. Маданият қандай соҳаларга бўлинади?
2. Моддий маданиятнинг асосий белгалари?
3. Маънавий маданиятнинг белгиларини сананг?
4. Маънавий маданиятнинг аҳамияти нимада?
6. Маданиятнинг жамият ҳаётидаги функцияси; Шахс фаолиятида маданиятни тутган ўрни;
7. Маданий қадриятлар деганда нимани тушунасиз?
8. Моддий ва маънавий маданиятларнинг ўзаро нисбати?
9. Маданият ривожиде зиёли шахснинг роли.
10. Маданият қадриятларининг шахс баркамоллиги ва жамият равнақидаги аҳамияти.

АДАБИЁТЛАР.

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т.; 2008.
3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998.
4. Ерасов В.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке. Москва, 1990 г.

5. Иконникова С.Н. Диолога о культуре. Ленинград, 1989 г.
6. Культурология. Москва, 1996 г.
7. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. Т. 1998 й.

3-МАВЗУ: АРХАИК (ИБТИДОЙ) ВА АНЪАНАВИЙ МАДАНИЯТ.

Режа:

1. Архаик маданиятнинг дастлабки намуналари.
2. Қадимги Шарқ тафаккурининг ўзига хослиги.
3. Антик маданият.

1. **Архаик маданиятнинг дастлабки намуналари.** Архаик ёки ибтидоий маданият- мавжуд инсоният маданиятнинг ибтидоси ва энг узок давом этган давридир. Бу давр инсоният тарихи умумий кўламининг 99 фоизини ташкил қилган ҳолда замонавий маданиятга бекиёс таъсирини кўрсатиб келмоқда. Ўша вақтда вужудга келган архаик маданиятнинг айрим кўринишлари бўлмиш фикрлаш тарзи, феъл-атвор ҳозирга қадар йўқолган эмас. Инсоният ҳаётининг бошланғич даври кейинги барча ўзгаришларга замин туғдиргани сабабли бу даврни ўрганиш инсоният эволюцияси асосларини, унинг маданияти негизига тушуниш ва шарҳлашга ёрдам беради.

«Мозийга қайтиб иш кўриш хайрликдир» - деган эди Қодирий. «Дунёда турмоқ учун, — деб ёзади М. Бехбудий, — дунёвий фан ва илм лозимдур, замона илми ва фанидан бебахр; миллат бошқаларга поймол бўлур».

Ибтидоий босқичдаги маданият ривожининг қиёфасини тиклаш ўта қийин вазифа. «Шаҳсий гувоҳнома, таржимаи ҳол, қиёфадан маҳрум, сукунатдаги ўгмиш, ҳодисасиз «узок», (Ф. Бродель) «мудроқ», (Э. Леруа-Ладюри) тарих учун идеални касб этиб, табиий-илмий мантқиқни яратиш, услублар миқдори ё ижтимоий-иқтисодий тушунчалар ва дастлабки (ибтидоий жамоа) ижтимоий тузум таълимотини изохдаш учун мўлажаллангандир».

Олимлар тўплаган маълумотлар 2 хил бўлиб:

I. Антропологик ва археологик топилмалар-ибтидоий одамнинг жисмоний ва маданий ривожланишини, овчилик жамоасининг турмуш тарзини ёруғ оламга чиқарди. Бу маълумотлар ўзига хос белгилари билан эмперик (тажриба) таҳлилни юзага чиқарди ва ибтидоий босқични умум қабул қилган таснифига асос солди:

1. Палеолит-қадимги тош асри,
2. Неолит — янги тош асри.

Палеолит босқичининг ўзи ҳам илк (қуйи) ва сўнгги (юқори) даврларга бўлинади. Шунингдек, полеолит ва неолит босқичининг ўртаси мезолит — ўрта тош асри даврига бўлинади.

II. Этнографик маълумотлар- замонавий халқлар ва ҳозирги вақтда ҳам овчилик ва термачилик билан кун кўрувчиларнинг ҳаёти ҳақида. Бу маълумотлар сақланиб қолган архаик маданият кўринишини этник, ижтимоий ва руҳий ўхшашликлар бўйича қайта тиклашга ёрдам беради.

Тош асрининг даври бундан 2,6 млн. йилдан (Кениянинг Рудольф кўли соҳилидан топилган қадимги тош қуроллари) то эраизгача 2 минг йилгача (меҳнат қуроллари жездан тайёрлаш бошлаган давргача) бўлган вақтни ўз ичига олади. Ўз навбатида палеолит босқичидаги энг узок давр илк полеолит бўлиб, бундан 40-35 минг йил олдин тугайди. Илк полеолитда антропогонез жараёнининг содир бўлиши, қазиб топилган гоминид қолдиқларини алоҳида турлари яшаган даврларда (зинжантроп, австралопитек, гоггекантроп, синантроп, неандертал ва бошқалар,) маданиятаинг алоҳида илк намуналари вужудга келди: кўпол тош қуроллари тайёрлаш (кесгач, тош найза, қирғич), оловдан фойдаланиш, оддий турар жойларнинг қурилиши, муомала воситаларининг ривожланиши, атроф-муҳит ҳақида дастлабки мураккаб тасаввурларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Децентризм фарази инсоният пайдо бўлишини икки ўчоқ-Африка ва Осиё билан боғлайди, зеро ҳозирги вақтда энг Қадимги одам қолдиғи ҳам Африка минтақасидан топилган. Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон худудида қазиб топилган гоминидлар ҳам илк палеолит даврига оиддир. Археолог Ў.Исломов Селунгур ғоридан топган «фергантроп» қолдиғининг ёши 700 минг йилга тенг.

Илк палеолитнинг охирги даври кўшимча алохида даврга ажралиб «ўрта» ёки «мустье» деб номланади (200 мингинчи йилдан 40 мингинчи йилгача). Бу қонуний ҳодиса бўлиб, мустье даврида маданий ижодкорлик жараёнининг ўсиши сезилади, яъни бу даврда неандерталлар пайдо бўлди. Неандерталлар кенг ҳудудларга тарқалиб мураккаб ва турли хил қуроллар тайёрлаган, энг муҳими улардан маълум маросим ва маданиятни ривожлантириш бошланди. Неандерталлар яшаган ғорларидан айиқнинг бош суяги топилган, махсус ўрнатилган тош супа оловдан қорайган, унда маълум маросим ўтказилган. Неандерталлар қабри кўпинча Шарқ-Ғарб йўналшни бўйича жойлашиб, мурда «ёнбош ухлаётган ҳолатда, тиззалари энгагига қайирилган, ёнига тош қуроллар қўйилган». Бу маросим удуми ўлимдан кейинги ҳаёт мавжудлига ҳақидаги тасаввурнинг маданиятдаги энг қадимги ва барқарор пайдо бўлганлигидан далолатдир. Неандертал қабри Ўзбекистоннинг Тешиктош ғоридан (Сурхандарё вилоятидан) ҳам топилган, шунингдек, ўша даврга оид кўплаб-манзилгоҳлар очиб ўрганилган (Омонқўтон, Зирабулоқ, Обираҳмат, Кўлбулоқ, Учтут ва бош.). лар жараёнида ҳайвонларнинг феъли, тури, яшаш жойларини кузатиш туфайли ибтидоий одамларда зоология билими шакллана бошлади. Бу жараёнларни ўрганиш ибтидоий одамлар учун зарурий, ҳаёт учун кураш, тирикчилик манбаи эди.

Касалликни даволаш учун ўша замоннинг ўзига хос содда табobati бўлиб, даволашда ўсимликлар, мевалар, ҳайвонлар, минерал жисмлардан фойдаланганлар. Шунингдек, силаш, уқалаш усули билан баъзи касалликларни даволаганлар ва фолбинлик, сеҳргарлик ва жодугарлик усуллари билан ҳам фойдаланганлар.

Ибтидоий одамлар табиатан, иқлимни шароитдан келиб чиқиб кузатиш асосида об-ҳавони олдиндан айтиб бериш қобилияти пайдо бўлади. Тарбия ҳам меҳнат ва турмуш билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, одат ва удумлар асосий аҳамият касб этган.

Маънавий маданиятнинг кўринишларидан бири ибтидоий санъат ҳам одамнинг меҳнат фаолияти билан уйғун ҳолда вужудга келган. Уруғчилик жамоасининг пайдо бўлиши даврида ибтидоий одатар санъатнинг нималигини тўла англамаган ҳолда тирикчилик жараёнида санъат шакллана бошлади. Ибтидоий саноат хилма-хил бўлиб, бир неча турларга бўлинади:

1) Суяк, тош парчаси, шох, кулолчилик буюмларига чизилган белгилар, одам, ҳайвон ва ҳар хил нарсаларнинг тасвирлари.

2) Ғор деворларига ҳар хил ранглар бшган ишланган ҳайвон, одам ва буюмлар тасвири. Уларда ов, меҳнат, жанг ва бошқа манзаралар тасвирланган. Бундай тасвирлар Турон, Сахрои Кабир, Марказий Осиё, Ғарбий Европада кўплаб учрайди.

3) Қоя тошларга ўйиб, чизиб, ишқалаш усули билан ишланган тасвирларда ҳайвон, буюм, қуроллар ва ибтидоий кишиларнинг кундалик меҳнати билан боғлиқ манзаралар ўрин олган. Қоя тош тасвирлари Осиё, Африка ва Европада кўп учрайди.

4) Архаик санъат турларидан яна бири хайкалторошлик ҳам уруғчилик жамоасининг ривожланган даврида павдо бўлиб, асосан аёллар, қисман эркаклар, шунингдек, ҳайвонлар хайкаллари ишланган. Бундай хайкалчалар, суяк, тош ва бошқа нарсалардан тайёрланган. Хайкал тасвирларда ибтидоий меҳнат ва эътиқод рамзлари номоён бўлади.

5) Ишлаб чиқарувчи хўжалик (неолит) фаолияти билан боғлиқ сопол буюмларга чизилган расмларда оддий чизиклар, Ҳайвон ва ўсимлик тасвирлари учрайди.

6) Ибтидоий санъат турларидан бири — ниқоблар қадимги одамларнинг овчилик фаолияти билан боғлиқ бўлади

7) Мусиқа, кўшиқ, ўйин ибтидоий санъат турлари ҳисобланиб, ибтидоий одамлар уриб, чертиб, пуфлаб чаладиганасбобларни кашф қилишган.

8) Халқ оғзаки ижоди-асотир, ривоят ва афсоналар ҳам ибтидоий давр маҳсулоти бўлиб, ибтидоий одамнинг турмуши, ўй-фикри ва кайфиятини ифодалаган, диний тасаввурларнинг шаклланишига асос бўлган.

Умуман, ибтидоий санъат кишиларнинг дастлабки умумий ижоди бўлиб, у одамларнинг меҳнат фаолияти, ички руҳияти ва диний тасаввурлари билан уйғун бўлган. Айтиш мумкинки, диний тасаввур ва эътиқод шакллари маданиятнинг моддий ва маънавий турларининг ривожига самарали таъсир кўрсатган.

Илк палеолитда маданий муҳитнинг мавжудлиги алохида жойлар билангина чегараланса сўнгги палеолитда эса маданият тизим сифатида шаклланади. Сўнгги палеолитнинг бошларида гоминид эволюцияси яқунланиб замонавий «ақлли одам» тури пайдо бўлади. Сўнгги палеолитда турли-туман тош ва бошқа қуроллар нотекис тарзда кўпайиши

натижасида таркибий куруллар-тасма, учлик, шунингдек, тўқимачилик пайдо бўлади. Ниҳоят, дастлабки тартибли ижтимоий ташкилот-уруғ ташкил топади. Бу инқилобнинг маҳсули инсонларнинг асосий антропологик, руҳий физиологик, руҳий ижтимоий ва маънавий бирлиги бўлиб, инсонлар уюшмасининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, тил, маиший ривожланишидаги тафовутларга қарамасдан тарихда сақланиб қолди.

Маънавий маданият дастлаб жуда содда бўлиб, ўша давр кишиларининг меҳнат фаолияти билан уйғунлашиб кетган эди. Ибтидоий одамларнинг билим даражаси анча чекланган бўлсада, бироқ яшаш учун кураш жараёнида атроф-муҳитни кузатиб тажриба тўплаганлар. Натижада янги тушунча ва тасаввурлар пайдо бўлиб, тафаккур ва нутқ ривожлана борди. Бу эса жамият маънавий ривожланишини тезлаштирди. Ўзлаштирувчи хўжалиқдан ишлаб чиқарувчи хўжалиққа ўтиши билим ва тажрибанинг тўпланиши натижасида юзага келди.

Дастлаб, ибтидоий одамлар озик-овқат қидириб ўзи яшаётган муҳитни яхшироқ ўргана бошладилар. Бу эса уларнинг географик билимини оширган. Табиатдага мавжуд истеъмол қилишга яроқли ўсимлик ва меваларни қидириб топиши ва кузатиши натижасида ботаника билимлари тўпланган. Ёввойи ҳайвонлар отиб ҳайвон қиёфасига кирган, ҳайвонларни кўрқитиб ўзларини ҳимоя қилган. Ниқоблардан маросим ва удумларда фойдаланган.

Диний тасаввур ва эътиқод жамоа тузумининг кейинги даврларида шаклланиб, айрим унсурлари ўрта палеолит даврларида вужудга келган. Ибтидоий одамлар атрофидаги ҳодисаларнинг сабабларини тушуна олмаган. Табиатдаги турли ҳодисаларнинг сир-асрорлари уларга маълум бўлмаган. Бу ҳодисалар негиздаи сирли, ғайритабiiй кучлар яширинган деб тушуниб, шу ғайритабiiй кучларга эътиқод қилинган.

Ибтидоий одамлар турли миитақаларга тарқалиб, турли хил тирикчилик билан шуғуллана бошлайди. Табиатнинг ва тирикчиликнинг хилма-хиллиги турли эътиқодларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Табиат ва жамият ҳодисаларга боғлиқ ғайритабiiй кучларга ишониш ибтидоий эътиқод дейилади. Унинг тотемизм, анимизм, сеҳргарлик, фетешизм каби турлари ибтидоий жамоа тузуми даврида кенг тарқалган.

Тотемизм-жамоанинг ҳайвон ёки ўсимлик тури билан ғайритабiiй қариндошлик алоқасига ишониши бўлиб, овчилик ва термачилик ривожланган даврда пайдо бўлган. Бу эътиқодда тотем-ҳайвон ёки ўсимлик ниҳоятда ҳурмат қилинган. Тотемизмнинг илк босқичида ҳайвон муқаддас саналиб, уни ўлдириш ёки гўштини истеъмол қилиш таъқиқланган. Фақат уруғнинг урф-одат маросимларидагина бу ҳайвон гўшти истеъмол қилинган.

Анимизм — «рух», «жон» маъносини билдириб, бу дунёда рухлар, жонлар шаклидаги ғайритабiiй кучларнинг борлигига ишонши. Табиатдаги нарсалар, одам ва бошқаларнинг рухлари шулар жумласидандир. Уруғчилик жамоасининг ривожланиши билан уруғ бошлиқлар, ҳарбий йўлбошчилар руҳига-аждоқларга сиғиниш пайдо бўлган. Матриархат даврида рухлар аёллар номи билан аталган. Хўжалик шакллари пайдо бўлгач табиатдаги нарсалар (куёш, сув, ер) нинг руҳига топиниш кучаяди. Сеҳргарлик одамнинг ғайритабiiй кучларга таъсир кўрсатиш қобилиятига асосланган амаллардир. Бу ибтидоий санъатда ҳам ўз ифодасини топган. Қоятош тасвирларидаги яраланган ҳайвон ифодасида овчилар бўлғуси овнинг бароридан келишини кўзлаб, ҳайвонларни сеҳрлаганлигани кузатиш мумкин.

Гоминиднинг уч миллион йиллик эволюцияси ниҳоясидаги кучли эврилиш натижасида англаш, нутқ, дин, санъат вужудга келади. Архаик маданиятнинг хусусияти ҳақида уни ҳақли равишда «гомо сапиенс» яратганлигига этнографик ва археологик маълумотларга асосланиб тасаввур қилиш имкониятларига эгамиз. Биринчи навбатда биз, ибтидоий одамнинг ўзига хос фикрлаш хусусияти ҳақида ҳукм чиқаришимиз мумкин.

Ибтидоий одамнинг фикрлаши аниқлик, таъсирчанлик, бутунликда фарқланади. Ибтидоий одам аста-секин турли ташқи ҳодисаларни сеза бошлайди. У иссиқ ва совуқни, тўқ ва очликни, яхши ва ёмонликни ҳис қилади, ёруғлик ва қоронғуликни ажратади. Ҳодисаларнинг рўй беришини кузата бошлайди. О. Фрейденбергнинг фикрича, унда кузатиш таъсуроти устун бўлган. Ибтидоий одамнинг таъсирчан, аниқ тасаввури ҳали ҳодисаларни умумлаштириш қобилиятидан йироқ эди. У теварак-атрофдаги воқеа ҳодисаларнинг моҳиятини таҳлил қилмасдан фақат юзаки қайд қилади, нарса ва жараёнларга, уларнинг хусусиятига бир хил ёндошган. Ибтидоий тафаккур учун сабабий боғланишлар ўта шартли бўлиб, қандайдир ҳодисанинг сабаби тез-тез қайтарилиб турилиши натижасида вақт ўтиши билан идрок қилинган.

А.Н. Рамоновнинг таъкидлашича, «ёзувсиз маданиятнинг ўзига хос хусусияти-нутқнинг нокаатегориал шаклидир». Бу мустақил фаолиятнинг ижодий манбаларини чекловчи жараён ҳисобланади. Инсонга керакли барча янгилик ва билим фақат фаолият жараёнида намоёниш қилиш усулида берилган. Шунинг учун ибтидоий маданиятда маросимга ўхшаш шакллар устунлик қилади. А. Рамонов айтганидек, маросим- аниқ ва мақсадли фаолият бўлиб, уни амалга ошириш ижтимоий гуруҳлар нўқга назарида ишлаб чиқариш фаолияти каби ҳаётини сақлаш учун ҳам ўта муҳим ҳисобланади. Маросим прагматикона ва фақат маълумот берувчи эмас, балки уларга берилаётган маълумот тўлиқ ҳолда бўлиб сўз орқали изоҳланмайди. Унда ишлаб чиқариш фаолияти ҳам, билим ҳам, сеҳр-жоду ҳам, санъат ҳам аралаш ҳолда бир бутунликда намоён бўлади.

Сўнги палеолитдаврида анимистик эътиқодлар ва сеҳр-жоду маънавий маданиятнинг негизи сифатида қатъий расмийлашди. Қадимги эътиқодларнинг шаклланиши манбаида табиатнинг ташқи кўриниши ва одамлар жамоаси ҳақида тасаввурларнинг уйғунлашиб кетиши ибтидоий одам учун хос бўлган инсон ва табиатнинг субъекти ва объекти бирлиги таъсирида, эҳтимол жамоа нима билан шуғулланса ўшанга боғлиқ бўлган ҳайвонлар, ўсимликлар, тошлар, яъни унинг фаолияти доирасида нима мавжуд бўлса барчаси учрайди. Дунёда яшаётган аҳолининг кўплаб руҳ ва жонлар билан муносабатда бўлиш воситаси сифатида сеҳргарликни келтириб чиқарди. Сеҳргарликнинг энг қадимги турларидан бири овчилик сеҳргарлик бўлиб, ўлжа яқинлашиши билан уни тутиш машқини ўрганади. Бирок, барча, ҳаракатлар фақат машқ билан тугамайди. Уни амалга оширишжараёни асосий масала ҳисобланади.

Дастлабки сеҳргарлик ҳаракатлари мазмунида тотемизм -ҳайвонлар аждодига тотемини келтириб чиқарди.Ибтидоий жамоа турмуши, ови, уруши, ҳайвонларни тутиб ейиши, туғилиш ва ўлимини — умуман инсон ҳаётини тотемистик, яъни, тотемлар кураши ва тўқнашиши орқали тасаввур қилади. Бу тасаввурлар оқибатда космогоник манзарага асос солади, қаерда ҳар бир тотем-коинот борки ейди, йўқолади ва тирилади, қари коинот ўрнига ёшлар келади. Уларнинг ўрин алмаилили ва ёшариши ёки тирилишнинг борлиги ўлимдадир.

Сеҳргарликка ўхшаш ҳаёт нафақат пайдо бўлаётган тушунчаларни ўзида жамлади, балки маданиятнинг энг қадимга шакли бўлиб қолди. Ундан ҳозирги вақтгача оламни ўзида акс этган дин, санъат, фан соҳалари пайдо бўлди. Барчаси суякка чизиш ва нақш солиш, кичик ҳайкалторошлик, белги - муҳр босиши бўёқли ҳошиялар чизиш, ғор деворларига бетартиб чизик шакллар солишдан бошланди ва натижада машҳур Альтамир, Ласко,Монтоепан ва бошқа ғорлардаги тасвир галереяси вужудга келади. Ғор тасвирлари табиий, аниқроғи ҳаётий акс этирилган. Ғортасвирларининг дастлабки босқичида жонворлар тасвири алоҳида ўрин тутди: отлар, ёввойи қорамол, мамонтлар ўта| ёрқин тасвирланган. Палеолит кишининг тасвир фаолиятида нафосат уйғунлиги ёки расм ёзувлар (пиктография) эмас, балки тасвирни «фотографик» тарзда ифодалаш устун бўлган. Бу тасвирлар маросим тафсилотларидир. Машҳур санъатшунос Л. Арнхеймнинг таъкидлашича палеолит лаврида санъат ҳаётий зарур вазифани бажарган.У кишига мислсиз куч бахш этиб. тирик мавжудод ва нарсалардаги маънисизликка сеҳр бахш этиш имконини яратган. Ибтидоий одам чизилган тасвирга жониворларнинг жони ўтади, игу туфайли уларга таъсир қилиш мумкин деб ўйлаган. Архаик санъат инсонни ҳайвонлар руҳияти билан қизиқишида алоҳида восита бўлиб, унда ҳаққоният ва маросим уйғунлашиб кетади.

Ўзбекистон худудида сўнги палеолит даврига оид қояга солинган тасвир намуналари учрамасада, ушбу даврга тегишли 30 дан ортиқ манзилгоҳлар ўрганилган, жумладан Самарканд манзилгоҳи, Оҳангарондаги тош қуроллар, тайёрланган «устахона», Кўкбулоқ ва Оқтош манзилгоҳлари.

Ўзбекистон худудидаги ибтидоий тасвирий санъат намуналарини энг қадимгиси мезолит-неолит даврларига оид бўлиб, улар жаҳон тасвирий санъат тарихининг ажралмас қисмидир. Шунингдек, бу тасвирий санъат тарихи бир қатор алоҳида кўриниш, ўзига хослик ва фарқлик жиҳатларга эга бўлиб қуйидаги босқичлардан иборат:

1. Ғорлар,қадимги тошлар ва турли қояларда сақланиб қолган ибтидоий тасвирлар яратилган давр.

2. Лой, ганч, тош ва ёғочдан ишланган қадимги ҳайкаллар намуналари ва турли ҳунармандчилик буюмларидаги тасвирлар яратилган даврлар.

Мамлакатимиз тоғлик туманларида кенг тарқалган қоятош тасвирлари ишланиш усулига

кўра икки хил: бир хиллари бўёқ (охра) билан; иккинчи хиллари эса ўйиб-ишқалаш-чизиш усули билан ишланган расмлар (петроглифлар).

Ўзбекистондаги қоятош тасвирларининг энг нодир намуналари Зараутсой, Сармишсой, Беронсой, Кўксарой, Такатош, Теравлисой каби юздан зиёди топилган. Бу қоятош тасвирларда Ўзбекистоннинг қадимги ва ҳозирги ҳайвонот олами турларини кузатиш мумкин. Булар ибтидоий шер ва йўлбарслар, қоплон, тулки ва бўрилар, буғу ва жайронлардир.

Ўзбекистондаги қоятош расмлари мазмунан бой ва манзараси жиҳатидан хилма-хил. Унда одамлар, ов, йиртқич ҳайвонлар тўқнашуви манзаралари тасвирланган. Бу тасвирлар орқали ўша давр одамларининг ов, меҳнат қуролларини билиб олиш мумкин. Шунингдек, қоятош расмлар қадимги аждодларимизнинг ғоявий қарашлари ва диний эътиқодларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Негаки, ибтидоий одамлар бир-бирларига фикрларини, муносабатларини истакларини чизиклар, оддий шакллар, содда тасвирлар орқали етказишга интиланганлар. Масалан, улар ов қуролларини тасвирлаш орқали овга бормоқчи эканликларини ифодаласалар, ёввойи бука ва бошқа турли ҳайвонлар тасвирлари орқали, ўша ҳайвонларни овламоқчи эканликларини билдирганлар.

Кўҳитанг тоғининг юқорисида жойлашган ғорни «Олтин олов қояси» ёки «Олтин олов дараси» деб аташган. Чунки зар-олтин, ўт-олов маъносида бу ёдгорлик «Заравутсой» деб аталган. Заравутсой ов манзарасидаги турли расмларни кузатиш қадимги одамларни ҳаётини, турмуш тарзини жонли тасаввур қилиш билан бирга ибтидоий бадиий маданиятнинг ўзига хос жиҳатларини англашга ёрдам беради. Ибтидоий одамларнинг тирикчилик манбаи бўлган ов манзарасини кузатиш орқали овчилик илмининг айрим қирраларини ўрганамиз.

Тасвирий санъатнинг ибтидоий даврга мансуб намуналаридан бири Жиззах вилоятидаги Такатош номли тошдаги тасвир ёзувлардир. Бу тасвирларда фикр, сезги, амалий эҳтиёж каби туйғулар акс эттирилган. Қадимий тасвирлардан яна бири Зарафшон этақларидаги «Сармишсой» тасвирларида эса ибтидоий рассомлар ижоди ўз аксини топган. Бу ибтидоий тасвирий санъат асарлари Сармишсой дарасининг икки юзида қад кўтарган қоятошларнинг силлиқ юзасига солинган. Сармишсой қояларида ёввойи буқалар, шохдор буғи ва қулонлар, елиб бораётган тоғ такаси, оҳу, тўнғиз, бўри, қоплон, итлар ҳамда бир-бири билан олишаётган ёввойи ва ҳонаки ҳайвонлар, шунингдек, овчилар ва ов манзаралари ҳам тасвирланган.

Қадимги рассомлар фаолиятида ҳам кузатувчанлик, шакл ва чизиклар орқали бўлаётган воқеаларнинг характерини, мазмунини ёритиб бера олиш қобилиятлари кўзга ташланади. Қоятош, даралар ва ғорлардаги расмлар мазмунан бой бўлиши билан бирга хилма-хилдир. Уларда турли манзаралар ўз аксини топган. Умуман бу тасвирлар орқали одамларнинг муштарак туйғулари юзага чиққанлигини кўрамеиз. Бу расмларда ҳар бир белги, қоралама ёки шакл ўзига хос фикрни, ҳатто сеҳру жодуларни ифодалаб бериши билан қизиқарлидир. Шулардан кўринадик, аждодларимиз ҳаётида, турмуш тарзида тасвирий фаолият алоҳида ўрин тутган. Маълумки, инсон ўз меҳнати туфайли ҳайвонот дунёсидан ажралиб чиққач, яшаш учун кураш жараёнида қанчалик онгли меҳнат қилса, у шунча муваффақиятларга эришган. Кураш ва меҳнатда эришилган муваффақиятлар урф-одат, удум, маросим, анъана ва байрам - хурсандчиликни вужудга келтирган. Маданиятшунослар фикрича байрам ва маросимлар энг қадимги даврдаёқ мавжуд бўлган ва ибтидоий одамлар ҳаётида муҳим рол ўйнаган. Д.М. Генкиннинг фикрича, «маросим ва байрамларнинг чуқур илдизи инсониятнинг «гўдаклик» даврига бориб тақалади». М.М. Бахтининг таъкидлашича, «Байрам инсоният маданиятининг бошланғич шаклидир». Бу жараён ибтидоий одамлар овчилик билан кун кечирган даврларда яққол содир бўла бошлаган. Юқорида тилга олган тасвирлардаа сосан ҳайвонлар, ов қилиш, овчилар ракси (баъзан ҳайвонлар ниқобида) каби тасвирлар қадимий одамларнинг ўз меҳнати (ови) натижасини тантана қилганликларидан далолат беради. Ибтидоий овчилар ҳаётида овчилик маросим — удумлари муҳим ўрин тутган. Овчилик маросимлари овдан олдин ҳам овдан кейин ҳам ўтказилган. Шунингдек, овчилик маросимлари-овга тайёргарлик, ёшларни овга ўргатиш ва овдан кейинги тантаналарни ифодалаб, тасвирларда акс этган. Буни биз Зараутсой ва Саймалитош расмларида нафақат тотемларга сиғиниш, балки ов маросим-байрамлари ҳам акс этганлигини кўрамеиз.

Илк бор маҳсус уюштирила бошланган маросим- байрамлар тотемларга бағишланган. Я.П. Белоусовнинг фикрича, «Энг қадимий ва оммавий маросимлар қаторига зоофалик маросимларни

киритиш мумкин». Бу маросимларда турли жойларда тотем ҳисобланган турли ҳайвонлар-айиқ, ёввойи эчки, сигар, буғу, от, бўри кабиларга топинганлар. ўрта Осиёда илон, буқа, Қўй, от, туя, шер тотемлари кенг тарқалган. Буни биз қазилма ёдгорликлардан топилган амалий санъат буюмлари мисолида кузатишимиз мумкин.

Меҳнат тақсимотининг вужудга келиши муносабати билан қадимги одамларнинг ишлаб чиқарувчи хўжаликка (неолитда) утиш натижасида янги соҳаларга оид маросим ва байрамлар вужудга кела бошлади. Бу «Меҳнат маросимлари» бўлиб, у ҳам ўз ўрнида маданият ва санъат (театр, ракс, пантамимо санъатининг примитив кўринишлари) нинг ривожланишига замин яратди.

Г. Чайлднинг таъкидлашича, бундан 10 минг йилча олдин неолит ёки аграр инқилоб содир бўлади. У энг аввало, Олд Осиё ва Яқин Шарқда содир бўлиб, бу деҳқончилик ва чорвачиликнинг вужудга келиши билан боғлиқ. Ўтроқ турмуш тарзи ишлаб чиқариш соҳаларининг ривожланиши учун шароит яратди. Тўқимачилик, кулолчилик, уй-жой қурилиш пайдо бўлди. Табиий танланиш ўсимлик навлари ва ҳайвонлар зотининг ўзгаришига аста —секин, анъанавий такрорланувчи мувофиқликни пайдо қилди. Аграр соҳа астрономик кузатишларни тартибга солишни талаб қилди. Бу даврда инсоният тафаккурининг ривожлашиши мифологияни шакллантирди.

Миф ва мифология энг аввало антропоморфизм-табиатдаги нарсаларга ҳам одамга хос деб қарашни ва худоларни одам қиёфасида тасаввур қилишни ифодалайди. Миф ва мифологияни қадимги эътиқодлардан фарқи, оламдаги барча мавжуд муносабат ва қадриятларни изоҳлашни ўзига олади. Бу ўша даврларни билишнинг ўзига хос назарий асоси ва маҳсус шаклидир. Негаки билим-ёрқин ранг-баранглик, ифодалилик, жўшқинликдир. Мифология дастлабки босқичда кишилар учун билим ўрганиш ва мустақамлашнинг ягона манбаи ва усули эмаслиги даргумон. Бироқ, Л.С. Васильевнинг таъкидлашича, билимни мустақамлаш бу —мифни ўрганиш йўли билан эмас, балки унинг удумлари, маросимларининг амалда такрорланиб тарқалишида содир бўлади. Миф ва маросим архаик маданиятнинг гўёки икки томони, яъни - сўздаги ва ҳаракатдаги, назарий ва амалий. Мифологик билим илмий ҳақиқатга маълум миқдорда даҳлдордир.

Мифологик билимнинг иккита асосий ижтмоий вазифаси бор:

1. Ушбу умумийликнинг асосий вазифаларини, уларнинг одатий мавжудлигини кишилар онгига киргазиш ва мустақамлаш, хусусан, шаклланган қоидаларни тасдиқлаш, қонунийлаштириш ва ҳагто жамоани тиклаш ва барқарорликни таъминлаш учун уларни анъанага айлантириш;

2. Жамоани кўрқувидан халос қилиш мақсадида ва рухий ҳаловатни кафолатлашда атроф-муҳит билан, бутун ташқи олам билан мустақам алоқа ўрнатиш ва таъминлаш.

Миф оламини мавҳум ғоялардан бузилган тарзини ўзида намоён қилиб, ноаниқ ва қуруқ муҳокамаларнинг шаклланишига имкон беради яъни, дастлабки даврда инсонни уни чулғаб турган аниқ кундалик ишлардан фикрини чалғитиб, ҳаёлий иоэтик оламга олиб киради. Миф оламини жамоа бўлиб анъанавий хис қилишдир, негаки, шу алфозда у ҳар доим илк диний тасаввурмажмуининг негази ҳисобланган. Миф- дастлабки дунёқарашнинг зарурий, муқаррар шаклидир. Умум тасаввурлар мифнинг шаклланишига сабаб бўлолмайди ва ҳиссий тажриба-кузатишлар учун ҳам, ноаниқ-мавҳум мулоҳазаларга ҳам асос бўлолмайди. Гуруҳлар тушунчаси энг аввало бутун борликни ўзига қўшиб ҳиссий қайғуришга таянади.

Ахборотлар ҳажмини беҳад ўсаётганлиги уни узатишнинг янги каналларини яратишни талаб қилди. Мифларнинг пайдо бўлиши мавҳум тушунчалар вужудга келганлиги ҳақида, инсоннинг нутқи ривожланаётганлиги ҳақида гувоҳ беради. Бунга бир мисол — тасвирий санъатнинг ривожланишидир: расмлар бир қадар аниқлашиб, соддалик ва шартлилик кучайиб боради. Тасвир кўпроқ рамзлик белги хусусиятини касб этиб, бунинг ёрдамида ахборот бериш мумкин бўлади. Топилган петроглифлар (тошбитиклар) инсонлар жамоасининг ҳаёт ҳодисалари ҳақида етарли, муфассал ҳикояларни ўзида сақлаб келган. Бундай тасвирларга мисол қилиб Сурхандарёнинг Зараутсой дарасидаги қоятош расмларини кўрсатриш мумкин. Билимларни сақлаш ва узатишнинг яна бир воситаси жамоанинг алоҳида аъзолари, бошқа кундалик ишлардан озод қилиниб, фақат маълумотларни йиғиш, сақлаш ва узатиш билан шуғулланган. Бундай кишилар шаманларга (сеҳргарларга) айланган. Шаманларни кўпи ёши улуғ, ҳаётий билим ва тажрибага эга, табиатни кузатиб ўзлаштирган, маросим ва удумларни битувчи кишилар бўлган. Масалан, Шимолий

Америка ҳиндуларини аджибве қабиласи шаманлари ўзи яшаётган жойнинг ов қилиш шартларини, ҳайвонларнинг ўзига хос феълени пухта ўрганади, овдан қайтган овчилардан ҳар доим суриштириб ўз билимини оширади. Ўзлаштирган маълумотлари шаманга тўғри қарор чиқариш имконини бериб, шу тариқа у қабила ва уруғ аъзолари отида обрўга эга бўлишига ва натижада сеҳргарлик удумларини бажарувчи асосий ижрочисига айланиб қолади.

Марказий Осиё минтақасида неолит даври анча олдин бошланган. Бунга мил. ав. VI минг йилликда Копеттоғ этагида вужудга келган Жойтун маданияти гувоҳлик беради. Ўтроқ деҳқонлар ва чорвадорларнинг бу маданияти асосан, самонли лойдан қурилган уйлардан иборат манзилгоҳ бўлиб Эрон ва Месопотамия халқлари маданияти билан яқин алоқада шаклланган Жойтунликларнинг маънавий маданиятини ривожига ҳақида каттаибодатхона деворларига ишланган рангтасвир далил бўлади. Мил.ав. IV-III минг йилликда Хоразм худудида неолит даврига оид Калтаминор маданияти шаклланди.

Неолит инқилоби моҳиятига кўра архаик маданиятнинг охири ҳисобланади. Ишлаб чиқариш фаолиятининг янги тури-деҳқончилик ва чорвачиликка ўтиш билан инсон табиатда мустақил фаолият кўрсатиш қобилиятини намоён қилди, бу инсоннинг ижтимоий ва маънавий ғалабаси эди. Агар архаик маданиятда жамоат фикри етакчилик қилиб, уруғ аъзоси, уруғ манфаатлари доирасида фаолият кўрсатган бўлса, энди индивидуал онг ва кизиқиш кучая бошлади. Неолит даврнинг охири ва жез асрида архаик маданият барҳам топди. Бу даврда жамоа мулки ўрнига хусусий мулк вужудга келиб, ҳунармандчилик ажралиб чиқади ва маҳсулот айрибошлаш шаклланади. Ижтимоий тузум шакли мураккаблашади. Мустақил хўжалик юритишда мувофиқлаштиришни кучайтириш зарурати, кўпинча жамоанинг бошқа аъзолари ёки қабила оилалар билан қариндошлик алоқаларининг боғланмаганлиги маҳсус бошқарув аппаратини тузишни талаб қилди. Энди оқсоқоллар ва қабила йўлбошчилари йиғинининг аҳамияти сезиларли ошди, бу қабила йўлбошчиларига сиғинишни шакллантира бошлади. Йўлбошчи қабиланинг бахт-саодат соҳиби, аждодлар руҳи унга туҳфа қилган маҳсус фазилат «омад» эгаси сифатида демократия белгиларига ҳурмат сақлайди. Йўлбошчиларга сиғинишда йўлбошчининг жамоа ҳаётида тутган муҳим ўрнини эътироф қилиш ифодаси туради: У нафақат қабила худудини қўриқлашни ташкил қилиб қолмай ҳарбий юришга бошчилик қилади ҳам, шунингдек, муҳим жамоат ишларини бажариш учун хонаданларни бирлаштиради ва жалб қилади (канал қазий, муҳофаза тўсиқлар ўрнатиш; яйлов, ўрмон, дарёлар каби умум фойдаланадиган мулклар учун).

Билимнинг ошиши натижасида мураккаб буюмлар яратила бошланди. Кайиқ ва елканли кемалар, тақвим, ҳисоб ва ўлчов тизими вужудга келди. Хусусий мулкчиликнинг пайдо бўлиши ҳуқуқнинг шаклланишига олиб келди. Айримлари ҳозиргача сақланиб келаётган анъаналар ва қадимги фольклор намуналари вужудга келади (мифлар, дostonлар, ҳикоялар, маросим қўшиқлари), ёзувнинг илк тизими шаклланади; пиктографик (расм-ёзув), белги ёки ҳиндуларнинг тугунли ёзувлари. Монументал меъморчилик ҳам вужудга келди. Илк монументал иншоатлар катта тош бўлак ва тош плиталардан қурилган мегалитлар ҳисобланади. Мегалит иншоатларнинг турлари бир-биридан фарқ қилади. Масалан, менгирлар баланд тошдан иборат бўлиб, баландлиги 20 метрдан ошади, улар алоҳида ёки хиёбонларга қатор қилиб қурилган. Долменлар (тош мақбаралар) тош плиталардан сағана ёки мақбара (кулба) шаклда қурилган. Кромлехлар эса атрофига тошлар ётқизилган иншоатлардир. Энг машҳур кромлех буюк Британиядаги Стоунхендж ҳисобланади. (мил. авв. II минг йиллик бошларига оид). Мегалитлар саждагоҳ ва ибодатлар жойи саналсада, аслида улар бошқа мақсадлар учун мўлжалланган. Мегалитлар халқларни бирлаштириб, жамоанинг барча кучларини жипслаштиришга, янги ижтимоий тузум вужудга келаётган ҳолларда инсонларни умумлаштириш (социализация) мақсадларига хизмат қилди. Негаки, давлат тузилиши жараёнида турли ижтимоий қатламларнинг бўлиниши содир бўлади; бошқарувчилар, маънавий маданият ва билим эгалари коҳинлар ва оддий бажарувчилар.

Ўзбекистон худудида жез даври мил. авв. II минг йиллик бошларини ўз ичига олади. Худди шу даврда икки турдаги мустақил маданият шаклланиб аниқ ажралади: ўтроқ деҳқончилик воҳаларидаги маданият; кўчманчи даштликлар маданияти. Ўтроқ деҳқончилик маданияти дастлаб Сурхондарё воҳасидаги Сополлитепа, Жарқўтон маданиятлари, Фарғона водийсидаги Чуст маданияти, иккинчиси- Замонбобо, Тозабоғёб, Суярган ва Амиробод каби жойларда вужудга келди.

Ўзбекистон жануби-Сурхондарё вилоятида ҳозирда ҳам машҳур бўлган усталар, заргарлар ва

санъаткор — курувчилар яратган маданият энг қадимги маданиятдир. Мил. авв. XVIII-X минг йилликка оид Сополлитепа ва Жарқўтон манзилгоҳларида Қадимги шарқ туридаги илк шаҳарнома цивилизациянинг шаклланиши ва ривожланиши жараёни кузатилади. Сополлитепа лабиринтнома (қаср) тўғри бурчакли кўча тармоғи ва истехком тизими бўлган манзилгоҳлар мажмуидан ташкил топган. Жарқўтонда ҳам монументал меъморчилик хом ғиштдан қурилган. Марказда қалъа жойлашган, уйлар хом ғиштдан баланд кўтариб қурилган. Ҳар бир гузарда бинонинг ўртасида юмалоқ ўчоқ шаклида девор тоқчасида олов меҳробдан иборат сигинадиган маркази бўлган. Иккала манзилгоҳда жез эритиш, тўқимачилик, кулолчилик, заргарлик; суяк, тош, ёғочга ишлов бериб гуллаб-яшнаган. Турли кулолчилик буюмларини кулолчи- дастгоҳида пишириб сифатли тайёрланганлиги, шаклиниш чиройлилиги кулолчилик соҳасининг техника ва технологияси юқорилигидан далолат беради. Топилган намуналардан маълум бўлишича Ўзбекистоннинг жанубида яшовчи аҳоли қадимги шарқ, айниқса хинд водийсидаги Хараппа цивилизацияси намуналари билан кенг ҳамкорликда бўлган. Буни Сополлитепа ва Жарқўтон шунингдек, Ўзбекистоннинг бошқа деҳқончилик маданиятида ҳам учратиш мумкин.

Бронза даврида шаклланган «кўчманчи чорвадорлар» маданияти мил. авв. III минг йиллик охири-II м.й. бошларига оид бўлган Бухоро воҳасидаги Замонбобо манзилгоҳида ўрганилган. Замонбобо аҳолиси катта ярим ертўлаларда яшаб, бронза ва тош қуроллар ишлатишган. Кулолчилик дастгоҳисиз қўлда ишланган таги юмалоқ, ясси сопол идишлардан фойдаланган. Жез даврида маданият ёдгорликлари Амударё ва Зарафшоннинг қўйи оқимидан, Тошкент воҳаси, Фарғона водийси, Самарқанд вилоятидан топилган. Улар чорвадор қабилалар маданиятининг вужудга келиши ҳақида қимматли маълумотлар беради. Чорвадор қабилалар жез даврида ўтроқ турмуш тарзига ўта бошлади, қисман деҳқончилик билан шуғулланади, кейинчалик кўчманчи чорвадорларга айланишган.

Архаик маданият ўрнига қадимги цивилизация маданияти ўрнатилди: мураккаб-ижтимоий тизимга эга бўлган дастлабки давлатлар, диний қонунчилик шакллариининг ривожланиши, шаҳар ва ёзувлар. Бироқ архаик маданият иссиз йуқолмади. Унинг айрим қирралари жаҳон халқлари мифларида, фолькларида, инсон руҳиятининг чуқур «архетиплари» да сақланган. К. Юннинг назариясига кўра архетиплар- «онгсиз жамоаниш» руҳий тузумдир. Улар замондан ташқарида намоён бўлиб, шунга мувофиқ тарзда қиёфалар, яшаган ва яшовчи кишиларнинг туйғуси ва фикри шаклланади, рамзий тасвирларда, мифларда акс этган жамоага хос бўлган тарихий тажрибада оламни англашнинг ибтидоий шакллари сақланган. Кишилар кўшимча ўзлари пайқаманган ҳолда у ёки бу анъаналари билан, улардаги архетипик рамзлардан ажралган ҳолда яшайдилар. Барча замонавий маданиятлар асосидаги бу чуқур негазни сезиш ва ўрганиш ҳозирда содир бўлаётган жараёнларни яхши таҳлил қилишимизга, маълум маънода келажакка назар ташлашимизга ёрдам беради.

2. Қадимги Шарқ тафаккурининг ўзига хослиги ва антик маданият. Қадимги Шарқ худудида мил. авв. X-VII минг йилликда инсоният цивилизацияси ва маданияти ривожланишининг ибтидоси билан боғлиқ бўлган энг муҳим жараёнлар рўй беради. Бу даврда Шарқда маданий фаолиятнинг турли шакллари ва соҳалари вужудга келади. Ёзув, адабиёт, санъат, фан, биринчи жаҳон дини- буддизм пайдо бўлади. Бу бошланғич жараёнсиз инсоният маданиятининг кейинги барча тараққиётини тасаввур қилиш қийин.

Қадимги Шарқ тушунчаси, Шарқ ҳақидаги ҳозирги тасаввурларга мос келмайди. Негаки, Қадимги Шарқ ер шарининг Мисрдан то Хитойгача бўлган кенг минтақасини ўз ичига олиб, бу ерда мил.авв. VII минг йилликдан бошлаб инсоният тарихида дастлабки цивилизация вужудга кела бошлади. Маданиятнинг шаклланиши энг йирик дарёлар — Нил, Дажла ва Фрот, Ҳинд ва Ганг, Хуанхе ва Янцзи водийсида, яъни деҳқончилик ривожланиши учун қулай имкониятлар мавжуд бўлган жойларда рўй берди. Худди шу жойларда дастлабки давлатчилик тузилмаси, сиёсий, диний ва савдо маркази сифатида шаҳарлар, ёзув вужудга келган. Бу ерда дастлаб маънавий маданият ишлаб чиқарувчи меҳнат фаолиятдан бевосита ажралиб мустақил фаолиятга айланади. Жамият ҳаётида алоҳида кишилар қатлами бошқарув, таълим, маълумотларни тўпловчи ва узатувчи соҳаларда шугулланувчилар ажралади ва кўпайиб боради.

Миср, Месопотамия, Ҳинд ва Хитой цивилизациялари энг кўхна ва йирик маданиятлар эди. Бу маданиятлар таъсирида Урарту, Финикия, Хетт, Элам цивилизациялари шаклланиб,

инсоният маданияги тарихида сезиларли таъсирга эга бўлди.

И. П. Вейнбергнинг таъкидлашича, қадимги Шарқ маданияти «илк кашфиётчи ва асосчи сифатида улкан миссияни» бажарди; ёзувни ишлаб чиқиш ва давлатчилик пойдеворини қуриш ўзининг этник, касбий, мулкӣ ва ижтимоӣ аҳволи билан фарқланувчи кишиларнинг бирга яшашлари учун шароит яратди. Агар бошқа маданиятлар ибтидоӣ ва қадимги Шарқ маданиятининг тажриба ва ютуқларидан фойдаланган бўлса, қадимги Шарқ маданиятининг ўзи эса ибтидоӣликнинг бир тарзида шаклланди. Ибтидоӣ муҳитнинг таъсири кучли ва доимий бўлди. Ибтидоӣ даврдан мерос бўлиб мифологик фикрлаш усули, нутқ ва фаолият ўтди. Шу билан бирга қадимги Шарқ маданияти намуналари ўз дунёсининг «бошловчиси», «янгиликларни» ўзига хос жиддий ҳис қилди. Миср, Месопотамия, Ҳинд ва Хитой мифларида нафақат «дунёнинг яратилиш» (осмон, ер, жониворлар, инсон) мавзуи, балки, бу ривоятлар оламида ибтидоӣ дунёдан кескин фарқловчи «маданиятларнинг яратилиши» мавзуи ҳам катта ўрин эгаллайди. «Энklar ва коинот» (Месопотамия), тангри Птах ҳақида (Миср), Хитойнинг афсонавий ҳукмдори ҳақидаги мифларда худодлар ва илк аждодлар деҳқончилик ва ҳунармандчилик кашфиётчилари, илк шаҳарлар бунёдкори, давлатчилик ва динни ўрнатувчилар, қонун ва ёзув ижодкорлари сифатида яъни, ибтидоӣликдан фарқлинувчи цивилизациянинг барча ютуқларини яратувчилар бўлиб тасвирланади. Шунингдек, мифларда бир-бирига мос келмайдиган, қарама-қарши ва бу икки дунёнинг душманлиги мавзуи ҳам тасвирланади.

Қадимги Шарқ халқларгаинг урф-одатлари ва эътиқодлари ҳақида маълумотлар турли манбаларда, адабиёт ва санъат ёдгорликларида сақланиб қолганки, булар бизнинг тасаввур дунёмизни кескин фарқ қилувчи оламга бошлайди. Қадимги Шарқ маданиятининг шаклланишида мифологик тафаккур катта рол ўйнаган.

Мифологик тафаккур- бу предметлик-ҳиссий, жонли тафаккур етарли ривожланмаган мавҳум тушунчаларга хос бўлиб, буидай тушунчаларни ишлатиш ва сўзда уларни ифодалашнинг сустиги ва қийинлигидир. (Шумерликлар «ўлдириш» дейиш ўрнига «бошига таёк билан уриш» дейишган).

Қадимги Шарқ кишиси сабабли натижа муносабатларни тушунган ва фарқлаган, бироқ уларни мужмал ва қонунга мос бўлмаган ҳодиса сифатида, кўпчилиги эса шахсий қудрат сифатида онгли ва ихтиёрий идрок қилади. Сабабларни излашда «Қандай» деб эмас, балки «ким» деб сўрашади («ҳодисада қим айбдор»), «ихтиёрий, аниқ мақсадда ҳаракат қилгани» излашган. «Сабабларни» бундай идрок қилиш оқибатида мифологик тафаккур айрим ва бутунча, бир-бирига ўхшаш ҳар қандай ташқи мосликни қабул қилади. Функционал алоқадорлик сифатида макон ва замондаги ҳар қандай боғлиқлик сўзи билан мифологик тафаккурнинг фикран боғлиқлиги ҳақида гапиришга имкон туғилади. Фикрий боғлиқлик билан ўхшаш тафаккур ҳам алоқадор. Қандайдир янги нарсани кўриб инсон ўзига дейди: «Бу янги нарса нимага ўхшайди?»- ва унга ўхшаш нарсани ўзидан ва аждодлари тажрибасидан излайди. Хусусан, «асл намуна» тамойил кенг тарқалган бўлиб, унга кўра ҳаётдаги барча муҳим нарсалар (эхром, подшо ҳокимияти, инсон) илоҳий қудратнинг «асл намунасига» мувофиқ яратилган.

Оламни мифологик тасаввур қилиш унинг ниҳоятда тартибли, қатъий иерархик қурилишида ифодаланиб, унинг асоси турли хил оппозициялар тизими ҳисобланади. Айнан шулар мифологик рамзий таснифлашдаги дастлабки «пойдевор» ҳисобланади (Қарама-қарши типлар: юқори-қўйи, ўнг-сўл, осмон-ер, мағриб-машрик, кун-тун, биз-улар, катта-кичик, эр-хотин, ҳаёт-ўлим ва бошқалар). Шунингдек, ўнг, юқори, катта, яқин, ўз, ёруғ таомилга кўра қарама-қаршилиқнинг мусбат-ижобий томонини, сул, қуйи, кичик, узок, бегона, қоронғи эса салбий жиҳатини ташкил қилади.

Мифологик тафаккурнинг мувофиқ ва ўхшаш жиҳатлари унинг анъанавийлиги билан бевосита боғлиқ. Анъана бир-бирига яқин, бироқ моҳиятан бошқа бўлган ҳодисалар урф-одат, маросим, ибодат, удум, одоб сингари фаолиятда намоён бўлади. Буларнинг бари у ёки бу ситуациядаги аниқ ахлоқ дастурига эга бўлиб, ҳаракатнинг тўғрилигини қафолатлайди, нотўғри ҳаракатларни оғохдантиради, негаки анъаналар негизида социумнинг катта тажрибаси мужассамдир.

Қадимги Шарқ маданиятда анъаналарга асосланиш устун туради. Аждодлар анъанаси, тажрибаси мутлоқ ҳақиқат каби баҳоланган. Мутлоқ ҳақиқат ҳукмронлиги билан, Д.С. Лихачев таъкидлашича «одобилик» боғлиқ бўлган. Қадимги Шарқ кишисининг ахлоқи ҳаракат ва

фаолиятда муқаддас анъаналарни қайта тиклашга қаратилган «илоҳий ўрнатилган» меъёр ва қоидаларга бориб тақалади. А.Я. Гуревич шундай дейди: «Кишилар ҳаракатининг кўкдаги илоҳий тимсолга талпиниши уларни илоҳ билан боғлаб, ахлоқда воқеликка айланди». Кишиларнинг барча фаолияти (ишлаб чиқариш, жамоатчилик, оилавий) муқаддас маросимларда қанчалик иштирок этиши билан мазмун касб этади. Анъанавий жамиятда «қадимги» ва «яхши» сўзлари синоним бўлиб, қадимги-эзгуликнинг кафолатидир. Шунинг учун уй ва анжом, кийим ва озиқа минг йиллар давомида кам ўзгарди, шунинг учун адабий жанрлар, санъат жанрлари ҳам барқарор бўлиб келмоқда, янги эҳромлар нафақат эскисининг ўрнида қад ростлади, балки уларнинг «асл намунасини» қайтадан тиклади. И.В. Ключков ёзишича, янги замон кишилари дунёни ҳаракатда, ривожланишида кўради, «Эволюция», «таракқиёт» тушунчалари дунё қиёфасини яратиш учун йўл очувчи таснифлар ҳисобланади. Бундан барча янгиликка замонавий жамиятнинг очкўз қизиқиши бошланади. Дунёнинг бошқача қиёфаси анъанавий жамият кишиларидан ташкил топади: қадимги дунё яшайди, бироқ ўзгармай қолади. Ривожланиш ғояси (таракқиёт ёки инқироз) кўринишидан, унинг англанишиши мутлақо бегона. Дунё жуда қадимдан худолар белгилаган ўзгармас тартиб бўйича яшайди.

Мифологик тафаккурнинг ўзига хос хусусияти шундаки, қадимги шарқ кишиси ўзини ҳар доим социумнинг бир қисми деб ҳис қилган, социум эса коинот кучига боғлиқликда, табиатга аралашган ҳолда кўринади. Гарчи, қадимги Шарқ маданиятининг турли қирраларида шахсни индивидуаллаштириш имкониятлари мавжуд бўлиб, улар ҳар доим индивиднинг турмуш шароитларини белгиловчи асосий соҳаларга нисбатан иккинчи даражали ҳисобланган.

Қадимги Шарқда маконнинг пайдо бўлиши чегараланиши алоҳида ўрин тугади. Қадимги Шарқ мифологиясида космогенез жараёни Хаоснинг ажралиши сифатида намоён бўлади (Мисол учун, ҳиндларда Индра ҳақида миф, Месопотамияда Мардук ҳақида). Тартибли уюшган макон, бетартиб маконга қарама-қарши қўйилади. Табиийки, тартибли, ташкилий жиҳатдан уюшган макон- «яхши», «ўз» маконнинг, ундан ташқарида «бегона», «унинг» бетартиб, ташкилий уюшмаган «хунук» мако-ни-кўчманчилик, ибтидоийлик дунёси жойлашган. Шунинг учун санъат асарларида бошқа халқларнинг ўзига хос кийими, сочи, турмуши ўта диққат билан аниқ худди ўзидай тасвирланади — барча қиррасида қарама-қарши оламнинг фарқи таъкидланади. «Ўзининг» маконида ижобий хусусиятга эга бўлишда давлат асосий рол ўйнайди. Шунини таъкидалаш жоизки, қадимги шарқда Давлат оддий сиёсий ҳокимият сифатида ўзини намоёниш қилмади, давлат дин билан уйғунликда сиёсий-диний бирлик мажмуида муқаддаслик хусусиятига эга бўлди. Моҳиятан маънавий фаолият давлат монополияси ҳисобланиб, у билан гўёки илоҳий ёки фидоийлик мартабасига эга бўлган зодагонлар, коҳинлар ва ҳукмдорнинг ўзи томонидан амалга оширилган. Шоҳ ер ва осмон ўртасидаги бош воситачи ёки Неб худосининг ўғли бўлган, ёки худоларнинг ўзидан бошқаришга «мандат» олган. Бобил шоҳи янги йил байрамида бош худо Мардук ибодатхонасига борган. Ибодатхонага киришда коҳин шохнинг барча нарсаларини олиб қўйиб (тожи, ҳассаси, шохлик либосини), уни камситган ва урган, шундан сўнг оёқ кийимсиз, оддий жулдур кийимда ибодатхонадан чиқишга руҳсат берган. Яъни, дастлаб шоҳ оддий одамга айланиши, ибодатхонада эса уни худо Мардук яна кейинги йил учун ҳукмдор қилиб тайинлаган. Фақат, Миср фиръавини унинг отаси- Худо Амон-Рага, Хитой императори «Небнинг ўғли»- Небга сажда қилиши билан боғлиқ асосий удумларни ўтказиш ҳуқуқига эга бўлган.

Шохнинг асосий мажбуриятлари фуқороларга боғлиқ ишлар бўлган: мамлакатда тартиб ва оқойишталик, моддий фаровонлик ва ижтимоий адолатни таъминлаш. Қадимги Мисрдаги «Герклиопол шоҳининг ўз ўғли Мерикарга насихатлари» да айтилишича: «Ҳақиқат ўрнат ва ерда узоқ яшайсан. Шундай қилки, йиғлаётганни овути, бевага жабр қилма, инсонни отасининг мол-мулкидан бенаиб қилма». Яна ҳукмдор заминда тартиб-интизом бўйича юксак миссияни бажариб, гоҳида беҳад катта ҳажмдаги қурилиш-хўжалик фаолиятини амалга оширган. Улуғ ва баҳайбат Миср пирамидалари, Буюк Хитой девори, Баолбек эҳроми, Персепол саройи қурилишлари худолар олдидаги ҳукмдорларнинг «ижобий» хусусиятларидан далолат беради.

Диний ақидалар ҳукмронлиги кишилар ҳаётини белгилади. Инсон қаерда осмон бўлса-худолар дунёси ва ерни- одамлар дунёси деб билди. Улар доимо ўзаро муносабатда, бир бутунликда олам дарахтининг танаси ва шохлари каби виқор билан яшашган. Худолар инсонлар ҳаётининг барча соҳаларига фаол аралашган, унинг туғилиши, ўлимини ва ўлимидан кейинги тақдирини белгилаган. ўша дарвларда диний таълимотдан ташқари ҳеч қандай бошқа дунёқараш бўлмаган.

Инсон худолардан ҳатто арзимас нарсалар ҳақида маслаҳат сўраган ва унга хатлар ёзиб ибодатхонага олиб берган. Мисол учун, қадимги Бобил аҳолисининг мактубидан бирида шундай сўзлар битилган: «Менинг отам, Худо айт! Сенинг қулинг Апил-Адат шундай дейди: Нимага сен менга эътибор қилмайсан? Сендан бошқа ким ҳам бор? Сени севувчи худо Мардукка ёз: менинг гуноҳимдан ўтсин».

Барча Қадимги Шарқ цивилизациялари табиий-илмий билимларни тўплаб улкан натижаларга эришди ва жаҳон фани ривожланишига улкан таъсир кўрсатди. Бизгача етиб келган Папирус ёзувлари мисрликларнинг математика ва геометрия (турли шаклнинг ҳажми ва юзасини ўлчаш), астрономия (аниқ куёш тақвимининг тузилиши кейинчалик Европада тақвимга асос бўлган), тиббиёт (анатомия тузилиши, мия ва қон томирлари ҳақидаги таълимот, жаррохлик), кимё (турли моддаларнинг хусусиятини ўрганиш ва бу билимлардан майитни мумиёлашда фойдаланиш) соҳаларидаги кенг тушунчалари ҳақида далолат беради. Атрофдаги мамлакатларга Месопотамия математикаси ва астрономияси катта таъсир кўрсатди. Хозирга қадар биз Месопотамияда тузилган вақт ва бурчак ўлчови учун 60-бўлиш тизимдан фойдаланамиз. Месопотамияликлар математика ва астрономияга оид кашфиётлар қилиб, ой фазаларини бўлиш тизимини яратди, куёш тизимига оид жараёнлар, юлдуз ва сайёрлар рўйхати, кўплаб ҳаракат ҳолатларини аниқлаш бўйича янгиликлар киритди. Икки дарё оралиғи- астрологиянинг ҳам ватанидир. Қадимги Ҳинд ва Хитой фани ҳам кўплаб ютуқларни қўлга киритди. Ҳиндистонда нолдан фойдаланиб ўнлик санок тизими яратилиши билан алгебра ривожлана бошлади («сон», «туб сон», «синус» каби атамалар ҳиндистонда пайдо бўлди) ўлим сабабини аниқлаш мақсадида мурда танасини анатомик тадқиқ қилиш тажрибалари анатомия ва физиологияни ривожлантириб, медицинада катта ютуқларга эришилди. Хиндистонда тиббиёт тараққиёти ҳақида тиббиётга оид асарлардан бирида жаррохликнинг 300 тури бўлганлиги ва 120 та жаррохдик асбоби мавжудлиги эслатилади. Барчага маълумки, Хитой ипак, чинни ва қоғознинг ватани ҳисобланиб, мил. ав. II асрда кашф қилинган, шунингдек Хитойда порох, компас (мил. ав. III аср) ер қимирлашини аниқловчи асбоб (сейсмограф) ҳам ихтиро қилинган. Мил. ав. 613 йилга тегишли Хитой кўлёмалари топилиб унда Галлей кометаси ҳақидаги энг қадимги маълумотлар учрайди. Мил. ав. II асрда Хитойда осмон ёритқичларининг ҳаракати тасвирланган биринчи осмон глобуси, 2500 ёритқичнинг ўрни кўрсатилган юлдузлар катологи яратилган. Янги тақвим жорий қилиниб (мил. ав. 104 й.), унга кўра бир иил 365 24¹ кунга тенг бўлган. Мил. ав. 28 йилда Хан империясининг астрономлари куёшда доғлар мавжудлигини кузатганлар. Хитой математиклари тарихда биринчи бўлиб ҳисобда манфий сонни қўллаганлар. Тиббиётда игна уқоли, нуқтали даволаш каби ажойиб усулни ишлаб чиққанлар.

Бир томонда Миср ва Месопотамия фани, бошқа томонда Ҳиндистон ва Хитой фанида аҳамиятли фанлар мавжуд бўлиб, **биринчидан** фан ўта амалий хусусият касб этган, **иккинчидан** фанлар назарияси, фалсафа тараққийси ғарбдан кескии фарқ қилган. Бу фарқни К. Ясперс томонидан яратилган ўқ даври назарияси билан изоҳлаш мумкин. Бунга кўра мил. ав. 800 ва 200 йиллар оралиғида муҳим тарихий бурилиш содир бўлиб, мифологик давр ниҳоясига етади, рационал идрок шаклланади, ҳозиргача мавжуд бўлган асосий тушунча ва таснифлар ишлаб чиқилди. Бу даврда Ҳиндистонда Упанишадлар пайдо бўлди, Будда яшади. Хитойда машҳур фалсафа мактаблари ривожланди, Эронда Зардуштийликни қабул қилиб, қонунлаштирибди, Фаластиндан пайғамбарлар чиқди, Юнонистонда бу вақтда Гомер, Гераклит, Платон ва бошқалар фаолият кўрсатди. К. Ясперс Миср ва Месопотамия маданиятлари ўқ давригача мавжуд бўлганлигини, яъни уларда эса қоларли бурилишлар содир бўлмаганини, Ҳиндистон ва Хитой маданиятларини ўқ давридан кейинга таълуқли деб билади.

Ҳиндистон ва Хитойда табиий ва техника фанлари эртароқшаклланди ва ўз навбатида сермахсул тараққий этди. Бирок, бу фанлар ғарбдаги каби маданиятга сезиларли таъсир кўрсатмади. Бу Олий ҳақиқатни англаш йўлидаги мустақил таълимот бўлиб қолиш билан боғлиқ. Масалан, Ҳиндистонда билим уч даражага ажралади:

1. Билмаслик (авидья).

2. Тушунча, «илмий» билим (вижняна).

3. Ҳамма нарсани билиш (пражня), яъни биринчи даража мантиқсиз фикрлаш, иккинчиси — мантиқий, учинчиси мантиқдан устун идрок қилишга мувофиқ келади.

Ер юзидаги энг кўхна ва бир қадар ўрганилган, кўплаб халқлар маданиятининг

ривожланишига катта таъсир кўрсатган маданиятлардан бири- **қадимги Миср** маданиятидир. Қадимги Миср ёзуви кўплаб ҳозирги ёзув тизими учун асос бўлди. Қадимги Мисрликлар кўллаган сўзлар «папирус», «оазис», «химия», «базальт» ва бошқалар ҳозирда ҳам муомалада сақланиб келмоқда. Мисрда турли, ўта чалкаш топинишлар тизими мавжуд бўлган: худоларга сиғинган, жонивор, ўсимлик, тупроқ, сув, Нилни муқаддаслаштирган. Қуёшга, тирик худо-Фиръавнга сиғиниш қонун тусига кирган. Мисрликлар маданиятида дафн маросими алоҳида ўрин тутган. Улар ўлимни инсоннинг иккинчи ҳаёт бошланиши деб билган. Мангу ҳаёт тушунчаси Осирис ва Изида ҳақидаги мифдан пайдо бўлган. Қадимги юнон муаллифи «Мисрликлар ҳаёти ўлимга тайёргарлик кўришдан иборат»-деб бекорга ёзмаган.

Мисрликлардан фарқли қадимга Месопотамия аҳолиси ердаги ҳаётга кўпроқ эътибор қилишган. Ўлим билан ҳаммаси тугайди деб ўйлашсада, нариги дунёга ишонишган. Мисрликлардан фарқли равишда, нариги дунёни инсон руҳи мангу сув ва овқатга зориқиб яшайдиган кўркинчли дунё деб тасаввур қилишган. Шаруппакнинг Месопотамияликларга насиҳатида айтиладики «Ширин ҳаётдан ташқари бирон нарса азиз эмас». Месопотамияликларнинг қувончли ҳаёт ҳақидаги қарашлари «Гилгамиш» достонида ҳам тасвирланади. Улар шахсий ҳаёт муаммолари билан кўпроқ қизиққанлар.

Ҳиндистон - биринчи жаҳон дини буддизм ватани бўлсада, Ҳиндистоннинг ўзида индуизм билан иккинчи даражада туради. Бу икки дин ҳам «Веда» да акс эттирилган қадимги тасаввурлардан келиб чиққан. Ҳиндларнинг дунёқараши ва барча тушунчаларини белгиловчи марказий ғоя, хинд маданиятининг ўзига хос хусусияти- дунда содир бўлувчи бениҳоя узликсиз ҳаракат ғояси ҳисобланади, яъни дунёнинг айланиши на ибтидо, на ниҳоя, на аниқ мақсадга эга. Дунёнинг доимий айланишида қайта янгиланиш ва дунёвий шоҳий руҳ нишонаси индивидуал руҳ бўлади. Улар доимо янги моддий кўринишда вужудга келади, бунинг учун инсон танаси бўлиши шарт эмас, яъни руҳ жониворлар, ўсимликлар танасига жойлашиши мумкин. Ҳиндлар шу тариқа ўз дунё қарашидан нарги дунё ҳақидаги ғояни истисно қилганлар. Мутлоқ «дунёвий қонун» борлик ҳукмдори Брахма-оламнинг объектив ибтидоси. Уларни таққослаганда аниқ худоларнинг роли унча катта эмас, фақат «дунёвий қонун» тамойилларини индивидуаллашган тимсолидан иборатдир. Ҳеч ким, шунингдек худо ҳам инсон кармасини ўзгартиришга қодир эмас. Карманинг санскрит тилидан таржимаси «фаолият» (тақдир) ни билдиради. Бу тушунчанинг мазмунини аниқлаш мураккаб. Карма инсоннинг олдинги ҳаётдан мерос бўлиб ўтади ва ҳозирги ҳаётининг мазмуни ва фаолиятида намоён бўлади, у бўлғуси моддий тимсолнинг сифатини белгилайди. Гуноҳларни кечириш Ҳақида тазарру ёки ибодат бшган Кармани ўзгартириш мумкин эмас, у фақат инсоннинг ахлоқий феъл-атворини белгилайди. Шу билан бирга, ҳар бир индус ва буддист учун ўз-ўзини билиш ва ўзининг камолатига етиш, ўз руҳий ҳолатини аниқлаш, ўз кармасини тоза сақланиши ҳақида ўйлаш асосий ҳисобланади.

Бу Ҳиндистондаги динлар ҳаётдан, фаолиятдан воз кечишга ундайди дегани эмас, балки улар дунёвий ташвишларга бефарқ бўлишга ундайди деса бўлади. Ҳинд маданиятининг бутун маз-мунвда зоҳир ва ботин, муаққат ва мангулик ўртасидага муво-занатни сақлаш зарурати ҳақидаги фикр ётади.

Хитой маданиятининг ўзига хос фарқли жиҳати шундаки, қадимдан динлардаги мистик ибтидога ахлоққа нисбатан иккинчи даражада қаралган, маданиятдага белгиловчи ғоя Осмон тасдиқлаган буюк «ахлоқий, ижтимоий-сиёсий тартиб» бўлган.

Хитой маданияти ва цивилизациясининг минг йиллар давомида асосий руҳий, ахлоқий ва ғоявий манбаи мил. авв. 551-479 й. яшаган буюк мутафаккир Конфуций таълимоти ҳисобланади. Барча энг муҳим нарсалар ҳар қандай цивилизациянинг «қиёфасини» белгилайди- ҳаёт тамойилларини, давлат ва ижтимоий ташкилот шаклларини, умум қабул қилган ахлоқий меъёрлар ва кадрятларнинг барчаси Хитойда Конфуцийлик таъсирида шаклланган. Бежизга Л.С.Васильев Конфуцийликки «хитой цивилизациясининг квинт эссенцияси (моҳияти)» деб атамайди.

«Осмон ваколати» йўналиши **Конфуций** томонидан янгича фикрда ривожлантирилиб, унда ижтимоий ахлоқ асосий ўрин тутади ва сиёсий маданиятни белгилайди. Анъаналарни ҳурмат қилиш, бурчни жиддий ҳис қилиш, ахлоқий сифатнинг юқорилиги, ўзини жамият учун бахш қилиш, ҳақиқатни англаш учун доимо уриниш, ишонч ва олижаноблик каби идеаллар бошқаларни бошқаришни истаганлар учун мўлжал бўлган. Бу идеаллар давлатнинг бош таянчи бўлиб, Хитой империяси тўралари учун намуна бўлди. Конфуцийликни Хитойда пайдо бўлган иккинчи буюк фалсафий таълимот-**даосизм** тўлдирди. Даосизмда турмуш, табиат, умумлик муаммолари акс этади. Агар конфуцийчилик инсоннинг

ижтимоий фаолиятини назарда тутса, даосизмда унинг руҳий ҳаёти, дунёқараши акс этади. Даосизмда қадимги Хитойдаги фикрларнинг бош ғояси акс этиб, жаҳон маданиятини янги ҳаёт билан бойитди. «Унинг ғоялари: ин-ян тамойилларга асосланган дунёнинг дуалистик хусусияти; усин-бешта асосий унсурдан иборат бўлган материя (ер, сув, олов, маъдан); дунёнинг ўзгарувчан ҳаракатдалиги, асосий унсурлар доимо сифат ўзгаришида бўлишини билдиради. Даосизмга кўра дунёнинг пайдо бўлиши учта кучнинг фаолиятдан келиб чиққан: Дао-Олий Мутлоқ, Илк ибтидо, Дэ-дао нурдан дунёнинг пайдо бўлиши, Ци- Олий материя, у моддий дунёни яратиб, нарса ва мавжудотларни бунёд қилади.

Шарқнинг қадимги цивилизацияси моддий ва маънавий соҳаларидаги кўплаб ўта муҳим янгиликларни вужудга келтирди. Хусусан, мил. авв. I минг йиллик маънавий ғалаёнлар жараёни билан ажралиб туради. Бу даврда дастлаб икки тамойил вужудга келди: умуминсоний бирлик ва шахснинг маънавий мустақиллиги. Ғоялар эркинлиги бошланиб инсон ўз ҳаётини унга асосланиб қурди.

Қадимги Шарқ цивилизацияси Ғарбга нисбатан эртароқ бошлади. Юнонлар маданияти Қадимги Шарқ маданияти таъсирида жуда юксалди, буни эллинларнинг ўзлари ҳам эътироф этишган. Бу таъсирлар натижасида шундай давр бошландики Шарқ ва Ғарб маданиятлари синтези эллинистик маданиятаи вужудга келтирди: Юнон-Бақтрия ва гандхар санъати, исқандария фани, фаюм портретлари бунга мисол бўла олади. Қадимги Шарқ бизга барҳаёт бойликларни қолдирди. Булар «Гилгамеш» ва «Моҳабҳорат» дostonлари, Касидаси драммалари ва Чжуанц-зининг рамзий масаллари, Миср эҳромлари ва Буюк Хитой девори ва бошқалар.

Қадимги Юнонистон ва Рим маданиятлари Европа цивилизациясининг пойдеворига асос солди. Қадимги Шарқ маданияти таъсирида шаклланган бу маданият анъанавий маданият тараққиёти даврининг давомчиси ва яқунловчиси бўлди. Қадимги Юнонистонда шаклланиб, кейинчалик юксак босқичга кўтарилган бу маданият эр.авв. III асрда Рим маданияти вужудга келишига катта таъсир кўрсатди ва «**Антик маданият**» номи билан дунё маданияти тарихида ўчмас из қолдирди.

Латин тилидаги «антик» сўзининг маъноси «Қадимги» демакдир. Лекин тарихий давр нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак Антик давр Қадимги дунёнинг охири-Қадимги маданият ва давлатчиликнинг энг тараққий этган босқичидир. Бу давр асосан Юнонистон ва Рим учун характерли бўлиб, Юнонистонда мил.авв.XI-IX асрларда антик жамиятнинг ташкил топишидан бошланиб, мил.авв.V-IV асрда антик (классик) маданият такомилли билан тўла моҳият-мазмунга эга бўлди. Милодий V асрда варварлар томонидан Рим империясининг қулатилиши Антик маданиятни инқирозга олиб келди. Шунингдек, Юнон-Рим жамияти ва маданиятига нисбатан қўлланилиб келаётган «антик» сўзини кўпроқ Европага татбиқан англамоқ даркор, негаки Европа халқлари ўзларининг маданий тараққиётлари йўлида ёлғиз Юнон-Рим маданияти билан алоқадор бўлганликлари сабабли, шу халқлар бунёд этган маънавий бойликларни энг қадимий деб таниганлар.

Ўз ўрнида Антик маданият Юнон-македонлар ва Рим таъсирида Эгей денгизидан Ҳиндистонгача ва Мисрда эллинистик маданиятнинг вужудга келишига ва космополитизм (дунё фуқоралиги) тушунчасига асос содди.

Барча қадимга маданиятлар каби юнон классик (антик) маданиятининг муҳим таркибий қисми дин бўлган. Дин меъморчиликнинг, тасвирий санъатнинг, адабиётнинг ажойиб намуналарида ўз аксини топди. Қадимги юнон динининг асосий шакллари архаик даврдаёқ таркиб топган, унинг илдизлари эса энг қадимги крит-микен даврига ва қадимги шарқ таъсирларига бориб тақалади.

Юнон олимлари Қадимги Миср, Месопотамия ва Кичик Осиё халқларининг билимларидан баҳраманд бўлганлар. Қадимги Шарқ фани юнон дунёсида илм-фаннинг ривожланишига таъсир этган. Милоддан аввалги VII-VI асрларда Юнонистонда маданият ва фан ривожланиб Геродот, Демокрит, Пратагор, Гилиократ, Сукрот, Афлотун, Арасту каби олимлар ижод қилганлар.

Милоддан аввалги VI асрда Кичик Осиёдаги Милет шаҳри илм-фан маркази бўлган. Кичик Осиё олимлари Миср ва Месопотамия олимларининг илмий билимларини ривожлантирганлар. Улар табиат ва жамият ҳодисаларининг сабабларини тушунтиришга ҳаракат қилиб, табиат ва ҳаётнинг ибтидосини сув, ҳаво ёки олов деб фараз қилганлар «Тарихнинг отаси» деб ном олган юнонистонлик гарихчи Геродот (мил. ав. V -аср) Миср, Бобил, Сурия, Кичик Осиё ва Қора денгиз соҳилидаги мамлакатларга саёҳат қилиб, ўзининг «Тарих» китобида турли халқлар ҳақида маълумотларни ёзиб қолдирган.

Юнон олимларидан бири Демокрит (мил.ав. 460-370 йиллар) «Ҳамма нарсалар энг майда

заррача, атомлардан ташкил топган», - деган фикрни илгари сурган. У фаннинг кўп соҳалари билан шуғулланган.

Кос оролида туғилган юнон табиби Гиппократ (мил. ав. 460-375 йил) тиббиёт билимларини отаси Гераклитдан ўрганади. У машҳур табиб бўлиб, тиббиётнинг барча масалалари билан шуғулланган ва улуғ файласуф ҳам бўлган. У шогирдлари билан бирга 72 китобдан иборат «Гиппократ тўплами» номли тиббий асар ёзиб қолдирган.

Афиналик файласуф Сукрот (мил. ав. 441-399 й.) бирорта китоб ёзмаган. У одам гавжум жойларда шогардларини ҳақиқатни билишга ундаб, - ҳақиқат баҳс орқали билинади, - деган. Сукрот ўз қарашларида одамларни тенглаштиришга қарши чиққани учун Афина кулдорлик демократияси намояндаларига ёкмаган ва уни ўлимга ҳукм қилишган.

Македония сарой табибининг ўғли Арастуни (мил. ав. 384-322 й.) Шарқда «биринчи муаллим» деб атаганлар. У жуда кўп асарлар ёзиб, илмий билимларни алоҳида соҳаларга бўлиб чиққан ва мустақил фанларга бирлаштирган. Арасту Ер коинотнинг маркази деб ҳисоблаган. Унинг машҳур асари «**Сиёсат**»дир.

Юнонистон афсона ва ривоятлар юрти бўлиб, қадимдан адабиёт ривожланган. «Прометей», «Геракл», «Дидал ва Икар», «Аргонавтлар», «Одиссея» ва «Илиада» каби афсона ва дostonларда юнонларнинг турмуш тарзи ва тарихи баён қилинган. «Илиада» ва «Одиссея» дostonларни мил.ав. VIII асрда яшаган кўр бахши Гомер яратган эди. Дostonларда Троя урушлари ҳикоя қилинади. Археологлар Гомер дostonларига асосланиб қадимги Троя маданиятини топганлар.

Дoston ва афсоналар театр учун бой маълумот берган. Қадимги Юнон театри мил. ав. VI асрларда кишлоқ хўжалиги ҳомийси, худо Дионис шарафига ўтказиладиган байрамлар вақтида ижро этиладиган кўшиқлар ва ўйинлар асосида вужудга келган. Юнонлар театри «катта ёшдагалар мактаби» дейишган **Театр** юнончада «**томошалар жойи**» деган маънони англатади. Кейинчалик қурилган Юнон театрларига 17-25 минг томошабин жойлашган.

Театр санъатининг ривожини машҳур юнон адиблари ижоди билан уйғун бўлган. Адиблар афсона ва ривоятлар асосида трагедиялар яратганлар. Трагедия юнончада «эчкилар кўшиғи» деган маънони англатади.

Мил. ав. VI-IV асрларда Эсхил, Софокл, Еврипид трагедиялари Аристофан комедияларини театрда томошабинлар мароқ билан кўришган. Эсхилни «трагедия отаси» деб атаганлар. Унинг «Занжирбанд Прометей», «Форслар» трагедиялари, Софоклнинг «Шоҳ Эдип», «Антигона» трагедиялари машҳур бўлган. Софокл 120 дан кўпроқ трагедия ёзган.

Аристофан «Тинчлик», «Суворийлар» деган комедияларида уруш воқеаларини ва ўша даврдаги иллатларни тасвирлаган. Бу ижодкорларни халқ хурмат қилиб Афина театрига ҳайкалларини ўрнатганлар ва «донишмандлик йўлбошчилари» деб атаганлар.

Қадимги юнонларда меъморчилик, ҳайкалтарошлик ва рассомчилик Крит-Минен даврларида вужудга келиб, кейинги даврларда ривожланади ва мил. ав. V асрда юқори поғонага кўтарилади.

Қадимги юнонлар меъморчиликда устунли бинолар қуришликни мисрликлардан ўрганган бўлсада, бу усулни қайта ишлаб учта услуб яратганлар: дорий, ионий, коринф услубидаги бинолар. Улар ибодатхона, театр, сарой ва мажлис биноларига алоҳида эътибор берганлар. Дастлаб бундай бинолар дорий услубида-устунлар тагкурсига эмас, ерга ўрнатилган. Кейинчалик мрамор тошлардан кучли эркак кишининг гавдасига ўхшаш устундан, баъзи устунлар нозик, юқори қисми гажакқайрилма, нақшли услубдаги бинолар қурилиб, аёл гавдасига қиёсланган. Ибодатхоналарнинг баланд пойдеворлари бўлиб, ичи ва ташқариси ҳайкаллар билан безатилган.

Афина акрополидаги Парфенон, Эрехтейон ибодатхоналари юнон меъморчилигининг нодир асарларидан бўлиб, ҳозиргача сақланиб қолган. Парфенон устунлари дорий услубда бўлсада, тарз-таровати ионийча услубадир. Унинг қаршисидага Эрехтейон ибодатхонаси соф ионийча услубда, қиз ҳайкаллар устун вазифасини бажариб, нафис ишланган.

Мил. ав. IV асрда расм бўлган коринфча услубдаги устунлар узунроқ, тагкурсиси ва қоши анча мураккаб бўлиб, аканф ўсимлиги япроқлари билан безатилган. Афина марказида Лисикрат ёдгорлик ҳайкали шу услубда қурилган.

Юнон ҳайкалтарошлиги ҳам мил.ав. V-IV асрларда юксак даражада ривожланди. Ҳайкалтарошлар бу даврда одам гавдасининг ҳаракат қилиб турган ҳолатини тасвирлашини билиб

олганлар. Мирон, Поликлет, Фидий, Тракситель, Скопас, Лисини каби ҳайкалтарошлар яртаган ҳайкаллар жонли ҳаракатли ҳолатда ишланган.

Юнон рассомчилик санъати намуналари кам сақланиб қолган бўлсада, асосан кўза, ваза ва сопол идишлар сиртига рассомлар юнонлар ҳаётидан олинган айрим манзараларни ишлаганлар. Мазкур расмлар жозибаси билан диққатни тортади.

Эллинизм даврида (мил. ав. III-II асрлар) маданият хилма-хил бўлиб, асосан илм-фан тараққий этди. Александр Македонский истило қилган худудларга юнон маданияти кириб бориши билан бирга Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари маданиятига уйғунлашиб, маданият синтези юз берди. Мамлакатларни ўзаро алоқалари кенгайди.

Юнон-Македония ва Эллинлашган маҳаллий зодагонлар орасида умумюнон тили «Койне» (умумий) кенг ёйилди. Янги дунёқараш фалсафий тус олиб космополитизм (дунёфуқороси) номи билан машҳур бўлди.

Искандариядаги ва Шарқий Ўрта денгиз бўйидаги бошқа шаҳар кутубхоналарида Юнонистон ва Шарқ мамлакатларидан олиб келишган илмий асарлар тўпланган. Искандарияда театр, сарой, гимназиялар ва машҳур Музей бўлган. Музейда расадхона ва улкан кутубхонада 700 мингга яқин кўлёзма сақланган. Шаҳар олдидаги оролга 140 метр баландликдаги маёқ қурилган. Бу маёқ кемаларнинг гаванга кириш йўлини кўрсатиб туради.

Эллинизм даврида фанлар тизимига асос солинди. Стратон хизмати билан физика фани пайдо бўлди. Евклид ва Архимед математикани ривожлантирди. Аристрах астрономия соҳасига улкан ҳисса қўшди. Шарқ мамлакатларида юнон меъморлари, ҳайкалтарошлар, рассомлар нодир асарлар яратганлар. Бироқ, мил. ав. III-II асрларда "юнон санъатининг хусусиятлари ўзгарган. Ҳукмдорлар саройлари коринфча услубдаги устунлар билан қурилган. Тасвирий санъатда одамларнинг ташқи қиёфасини ва ички ечинмаларини кўрсатишга интилиши янгилик эди.

4-МАВЗУ: ДИНИЙ ВА ТЕХНОГЕН МАДАНИЯТ ВА УЛАРНИНГ МОҲИЯТИ.

1. Европа ва Шарқ маданиятининг христиан ва ислом дини ақидаларида намоён бўлиши
2. Уйғониш даврида янги Европа маданиятининг шаклланиши
3. XX аср бошларида маданият ривожидagi янги йўналишлар.
4. XX-XXI асрда техноген жараёнининг фаоллашуви

Диний маданиятлардаги ютуқлар ва уларнинг жаҳон маданиятидаги ўрни. Ибтидоий жамоадан синфий жамиятга ўтиш даврида маъбудлар ҳақидаги тасаввурлар ўзгаради. Эр. авв. VIII-VII асрларда кўплаб маҳаллий ва айрим умум юнон маъбудларини тартибга солиш эҳтиёжи туғилади. Архаик даврда (мил. авв. VIII-VII асрларда) ги диннинг ривожини бу-антропоморфизмдан, яъни инсоннинг илоҳийлаштиришдан, худоларни ўлмайдиган ва абадий ёш бўлиб турадиган кучли, гўзал кишилар деб тасаввур қилишдан иборат эди.

Қулдорлик муносабатларининг шаклланиши ва ижтимоий аҳвол Гесиоднинг «Меҳнатлар ва кунлар» поэмасида акс эттирилган. Шунингдек, Диний мифология ҳам Гесиод томонидан тартибга солинган шаклидан то антик даврнинг охиригача юнонларнинг тасаввурида асосан мавжуд бўлиб келган. Юнонлар учинчи авлодга оид бош маъбудларнинг макони Олимп тоғи деб билишган.

Юнонларнинг тасаввурича, олам аввалида Хаосдан иборат бўлган, Ер-Гея ва ер ости олами Тартар ҳам бўлган. Геядан ўғли Уран-осмон худоси келиб чиққдн. Уран билан Геядан титан Кронос туғилган ва ўз отаси Уранни ағдариб ташлаган.

Булар титанлар- катта худолар экан. Кроносдан Аид, Посейдон, Гестия, Демитра, Гера ва Зевс каби кичик худолар келиб чиққан. Зевс бошчилигида кичик худолар Титанларни ағдариб ташлаб оламни идора қила бошлаганлар. Зевс бош худо, худолар аждоди, чакмоқсочар ҳисобланган. Унинг хотини Гера- осмон маъбудаси ва никоҳ ҳомийси бўлган. Посейдон- денгиз худоси, Демитра- ҳосилдорлик маъбудаси, Гестия - уй-рўзгор маъбудаси, Аид — ер ости олами худоси ҳисобланган.

Зевснинг бошидан донишмандлик ва уруш маъбудаси Афина пайдо бўлган; Апполон- рўшнолик ва санъат худоси, Артемида-ой ва ов маъбудаси, Гефест- темирчилик худоси,

Афродита-гўзаллик ва севги маъбудаси, Дионис- узум ва мусаллас худоси сифатида эъзозланган. Зевснинг кўп фарзандлари худодлар бўлган.

Юнонлар динида тотемизм қолдиқлари бўлган, яъни маъбудларга бирон ҳайвон ёки куш аталган. Шунингдек, юнонлар иккинчи даражали маъбудларга- Нимфа ва Кентаврларга ҳам топинганлар. Гўёки чакалакзорларда дриадалар, нимфалар, эчкиоёқ сатирлар яшаган; денгизда наядалар ва сирена- аёл бошли қушлар яшаган.

Маъбудларнинг оддий аёллар билан алоқасидан тушилган ярим худо-қахрамонлар ҳам эъзозланган. Айниқса 12 марта жасорат кўрсатган Геракл- ёвузликни енгувчи образ бўлган.

Юнонистонда худодлар шарафига ўтказилган махсус байрамлар фақат диний мазмунга эга бўлмаган, чунки жисмоний тарбия мусобақалари ҳамда мусиқа, кўшиқ кабилар мазкур байрамларнинг энг муҳим ишлари ҳисобланган. Юнон шаҳарлари ўз байрамлари, спорт мусобақалари, оракуллари (коҳин-валийлари) билан юнон элини бирлаштирувчи марказлар бўлган. Аргосда Гера, Афинада Афина игарафига байрамлар ўтказилган. Олимпиада шаҳрида Зевс шарафига Олимп мусобақалари бўлган.

VI-XVI асрлар даври тарих фанида ўрта асрлар дейилиб, қадимги ва анъанавий маданиятлар ўртасидаги даврни билдиради. Бу давр маданиятида мифологик тафаккур ва анъаналарнинг кучли таъсири ҳамда янги даврнинг техноген маданиятидаги ақлий-мантикий тафаккур, илмнинг амалий хусусиятлари сезилади. Араб ҳалифалиги ва Европа мамлакатлари ўрта асрлар маданиятидаги хусусиятни ислом ва христианлик белгилайди. Ўрта асрлар маданиятининг шаклланиш қиёфасини ислом ва христианлик белгилаши билан бирга, уларнинг ўзи ҳам мифологик тушунчалар асосида шаклланиб, анъанавий маданиятнинг кўплаб жиҳатларини ўзлаштирди, ўз навбатида ўрта асрлар маданияти негизда кейинги даврлар маданиятининг шаклланиши учун янги маданият куртаклари ва янгича тафаккур тарзи вужудга келди. Яна шуни ҳам инкор қилмаслик керакки, ўрта асрларда ўзининг тафаккур тарзи ва дунёқараши жиҳатидан ўтмишда ва кейинги даврларда вужудга келган диний маданиятдан кескин фарқ қилувчи диний маданият яратилди.

Диний маданият кўп мазмунлидир, негаки унинг асосида турли халкларнинг маданият мероси мавжуд: араб, турк, герман, славян халқларининг архаик (ибтидоий) маданияти; антик мерос ва қадимги шарқ цивилизацияси меросларини танлаш ва ижодий қайта ишлаб ўзлаштирган. Бундан ташқари Ғарб ва Шарқнинг ўрта асрлар маданияти тарихининг минг йиллар давомида доимо мулоқот ва аккультурация жараёнини кечирди, бунда салиб юришлари даври жуда шиддатли кечди (XI-XIII асрлар). Диний маданиятнинг кўп қирралиги унинг таркибида кўплаб субмаданиятларнинг мавжудлигидир: халқона (қишлоқ маданияти), шаҳар, дунёвий, монастир ва сўфийлик маданиятлари. Шунингдек, дин ўша даврдаги маданият ва субмаданиятнинг барча соҳаларини бирлаштириб ўз ичига қамраб олди.

Ўрта асрлар даврида яқка худодликка асосланган жаҳон динлари-христианлик ва ислом Европа, Осиё ва Африканинг кўп жойларида кўплаб кишилар учун дунёқарашнинг устивор қараши бўлиб, инсон ва бутун жамиятнинг тафаккурини, бутун турмуш тарзини белгилади. Диний ақидалар асосида ўша даврнинг қиёфаси кишилар онгида шаклланиб маданиятнинг ўзига хос хусусиятини белгилади. Коинот ва осмон жисмларини дастлабки ва бошланғич ўрнини Худо (Оллоҳ) белгилаб, дунё ва инсонни яратувчиси ҳамда барча мавжудот худонинг (Оллоҳ иродасининг) ижодий яратувчанлик натижасидир. Инсоният тарихи даврларнинг изчиллик билан такрорланиб туриши каби намоён бўлади, натижада даврларнинг ўрин алмашиши навбатдаги пайғамбарнинг келиши билан содир бўлади. Пайғамбар жамиятда бузғунчилик ва гуноҳларни тузатишда «илоҳий аралашувчи» нинг тимсоли ҳисобланган. Бу «худонинг элчилари» бўлган пайғамбарлар тарғиботчидир. Христианликка кўра «элчиларнинг» сўнгтиси «худонит ўғли» Иисус Христоснинг ерга тушиши ҳисобланиб, унинг чормих қилиниши билан Ерда Худонинг ҳукмронлиги бошланади. Ислом дини бўйича Иисус фақат пайғамбарлардан бири халос, охириги пайғамбар «пайғамбарлик тамғаси» бўлган Муҳаммаддир. Кишиларга пайғамбарлар орқали олий ҳақиқат маълум қилинган. Яъни, яхшилик ва ёмонлик, номукамал — такомилга муҳтож бўлган ердаги кўринадиган табиий мавжудлик, бунда, ердаги олий ҳилқат инсон руҳи бўлиб, у Худо билан бирлашишга ҳаракат қилиши лозим. Дин — инсон учун намуна-мўминлик, жафокашлик, руҳоният, гуноҳларни ювиш иштиёқи, қутилишдир. Ҳар ким, ҳар доим назорат остидалигига, ўзининг Оламда заррадек эканини ҳис қилиши, бу улкан Оламнинг ўзига хос марказида сезиларли куч ҳаракатда бўлиши, идрок қилиб худонинг (Оллоҳнинг) эътиборида эканлигига иқрор бўлади.

Дин ҳар хил миллий анъаналарга эга бўлган турли халқларга араблар Шарқи ва Европада кучли бир цивилизация яратиши учун бирлаштирувчи ибтидо бўлди. Дин маданиятнинг сиёсий, ижтимоий, илмий, бадиий-барча соҳаларига ўз таъсирини кўрсатди. Христианлик Рим империясида Эрамизни IV асрларида унинг Ғарбий қисми қулаган пайтга келиб (эр. 476 й.) тўла шаклланган черков тизими ва қаттиқ интизомга асосланган давлат дини тарзда қарор топди. Черковнинг таянчи бу пайтда бутун Европада кенг тарқалган ва христианликни ўз дини сифатида қабул қилган «ёввойи» халқлар (жумладан: готлар, галлар, ирландлар ва б.) ташкил этди. Европа бўйлаб тарқалган герман, славян, турк қабилалари антик цивилизациясини хароб этиб янги ҳаёт тарзини қабул қилдилар.

Ўрта аср Европаси- бу аграр цивилизация гуллаб яшнаган, натурал хўжалик ҳукмронлик қилаётган тарихий давр. Деҳқонлар унча катта бўлмаган, бир-биридан ажралган жамоалар шаклида яшар, уларни истак ва манфаатларини йилдан-йил такрорланадиган қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ тарзи белгиларди. Бундай ҳаёт тарзида одамнинг тафаккур доираси тор-манфаати доирасидан ташқари ҳар қандай мулоқотларга эҳтиёжи йўқ ҳисоб бўлади. Бунда Европа таркиб топган давлатчиликка ҳам ҳеч қандай замин йўқ эди. Сўнграқ христиан черкови жамиятни барча томонларини сиёсий ташкилот шаклига келтиришнинг намуна асосини ташкил этди. Тобёлик муносабатларига қурилган феодал табақачилик асосида Черков иерархияси ётади. (руҳонийлар-епископлар-кардиналлар-рим папаси), Қирол худонинг вассали, сарой аёнлари-Қиролнинг вассали, деҳқон-сарой аёнининг, аёл эркакнинг, уй ҳайвони аёлнинг тош ва ўсимликлар уй ҳайвонининг вассали ва бош. Тошдан Худогача кенг тарқалган умумий вассаллик ҳақидаги ғоя ҳам Черковни қўллаб қувватлаган. Мусулмон Шарқида ислом таълимоти пайдо бўлиши билан баробар теократик бошқарув шакли қарор топади, бунда диний ва дунёвий ҳокимият пайғамбар, кейин унинг «ўринбосарлари-халифалар» қўлида бирлашган.

V-VI асрларда Арабистонда янги дунё қарор топа бошлади. Этник ва маданий уюшиш, интеграция жараёни кечиб, ягона дин, умумий онг элементлари тарқала бошлади. Бу аввалги худоларидан хафсаласи пир бўлган арабларнинг маънавий-руҳий изланишига туртки бўлди. Муҳаммаднинг пайғамбарлик фаолияти ягона маънавий-мафкуравий ва социал бирликка интилиш йўлида қонуний жараён бўлди. Исломий эътиқод 5 асосий талабга таянади. Ягона Оллохни тан олиш ва Муҳаммадни унинг пайғамбари деб билиш, намоз ўқиш, рўза тутиш, бева-бечоралар йўлида закот бериш, ҳаж зиёрати. Исломнинг ушбу 5 ахкомидан 4 таси ахлоқий-удум пайғамбар шахси у ҳақидаги маълумотлар нуфузи ислом динига бетакрор ўзига хослик, маънавий-руҳий қудрат баҳшида этди ва уни жаҳон тарихидаги муҳим воқеа, ўзида илоҳий ва дунёвий ҳокимиятни мужассамлаштирган мусулмон давлатчилигининг қарор топиш томирини белгилади.

Дин ҳаётни муқаддас шаклда тасвирловчи ғояларни яратди: фалсафада- теология, адабиётда-илоҳий, дидактик жанрлар, европа мусиқасида черков гимнлари-литургия ва месса, тасвирий санъатда христианлик сюжетлари асосий ўрин тутди. Асосий фанлар илоҳиёт ва схоластика (ўрта аср фалсафасида юнонча шундай аталган ва бу атама фикр сўқиш, догматизм, мазмунсиз, формал билимни англаган). Илоҳиёт олам ва инсон ҳақидаги ўз «илмий» манзарасини яратди. Коинот хусусидаги илмда Ер Оламнинг, Иерусалим дунёнинг маркази деган қараш ҳукмронлик қилди. Инсон мажозий тарзда микрокосмос- тана-ер, қон-сув, нафас-ҳаво, ҳарорат-олов, яъни у бошланғич ибтидодан иборат деб қаралди.

Асосий мавзу-худони куйлаш, Инжил асотирлари, авлиёлар ҳаёти, руҳий-ахлоқий покланиш, гуноҳдан, мағфират бўлиш ақидалари эди. Мусиқавий маданият негизини черков қўшиқ-куйи (литургия), мусиқа, шеърият ва драматургияни ўзида уйғунлаштирган черков тантаналари ташкил этди. Меъморчилик ва тасвирий санъат илоҳиятнинг унсиз тарғиб шакли тарзида намоён бўлди. Христианлик эҳромларини (Собор) «саводсизлар Инжили» деб бежиз айтмаганлар. Унинг бутун ифода шакли-бино ичининг хоч шаклидалиги, атрофнинг безак-хашами, оддий бандаларига муносиб кўрилмаган меҳроб қисми, турли ҳайкалчалар, мўл бўёқчи тасвирларда аслида христиан рамзлари ва христиаилик ақидалари ифодаланган. Бош жанр икона бўлиб, у саводсиз омма учун худо билан руҳий-ҳиссий боғланиш алоқа шакли саналган. Тасвирда худони бандаларининг гуноҳ кечмишлари, уларни мағфират этишга қаратилган мотамсаро кўринишиифодаланган.

Исломда санъатга нисбатан қатъий бирёклама, диний ақидалар тимсоли ифодасини кўрамиз. Бунда черков тизимини йўқлиги, ҳар бир одамни Оллох-билан танҳо мулоқотининг мумкинлиги аҳоли манзиллари, маҳаллаларда қурилишнинг оммавий шакли-масжидларни бино этилиши бўлиб, унинг дастлабки намунаси Муҳаммад пайғамбар томонидан солинган масжиддир. Юқори

маълумотли мусулмонлар орасида Европа мамлакатларидаги университетлардан илгарироқ олий таълим мактаб-мадрасалари кенг тарқалилиши белгилади. Мусулмон адабиётида устиворлик қилган шеърини ривожланишида суфийлик катта роль ўйнайди. Суфийлар ўзларининг чуқур ҳиссий-руҳий ҳолатлари, яратувчига бўлган эътиқодини тингловчиларига етказиш, индивидуал таъсир этиш маҳоратини. Исломот тадқиқотчилардан бўлган. Г.Грюнбаумнинг таъкидига кўра, таҳлилий, маъжозий бой ифода воситаларига эга бўлган мукамал ифода шакли, чуқур мазмун уйғунлигини ўзида мужассам этган такбир имкониятларини мусулмон маданияти доираси хатто ундан ташқарида топиш мумкин эмас. Шарқнинг барча йирик Санойи, Жомий, Румий, Саъдий, Ҳофиз, Низомий, Навоий сингари ижодкорлари суфийликка у ёки бу тарзда алоқадор бўлганлар. Илоҳий ҳақиқат Оламнинг алдамчи кўриниши тарзда таҳайюл этилганлиги туфайли ҳам ислом санъатда асл тасвир-ифодани инкор этган (Китобий миниатюра бундан мустасно). Айни пайтда Исломотда оламнинг моҳияти, аслҳаёт ҳақиқатни нақшларда муҳрланган белгиларида ифодалашга эътибор қаратилган. Маҳобатли меъморчилик ёдгорликларини бетакрор гўзаллик тимсолларига айлантирган, ихлосмандларни нафақат кўзини, қалбини ҳам қувонтирадиган мураккаб геометрик шакллар (гирх), ўсимликлар шакли ифодаси (ислимий), қўлзма, амалий безак, санъати нақшлари асосида исломий рамз тасвирлари ётади. Жумладан, учбурчак-Оллоҳнинг назари, тўртбурчак-мусулмонларни Муқаддас манзилгоҳи- Каъба, бешбурчак- диннинг 5 асосий аркони, жимжимадор ўсимликсимон шакл, ва гуллар-жаннат боғи-Бўстон тимсолларидир. Мусулмон Шарқда санъатда диний ақидалар ўта изчилик билан қўлланган. Санъатда каллиграфик миниатюрани истисно қилган ҳолда деярли воқеликни тасвирлаш таъқиқланган, тасвир рамзий шаклларда, нақш сифатида ифодаланган.

Умуман, Ғарбда ҳам Шарқда ҳам борлиқ Илоҳий « Олий ҳукмдор»нинг акси сифатида идрок қилинган. Худо (Аллоҳ) табиатдаги нарсаларни яратувчиси сифатида ва нарсаларда унинг қудрати намоён бўлиш тарзида тушунилади. нарсаларни моҳиятини билиш Худони (Аллоҳни) танишдир. Оламни билиш назарий бўлиб, машҳур файласуф, хусусан Арастунинг ва теологлар асарларида фақат борлиқнинг тизими шарҳланган. Барча нарсалардаги яширин мазмунни топишга ва фаҳмлашга ҳаракат қилинган. Шундан бошлаб ўрта асрларда нафақат алхимия ва астрология, балки анъанавий, мажозий математика, жуғрофия, филология ва бошқа фанлар ҳам ривожланиб, аниқ жуғрофий муқаддас жойлар билан боғлиқ (жаннат, дўзах, аросат) саналар, сўзларнинг рамзий маъносини тушунишга ҳаракат қилинди.

Ўрта асрларнинг илоҳиятга оид муаммоларидан бири идрок ва эътиқод масаласи ҳисобланади. Ғарбда бу бир томондан, эътиқодни идрокдан мустақил, мутлоқ устун деб билувчилар (Бернар Клервосский, Ансельм Кентерберийский) ва бошқалар томондан диний ақидаларни асослашда идрокнинг ролини эътироф этувчилар (Боеций, Абеляр, Сигер Брабантский) ўртасидаги мунозараларда ифодаланади. Агар — биринчилар Августиннинг «Англаш учун ишонаман» деган иборасини шиор қилиб, эътиқодни заковатдан устун эканлигини асослашга уринган бўлсалар, уларнинг муҳолифлари Пьер Абелярнинг «Ишонил учун англайман» сўзини шиор деб билганлар. XIII асрда Фома Аквинский «Олтин ораликни топиш — заковат орқали эътиқодни қисман асослашга уриниб, аслида араб Шарқининг «Икки ҳақиқат» тўғрисидаги (дуализм) назариясини эътироф этди. Икки ҳақиқат гоёсини фалсафа олами ҳақида ўз ҳақиқатини, дин Худо ҳақида ўз ҳақиқатини беради, деб С. Брабантский асослаган эди. Бинобарин ҳақиқатнинг диний ва фалсафий талқини қиёсланиб англамоғи лозим.

Шунингдек, мусулмон Шарқда ҳам ислом эътиқодидагилар ва суфизм вакиллари ўртасида мурасасиз тўқнашувлар содир бўлди. Ҳақиқатни билишни инкор қилувчилар ва ҳақиқатга мувофиқ бўлиш билан яқинлашиш мумкин дейувчилар (Ал-Аширий, Ғаззолий, Жунайдий, Бистомий) ҳамда ақлий биллиш устун қўйувчи машҳур файласуфлар (Фаробий, Ибн Сино, Беруний) таълимоти вужудга келди. Европа маданиятида бу мунозаралар натижасида идрок ва эътиқоднинг ажралиши содир бўлди. Уильям Оккам (XVI аср)-эътиқод ва идрок, фалсафа ва дин ўртасида ҳеч қандай умумийлик йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас, демакки, улар мутлоқо бир-биридан мустақил тушунчалар экан, бир-бирини назорат қилмаслиги керак деб, асослайди. Бу Ғарбда олий қудрат сифатида айниқса, «XVII аср илмий инқилоби» даврида бўлган-муҳажирлар томонидан сайланади. ҳар бир мусулмон сингари халифа ҳам мусулмон ҳуқуқи меъёрларига тўла бўйсунуиш ва ҳар қандай ноҳўя хатти-ҳаракати учун жавобгарликка тортилиши мумкин. Исломот тадқиқотчилари таъкидлашича, халифа ҳақидаги шартнома — мубайи кўп асрлар давомида «жамиyat шартномаси» (Ж.Ж. Руссо) гоёсини ифода этиб

келди.

Европада Черков Кадимги ёзув сирларини сақлаб келгани учун узоқ вақт таълим соҳасида монополияга айланиб қолди. Ўрта асрларда Европанинг кўп аҳолиси, шу жумладан юқори табақалар ҳам саводсиз эди. Кўп рицарлар ўзининг саводсизлигидан фахрланиб, ўқши ва ёзишга эҳтиёжи йўқлиги, бу вазифани мирзо ва монахлар бажаради деб ҳисоблаганлар. Европада шаҳарларнинг қайта тикланиб, ривожланиши Черковнинг таълим ва илм соҳаларидаги монополиясига чек қўйди. X асрдан бошлаб савдогар ва ҳунармандлар болалари учун дастлаб дунёвий мактаблар, кейин университетлар пайдо бўлди.

Мусулмон Шарқида бу жараён бир оз бошқача кечди. Ҳар бир эътиқодли мўмин-мусулмон араб тилини билиши ва Қуръонни ўқий олиши фарз бўлган. Қуръонни хатга битилиши жараёнида араб тилининг ҳам тараққиёти бошланади. VIII асрда Ас-Сибавайхий араб грамматикасига оид асар ёзади, XIII асрда араб тилининг иккита лугати яратилди, бу Ас-Сағанийнинг лугати ва Ибн-Манзурийнинг «Араблар тили» луғатларидир. VIII -XI асрларда қадимги Юнон олимларининг деярли барча асарлари, шунингдек, ҳинд, шом ва форс муаллифлари асарлари ҳам араб тилига таржима қилинган. Фалсафа, астрономия, математика, тиббиётга оид илмий атамалар деярли ишлаб чиқилади. Араб тили ўрта асрлардаги энг тараққий этган тиллардан бири бўлиши билан бирга, Ҳиндистондан то Испаниягача бўлган халқларни бирлаштирувчи халқаро муомала тил бўлиб ҳисобланган.

Мусулмон маданиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири илм ва китобга муҳаббатдир. Янги арабий жанр-адабнинг шаклланиши билан илмга бўлган иштиёқни қондириб, турли фанларнинг мазмунини оммабоп шаклда ифодалаш имкони яратилди. Таълим олиш худди қадимги Хитойдаги каби нуфузга эга бўлди. Мусулмон Шарқида маълумотли киши ҳокимиятилик энг юқори поғонасига чиқишда оқсуяклар билан тенг турган. Кўпинча Шарқ ҳукмдорлари саройида шоирлар, файласуфлар, ялоҳиётчилар, тарихчилар, қонуншунослар, табиблар, мирзолар, мунажжимлар сарой хизматчиси сифатидага маълумотли кишиларга катта эҳгаёж бўлган. Маълумотли киши грамматикани, риторикани, географияни, тарихни яхши билиши, кийиниши фарқлаши, шеър ёзиш қобилиятига эга бўлиши, ўз хойида аския, ҳикоя айта билиши, зарур бўлган. Турли хил таълим тизими: доим таълим берувчи мактаб ва мадрасалар, шунингдек, дунёвий таълим-хусусий мактаблар ривожланади.

Диний маданият умуминсоний маданият тараққиётининг энг муҳим даври ҳисобланади. Ўрта асрлар даврида давлатчилик, миллатларнинг янги шакллари вужудга келиши юз беради, ҳозирда муомалада бўлган тиллар шаклланиб, таълим ва фан тизими янада тараққий этади. Фаннинг турлари ва услублари замонавийлик касб этиб борди. А. Гумбольд айтгани каби, араблар «табий фанлар иждоқори» бўлиб, улар тажриба ва мезон йўлига асос солдилар. IX-асрда мусулмон Шарқида расадхона қурилади; юлдузларнинг аниқ жойи белгиланган каталог тузилди; геометрия, триганометрия, оптика, алхимия, механика, тиббиёт, жуғрофия соҳалари бўйича кўплаб асарлар ёзилди. Улуғ аллома Ал-Хоразмий математиканинг янги тармоғи бўлган алгебрага асос солди. Буюк Шарқ олимлари Хоразмий, Фаробий, Ибн сино, Ибн Рушдий каби кўплаб аллома асарларидан Европанинг янги авлод олимлари таълим олди. Табиатни рационал англаш анъаналарни ўзлаштириб ва янада такомиллаштириб, XIII-асрда Р. Бекон индуктив мантиқ усулини яратади ҳамда илмий идрокнинг бош усули сифатида малака ва тажрибани тасдиқлайди.

VI-XVI асрларда бадий қадрияти юксак ёдгорликлар яратилди: Ал-Хамродага Сарой, Курдоба, Жазоир, Саммадра, Дехдидаги масжидлар, Реймс, Париждаги готика услубидаги соборлар, Истамбулдага Авлиё София ибодатхонаси; ажойиб икона ва хайкалтарошлик асарлари, каллиграфия ва китоб миниатюраси, айниқса Шарқда шеърят юксак даражада тараққий этади. Бу соҳаларда асосий гоё яратувчилик, ҳаётбахшлик бўлиб, Муҳаббат ва Идрок ижтимоий тараққиётнинг бош Ҳаракатлантирувчи кучи сифатида эътироф қилинади. Илоҳий ишқ ва пайгамбар шеърини санъат ва шоирларнинг асосий мавзуи бўлиб қолади. Бу жанрлар аниқ бадий шакл касб этиб, кейинги асрлар бадий маданиятининг мазмунини бойитди. Бу даврнинг муҳим бадий ютуқлари қаторига аҳолининг барча қатламлари эътироф этган маданият қадриятларни қўйиш мумкин. Христиан ва Ислом динлари бой ва камбағални, кучли ва ожизни турли ирқдаги ва турли ижтимоий гуруҳларни бир-биридан ажратмайди. Барча эътиқод қилувчилар учуи умумий ахлоқ мезонлари: мўминлик, тавба, яхши ва раҳм шафқатли бўлиш, гуноҳ қилмаслик кабилар мавжуд. Ўрта асрларда умум эътироф қилган ахлоқий меъёрларнинг мустаҳкамланиши умуминсоний ҳулқ ва ахлоқ мезонларини ишлаб чиқишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ўрта асрлар маданиятининг кўп қиррали эканлиги юқорида таъкидланган эди. Бу давр маданияти ижодкорлиги жараёнида илк марта аҳолининг барча табақалари иштирок этиб, ҳар бир қатлам ўзининг маданиятини яратади ва ўз навбатида анъанавий маданият сифатида жамиятнинг маълумотли, юқори қатламининг маданиятигина намоён бўлади. Рухонийлар инсон руҳияти, рицарлар давлат ишлари билан машғул бўлдилар. Агар биринчиларнинг идеали бу дунё фароғатларидан батамом фориқ бўлиб мангу ҳақиқатга эришиш истаги бўлса, иккинчиларининг идеали келиб чиқиш нуфузи, баҳодирлик, собит сўз, бурч ҳақида қайгуриш, дунёвий жасоратларга ҳамиша тайёрликдир. Айниана шундайрицарлик фазилатлари «Нибуллинглар кўшиғи» (Германия), «Роланд ҳақида кўшиқ» (Франция), «Сид ҳақидаги кўшиқ» (Испания)) дostonлари ва турбадурлар лирикасида куйланган. Оддийхалқ-деҳқонлар ва шаҳарликлар юқорқдагиларга муҳолифатда эди. Деҳқонлар орасида христианлик қарашларнинг таъсири ўтабошлаган қадимги динларга хос тасаввур, анъана ва расм-русмлар сақланиб қолди. Деҳқонлар халқона маданиятнинг консеватизми туфайли дастлабки динларнинг худолари, афсонавий қаҳрамонлари ҳақида ҳикоя қилувчи (Исландларнинг «Кукилинлар ҳақида Сага», инглизларнинг «совулар»и, скандинавияликларнинг «Эдда»си) сингари қадимги эртаклар, асотирлар, кўшиқ, одат ва удумлар сақланиб келди. Шаҳар ҳаёти одамларда фаоллик, ҳисоб-китобда аниқлик, ишбилармонлик рационал тафаккур тарзини шаклланишига туртки берди. Шаҳарликлар орасида илм, маърифатга интилиш бошқа табакэллар мезонларига танқидий ёндошиш руҳияти уйғонди. Йирик асарлар (Аи ҳақида роман), ихчам ҳикоялар (новелла, фабио, шванклар) да руҳонийлар ва рицар ларнинг такаббурлиги, дангасалиги, нафсибузуклиги ҳажв этилди, шаҳарликларнинг саховати ва меҳнатсеварлиги улуғланди.

Ўрта аср Шарқи маданиятида табақавий субмаданиятлар эмас, икки йирик маданият-шаҳар ва кўчманчилар маданияти ажралиб туради. Шаҳар шароитида «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Лубна ва Кайс» сингари дostonлар турли поэтик шакл ва жанрдаги (қасида, маснавий, ғазал, мадхия, рубоий маком) адабий асарлар, ҳикоя ва эртаклар тупламлари, (1001 кеча эртаклари, Калила ва Димна) латифа ва ривоятлар яратилди. Миниатюра беазага бой югтоблар, мусиқа санъати ва рақсининг хилма-хил жанрлари халқ орасида кенг тарқалди.

Кўчманчилар орасида турли мусиқа асбобларида куйга солиб айтиладиган (бахши ва оқинлар томонидан) халқ оғзаки ижодининг йирик бадий шакллари- эпос, дostonлар яратиш устуворлик қилди. Шаҳар, рицарлик, дунёвий, монахлик ва сўфийлик каби субмаданиятларилиг пайдо бўлиши маданиятини сезиларли бойитди, янада ривожланишида кўплаб йўналишлар яратди ҳамда Ренессанс (Уйғониш) деб аталган юксак тараққиётга замин туғдирди.

Уйғониш даври тадқиқотчилар асарларида турли баҳоланиб, турлича ёндошувларга сабаб бўлди. Хусусан, Уйғониш йўналиши умумжаҳон жараёни сифатида Хитойда VII-VIII асрларда бошланиб, IX-XII асрларда Марказий Осиё ва Яқин Шарқни қамраб олди, XIV-XV асрларда Европада такомилга етди. Шуингдек, тадқиқотчилар Уйғониш даврининг бош маслакдоши ҳақиқий гуманизм бўлганлигани бир овоздан эътироф қиладилар. Хитойда «инсонпарварлик» сўзининг синоними «жен», Шарқда «одамият» атамалари ҳисобланади.

Уйғониш даври маданияти- диний маданият тараққиётининг ва янги техника маданияти ривожининг кўприк боғловчисидир.

Замонавий маданиятни техникавий, техника ҳукмдорлиги, дунёвий-электрон ёки ахборот маданияти деб атайдилар. Бундай муносабат ҳозирга маданиятда фанва техниканинг ўрни муҳимлигани кўрсатади. «Замонавий» ёки «Янги» фан антик ёки ўрта асрлардаги фандан тубдан фарқ қилади. Агар, илгарилари фан дунёни асл ҳолда, унга дахлсиз ўрганган бўлса, энди эса, фан билиш, яратиш, ихтиро, лойиҳа тузиш каби жараёнларни мужассамлаштириб «инсон идроки ёрдамида халқ бўладиган муаммоларга эътиборини жалбқилмоқда». Ҳозирги фаннинг жўшқин қиёфаси мана шундан иборат. Ҳақиқатни англашга уриниш ўрнига инсоннинг қизиқиш ва эҳтиёжлари мос келувчи аниқ имкониятларни ҳисобга олиш ҳаракати устун бўлмоқда.

Фан ва маданиятдаги янги йўналиш шаклланишининг бошланиши Уйғониш даври билан боғлиқ. (XII-XVI асрлар). Уйғониш-Европа маданияти тараққиётидаги муҳим давр бўлиб, даврий жиҳатдан ўрта асрларга мансуб. Бирок, бу давр мутлақо янги маданият босқичини очди. Шаҳарлар куралиши, Европада ички ва ташқи савдонинг вужудга келиши, ҳунармандчиликнинг ривожланиши Европа маданиятида янги йўналишларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Қисқа вақт ичида ўрта асрлар жамиятида моддий маданият ва технологиялар ўзгариб кўплаб муҳим илмий кашфиётлар қилинди. Буюк географик кашфиётлар диний «дунё қиёфасини» ўзгартирди, аклий ва иктисодий худудни

кенгайтириб жаҳон савдосини вужудга келишига сабаб бўлди. Антик давр меросини ўрганиш янги фалсафий йўналишлар пайдо бўлишига туртки бўлиб инсон ва табиатнинг ўзаро муносабатларида мутлақо ўзгача андоза шаклланди.

1. Жамиятдаги шахарликлар орқасида «гуманизм» деб номланувчи янги ғоя шаклланди. Бу ном инсон ҳақидаги янги дунёвий фанданкелиб чиққан бўлиб, илгариги «илоҳият ҳақидаги фанни» аста-секин сиқиб чиқарди. Инсонпарварлик ғояси куйидаги хусусиятларга эга: Табиат қонунларини — «табiiй-мувофиқ» тамойили асосида тушунтиришга асосланиш;

2. Инсонни муаммолар маркази қилиб олиш (антропоцентризм) — инсонга табиатнинг тожи сифатида қараш;

3. Ақлий тафаккур (Рационализм) - инсон идрок ва заковат орқали атроф муҳитни, ўз-ўзаги билади деб ҳисоблаш;

Инсон нимаси билан ердага бошқа барча нарсалардан фарқ қилиб худога яқинлаша олади, инсон қандай фазилатларга эга? Инсонпарварлик ғояларининг ривожланиши дунё ва инсоннинг диний концепцияси бузилишига ва XVIII асрда инсон шахсининг ўзини қадрлаш ҳақидага таълимот пайдо бўлишига олиб келди. Гуманистлар ўз таълимотининг ишонч мезони деб эмприк-тажриба ва рационалликни ҳисоблади. Бу хулоса уларни черковни Реформация қилиш (М.Лютер, Ж.Кальвин), утопик социализм (Т. Мор, Т. Кампнелла) ва ижтимоий драгаатизм (Н. Маккиавелли) каби ғояларни назарий асослашга олиб келди. Уйғониш даври гушнистлари дунё ва инсон пайдо бўлишидаги илоҳий ғояларни бутунлай инкор қилмади, балки олам доимий ва қатъий қонунларга мувофиқ равишда бунёдга келишини тасдиқладилар. Идрок инсонга шунинг учун берилганки, идрок ёрдамида инсон бу қонунларни тушуниб ўз жамиятларини ўзишларида қўллаши ерда бахтнинг қарор топишига гаров бўлиб охиратини ҳам обод қилишлари мумкин. Инсон табиат қонунларга мос равишда ривожланувчи табиатан ақлли мавжудот ҳисобланиб, нафақат моддий дунё марказида туради, у шунингдек, бадий тушуниш ва тасвирлаш объектининг асоси ҳамдир.

Антропоцентризм, рационализм, сциентизм - Уйғониш даври маданияти яратган асосий қадриятлар кейинги асрлар Европада маданияти асосини белгилади. Унинг кенг ривожланиши натижасида XVII асрда «илмий инқилоб», XVIII асрда Маърифатпарварлик ғояларининг тарқалиши ва саноат инқилоби бошланишига, ниҳоят, XIX-XX асрлар давомида маданиятнинг классик техникавий шаклидага ютуқларга олиб келди.

XVII асрда фан Европаликлар ҳаётига, жамият ишлаб чиқаришининг барча тизимларини ривожлантириш ва меъёрида фаолият кўрсатишнинг табиий ва зарурий шarti бўлиб махсус ижтимоий институт сифатида жадал кириб келди. Давлат бу турдаги фаолиятнинг барча қийинчиликларини ўзининг зиммасига олди. XVII асрда илмий инқилоб математика ва механикада содир бўлиб, аниқ фаннинг икки йўналиши, яъни, аксиоматик ва тажрибавий фаолиятлар бирлашди. Замонавий фанда эксперимент (тажриба) билишнинг усули ва қуроли сифатида назарий фаннинг антик ва ўрта асрлар шаклида тубдан фарқ қилади. Экспериментга таянувчи олим антик давр донишманд-файласуфи ёки ўрта асрлардаги илоҳиётшуноздан фарқи оламга мутлақо бошқача муносабатни ўзига танлади. У содир бўлаётган ҳодисаларни кузатиш ва мушоҳада қилишдан табиатни эҳтиёжига мос тарзда ўзгартирувчига айланди ва ўзининг сирларини намоён қилди.

Фаннинг шаклланиши ва секин-аста жамият ҳаётига муҳим асос бўлиб кириши янги давр кишининг турмуш тарзи, фикр йўсини, тафовутли қиёфаси сифатида рационализмнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Рационализмнинг кенг кўламда намоён бўлиши XVIII асрдаги маърифатпарварлик ҳаракати билан боғлиқ. Барча бахтсизлик ва ноҳақликдан инсониятнинг азият чекиши билимсизликдан эканлигига, фақат маърифатли халқ ва унинг ҳукмдори «Озодлик, Тенглик, Кардошликни» ўрнатишга маърифатпарварлари шонганлар. Маърифатпарварлар вакили Д. Дидро ва Д. Аламбер «Фан, санъат ва хунармандчилик энциклопедияси»ни нашр қилиши катта маданият ютуғи бўлди. «Энциклопедия» нафақат инсониятнинг Муҳим илмий ютуқларини тартибга солди, балки янги маданий қадриятлар тизимини ҳам тасдиқлади.

Маърифатпарварларнинг рационалистик йўналиши XVIII асрдаги ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, давлатнинг ички ва ташқи сиёсати, ҳуқуқ институтлари ва сиёсий партияларнинг шаклланиши, санъат тараққиётида кўплаб тамойилларни белгилаб берди. Маърифатпарварлар Буюк Француз инқилобининг идеологлари ҳисобланиб, Уйғониш даври гуманистлари бошлаб берган маданий қадриятларни улуғлаш жараёнини ниҳоясига етказди. XVIII асрда илмий билим жамият онгини бутунлай янги сифат даражасига кўтарди. Фан инсоннинг маънавий ҳаётига, чуқур кириб бориб

унинг маданиятига мазмун бағишлади. Кишиларнинг -табақавий, миллий-ирқий ёки бошқа фарқларидан қатъий назар барча учун бир хил моҳият касб этди.

Европа ва Шимолий Американинг кўплаб мамлакатларида XIX асрнинг ўрталарида индустриалаштириш ёки саноат бурилиши ниҳоясига етди. Рационализм ва утилитаризм (манфаатпарастлик) нинг маданиятдаги белгиловчилик ўрни фан ва техника тараққиётига янги туртки берди. Оддий тўқув дастгоҳи «Женни» дан Ж. Уаттнинг буғ машинаси (1784 йил) ва Р. Фултоннинг буғ кемаси, Стефенсоннинг паровозидан (1814 йил) биринчи ер ости темир йўлига (1863 йил) ўтилиши шекенерлик фикрининг ўсишини кўрсатди. Буғ ва электрлаштириш, телефон ва телеграф даври, астрономия, геология, биология, химия соҳаларида ажойиб кашфиётлар бўлган вақт инсоният маданиятини янги босқичга кўтарди. П. Сорокиннинг хулосаси билан айтганда «фақат биргина XIX асрдаги кашфиёт ва янгилликларнинг ўзи олдинги асрлардаги кашфиётларнинг ҳаммасини жамлагандан ҳам кўпдир». Хусусан, бу асрда 24 8527 та кашфиёт макон, замон ва материя устидан техника ҳукмронлигининг чексиз ўсганлигидан далолатдир. Испан файласуфи Х.Ортегии Гассетнинг ёзишича: «Биз ҳақиқатдан ҳам XIX - асрда рўй берган инсон тақдиридаги радикал ўзгаришлар оддида турибмиз. Замонавий инсон учун ҳам жисмонан, ҳам ижтимоий жиҳатдан мутлақо янги манзара, янги фаолият яратилди. Бу янги дунёнинг қиёфасини учта муҳим жиҳат белгилайди. Бу демократия, экспериментал фан ва индустриализация. Иккинчи ва учинчи жиҳатларни «техника» номи билан умумлаштириш мумкин»¹⁴.

Цивилизациянинг ўсиши дастлаб макон ва замонга хос кечди: инсоннинг маънавий дунёси ўсишининг янги худуди ва янги «қатлами» ни ўзлаштира бошлади. Билишнинг майдони чуқурлашди ва кенгайди. бироқ, шу билан бирга замон ва маконни енгувчи янги усуллар ҳам пайдо бўлди: инсон янги техника воситасида улкан фазовий вақтни қисқа муддатда босиб ўтиб, ер юзининг хохлаган жойида бўлиши мумкин. Дунё янги қиёфа касб этди.

XIX асрда техноцентриқ дунёқараш кенг тарқалиб, кишилар ўз ҳаётини илмий асосда қуришга урина бошлади. Инженерлик фаолияти тамойиллари табиат ва жамият ҳаётига кенг ёйилди. Инсоннинг турмуш жараёнидаги бунёдкорлик, тирикчилик ташвишлари ўрнини бундан буён ихтирочилик, техника ижодкорлиги, эҳтиёжларни қондирувчи техника воситалари яратиш эгаллади. Табиат, инсон, маданият каби тушунчалар талқини сезиларли ўзгарди. Табиат материал ва энергиянинг битмас-туганмас манбаи, универсал омборхонага айланиб қолди. ҳатто, табиат сирларини ўта чуқур англаш ҳам унга яқинлашиш дегани эмас, балки, аксинча қандайдир узоқ бегоналикни, фақат техник ёндошувни билдиради. Инсоннинг ўз табиати сирларини англашга уриниши шунчалик қарама-қарши натижаларга олиб келади. XIX аср инсонга «қоинот сардори», «барча нарсалардан юқори» ёрилишни берди. Инсон кўпроқ «механик агрегат», «физик-кимиёвий унсурлар мажмуи», «маймунга турдош махлук», «турли меҳнат қуроллари тайёрловчи Хомо фабер» каби сифатлар билан атала бошланди. Инсоннинг ўзи меҳангом бўлгани каби, дунё ҳам унга ўхшаш улкан машина ишлаб чиқарувчи фабрикадир. Инсоннинг ўзи-ўртача меҳнат унумдорлиги ўлчамидаги маданият ижодкори. Мақсадга мувофиқлик, рисоладачилик, меъёрлик инсонни бутунлай ҳаётини белгилаб, уни ўртача, баравар қилиб тенглаштиради: мақсадлар бараварлашади, умумхаётий андоза, турмуш тарзи қонунийлашди, барчанинг ҳуқуқи тенглашди, кўп сонли ўрта синф шааклланди, мисли кўрилмаган муваффақиятлар ила озодликка эришди, муноса-бат, дид, одатлар андозалашди. Оммавий маданият, ҳиссиз, шахсиз маданиятлар даври келди.

XIX- асрда техника тараққиёти гайриқонуний равишда маданиятнинг бутун ривожини бир хил қолипда ўлчаши жамият фикрида иқтисодий омилларнинг аҳамияти ошувига олиб келди. Бу эса оламни техник ўзлаштириш суратлари сезиларли ўсишига сабаб бўлди. Оқибатда тараққиётнинг бутунлай ва шубҳасиз ўсиши жараёнида цивилизация бутунлай ҳалок бўлиши мумкин (Й.Хейзинг). Бу муаммолар XX асрда яққол кўзга ташланди.

XX асрда техника сурати ҳаддан ташқари ўсди. Кейинги юз йилда ер юзида саноат ишлаб чиқариши 50 мартадан ошди, бу ўсишнинг 4/5 қисми 1950 йилдан кейинги даврга тўғри келди. Ҳақли равишда XX аср инсоният тарихига илмий-техника инқилоби асри бўлиб кирди. Инсонларнинг ҳозирги вақтдаги таъсир кучини табиатнинг энг бешафкат кучлари билан тенг қўйиш мумкин. Шунинг учун ҳам хусусан XX асрда техника муаммоси ва унинг маданиятдаги ўрнига олимлар ўз эътиборларини алоҳида қаратдилар.

Техника сўзининг ўзи маҳорат, еанъатни англашиб, ишлаб чиқаришга боғлиқ ёки боғлиқ бўлмаган фаолиятни амалга ошириш учун кишилар яратган воситалар йиғиндиси уни белгилайди ёки

англатади. Инсонлар жамияти пайдо бўлиши билан амалда техника пайдо бўлди, дастлаб кишининг меҳнат фаолиятида ёрдам берувчи меҳнат қуроли сифатида, кейин, ҳар хил мақсадларда ишлатиладиган техниканинг бошқа турлари вужудга келди. Техниканинг хусусиятлари шундаки:

1. Техника сунъий равишда, кишилар томонидан табиатни ўзгартириши натижасида яратилиб, оқибатда, олдиндан яралган идеал андозалар моддийликка мужассамланади;

2. Техниканинг оммавий хусусияти- у аввало, кишиларнинг амалий эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлиб, шу эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади;

3. Техниканинг муҳим параметрларидан бири рационаллик ҳисобланади, маълум жамият доирасида у ёки бу техника қурилмасини маълум қадар тезроқ ишлаб чиқаришга мўлжалланади.

Техника маданиятнинг фавқуллоҳда ҳодисаси сифатида жамият ва табиат ўртасидаги муносабатни таъминлайди, у ижтимоий маданият жараёнининг ажралмас таркибий қисмидир. Техника тараққиёти инсоннинг табиат устидан ҳукмронлик қилишида унинг имкониятларини кенгайтирди, маданий ва ижтимоий ўзгаришларни муқаррар амалга оширади. Маданиятда техниканинг ўрни хусусида турлича қарашлар мавжуд.

Технодетерминистик концепция техникани ҳар доим инсонга ижобий таъсир кўрсатишини ишончли асослайди. Илмий тараққиёт ва техника ютуқлари инсонга қўллаб сирларни очиб, уни улкан миқдорда моддий бойлик билан таъминлайди. Илмий-техника тараққиёти билан боғлиқ барча муаммо ва қарама-қаршиликлар, яъни техник воситаларнинг биосферани ҳалокатга яқинлаштирувчи таъсири ахборот алоқа даври деб аталувчи инсоният тараққиётининг кейинги босқичида ижобий бартараф қилинишини таъкидлайдилар. Техникани оптимистик баҳолашда технократик назария катта аҳамиятга эга. Технократия- жамиятдаги шундай кучки, у жамиятнинг техник-технология тараққиёти истикболи хусусидаги илмий башоратида нуфузли илмий ҳулосаларга таянади.

Европада XVIII-аср охиридан охирига қадар техниканинг ҳалокатли таъсири ҳақида хабарлар тарқала бошлади. Турли фалсафа мактабининг вакиллари техника цивилизацияси, унинг қаттиқ, «темир суръати», бешафқат ва ахлоқсизлигини-таъкидлаб, ҳаёт, табиат, инсонга хурматсизлигини қаттиқ танқид қила бошладилар. Улар жамиятда техникага сўғиниш, уни илоҳийлаштириш ҳолати содир бўлаётганига, техника замонавий цивилизациянинг офати бўлажигига ўз эътиборларини қаратдилар. Техниканинг назоратсиз тараққиёти этиши экологик муаммоларни туғдирди, ҳарбий саноат комплексларининг кенг ривожланишига сабаб бўлиб, оқибатда инсонни техниканинг ижро қисмига айлантириб қўяди.

Агар назариячиларининг бир қисми техникага пессимистик назар билан қараб, анъанавий жамиятга қайтишни ягона йўл деб қарашаётган бўлсалар, бошқалари эса техниканинг агрессивлиги ва мурасимсизлигини таъкидлаб, инсон бундай шароитда фақат битта иложи бўлган усул билан қарши туриши мумкин, яъни кучи етганича техномаданиятнинг парчаланишига ёрдам бериши керак, деб ҳисоблайдилар.

Бироқ, барча муаммо техникага эмас, балки инсоннинг ўзига боғлиқ. Техника ахлоқий жиҳатдан мустақил олам эмас, унинг мажмуи хусусиятида жамиятнинг кадрият тузилмаси намоён бўлади. «Техника-инсон» зиддиятларининг бартараф қилиниши янги типдаги инсоннинг шаклланишига бошиқ бўлиб, бу маданиятдаги биосферик тамойилларини ҳисобга олувчи, табиат ва инсон муносабатларини уйғунлаштиришга ҳаракат қилувчи маданиятнинг бош муаммоларни оқилона ҳал қилишни таъминловчи сифатга эга бўлган янги инсондир.

Биосферик тамойилнинг асосчилари В. И. Вернадский, К. Э. Циалковский, А. Л. Чижевский бўлиб, бу назария Дж. Фор-рестр, Д. Медоуз, М.В. Месарович, Э. Пестеле, Л. Печен каби Рим клуби олимларининг асарларида такомиллаштирилди. Биосферик тамойил Ернинг эволюциясини умумий геологик, био-геник, ижтимоий ва маданий жараён сифатида қарайди, планетанинг коэволюция асосида табиий ва сунъий ҳамкорликда ривожланиши зарурлигини кўрсатади. Бунинг учун омма онгида «Ҳаётга этиканинг тан бериши» ни сингдириш лозим (А. Швейцер), бунга О. Леопольд томонидан ишлаб чиқилган «аксиологик учлик» тушунчаси асос бўлиши мумкин; яъни, ин-соннинг артоф-муҳит билан ўзаро муносабатини қуйидаги кадрият мезонлари белгилаши лозим: бутунлик, барқарорлик ва гўзал олам.

Инсоният бу кадриятларга амал қилиб, сифатли янги иқтисодий тип-«Ҳаёт иқтисодини» яратишга қодир бўлади. «Ҳаёт иқтисоди» илмий-техника тараққиёти ютуқларини инкор этмаган ҳолда на ишлаб чиқаришда энг юқори миқдорий манфаатни, на бирор керакли жойда зарур

микдордаги ва зарур сифатдаги бойликни кўзлаб иш тутати. Л. Мамфорд ёзишича: «Бундай иқтисодиёт ҳар қандай тирик жон, ҳар қандай жамоа учун зарур бўлган хилма-хил бойлик ва кечинмага эга бўлиши тақозо қилади, негаки туғилгандан то ўлгунгача унинг индивидуал ҳаёти шундай ўтсин». Маданиятдаги биосферик концепция тарафдорлари инсоният тарихида ўзларининг маданият таснифини тузиб, унда таъкидлашларича инсониятнинг илк босқичларда маданиятнинг турли хил биогелик кўринишлари мавжуд бўлган, кейинчалик сунъий равишда «табиат устидан ҳуқумронлик қилиш» шиорига таянган ҳолда техногеник маданият яратилди замонавий одамлар ердаги экологик қонунларга асосланиб турмуши тақозо қилувчи ноогеник маданиятга ўтади. Экологик маданият ҳозирги замон цивилизациясининг аҳамиятга молик белгиларидан бирига айланиб бормоқда 1980 йиллардан эътиборан замонамиз илм-фани тобора экологиялашмоқда. Дастлабки пайтларда экология ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг атроф муҳит билан боғлиқлик алоқаларини тадқиқ этган бўлса, сўнгироқ бир бутун тарзда Ернинг экотизми, биоценози, биосферани ўргана бошлади. 1970 йиллардан экология жамият ҳаётидаги жараёнларни ўрганишга киришди. Инсоният жамияти билан уни ўраб турган табиий иклимий, социал-маданий муҳитнинг алоқадорлиги муаммоларини ўрганувчи социал экология шаклланди. Экологиянинг табиий ва социал муҳити инсон унинг генофонди, одамни бугунги оламга мослашиш жараёни ҳусусиятларини тадқиқ этувчи мустақил тармоғи «инсон экологияси» вужудга келди.

Табиий ва социал, табиий ва сунъий жараснларнинг ўзаро таъсир алоқадорлигини оптималлашувини экологик маданиятни бошланиши» деб ҳисоблаш мумкин. Бу инсоният томонидан табиий ва сунъий икки тизимнинг тенг ҳуқуқлигини тан олиши демакдир. Айниқса бу қишлоқ хўжалик соҳаси учун ўта аҳамият касб этади. Ҳозирги замон қишлоқ хўжалиги учун маҳсулдорлик ва товар ишлаб чиқариш ҳажми асосий стратегик мақсад эмас, гап экология қонуниятларига мувофиқ табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, атроф муҳитни асрашдан иборат. Саноат ишлаб чиқариш учун экологик қонунлар табиат ресурсларига тежамкорлик асосида ёндошиш имкониятини берувчи техника ва технологияни яратишдангина иборат бўлмай айна пайтда, инсоннинг мавжудлиги ва яшаш муҳити-биосферани асраш, қайта тиклашдан иборатдир XX аср ўрталаридан фан ва техника тараққиёти кучли ахборотлар йиғимини пайдо қилди. Оммавий ахборот воситалари (ОАВ)- матбуот, кино, радио, телевидение, компьютер алоқаси замонавий соцмаданият жараёнида салмоқли ўринни эгаллай бошлади. ОАВ ёки бунинг бошқача ахборот узатишдаги каналларнинг кўплиги, тезлиги ва узок ишлаши билан улкан ҳажмдаги ахборотларга эга бўлмоқда. 1940-50 йилларда Г.М. Макмоэн асарларида оммавий коммуникация биринчи марта маданиятнинг янги типи ва кишиларнинг ижтимоий муносабатидаги муғлақ янги тип сифатида таърифланди.

Унинг фикрича бу восита инсонларнинг ахборот олишдаги рақобат курашида қудратли кучга айланади.

ОАВ электрон техникаси ва йўлдош алоқалардан фойдаланиб, кишиларни ижтимоий ҳодисалар ва маданий бойликларни бир вақтда идрок қилишга ундайди. Г.Э. Макмоэн таъкидлаганидек «ҳаммабоп ва омма ёқтирадиган янги дунёвий электрон маданияти» шаклланди.

Ҳақиқатдан ҳам замонавий маданиятнинг ҳолисона таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, маънавий маданият кўпроқ оммавийлик касбэтиб бормоқда. Оммавий маданиятнинг қиёфаси қуйидагича:

1. У миллати, ёши, жойи, ижтимоий ҳусусиятларга боғлиқ бўлмаган оммавий истеъмолчиларга эга бўлади;

2. Бу маданиятдаги намуналарни яратган жараённинг ўзи оммавий ҳусусият касб этиб, индустриянинг маҳсул кўринишини ўзида намоён қилади, яъни унда юз минглаб кишилар банд бўлиб, уларнинг «матбуот қироли», «Буюк шоу томошачилари», «кино, ТВ, эстрада юлдузлари» бўлади.

Оммавий маданият кишиларни ҳаётан бефарқ кузатувчи томошабинга айлантиради. ўзлари ҳам мавжуд ҳаётни сароб каби тасаввур қиладилар. Ортега и Гассет оммавий маданиятнинг таъсир доирасини таҳлил этиб, омма ўзига, шахсга ўхшамай қолиши, кимки бошқаларга ўхшамаса, шулардек фикрламаса таҳликада қолишини айтиб, «Омма бу йўриқ-йўналишсиз оқим билан сузаётган одамлар. Шунинг учун улар қобилият имкониятлари катта бўлишига карамай, ҳеч нарса яратмайди. Оммавий одам ахлоқдан маҳрум, чунки унинг моҳияти, онги бурчига итоатдадир», деган эди. Оммавий маданият умумий истеъмолчилик эҳтиёжи билан боғлиқ. Бунинг

асосида истеъмол талаб товар сифатида харидоргир бўлиш маънавий эҳтиёжи ётади. Оқибатда ҳозирги замон маданиятидаги маънавий кадриятлар тор доирадаги эҳтиёжларни қондириш воситасига айланади. Маданиятнинг чуқур маъно-моҳияти, хотира чексизлиги «одатли», «умумий» қимматлар билан, ҳақиқий ижод аввалдан маълум, мавжуд намуна асосидаги «асарлар» яратиш ва ишлаб чиқариш (киносериаллар, саез ТВ ва адабий асарлар) билан алмашинади. Шахс ўзининг ижодий қобилияти миллиятдан айрилиб, тайёр «маданий маҳсулотлар» истеъмолчисига айланиб қолади. Хусусан ёш-лар учун оммавий маданиятнинг хатарли оқибатларини Президентимиз бир неча бор қайд этган эдилар. Жумладан, «Фидокор» газетаси муҳбирининг саволларига жавобларида: «Дунёда бир қарашда беозор, сиёсатдан холи бўлиб туюлган шундай мафкуравий таъсир воситалари ҳам борки, уларга кунда кўпда етарлича эътибор беравермаймиз», деб кейинга йилларда кўплаб намоиш, этилаётган жангарлик филмлар, яланғоч асарлар ёшлар руҳиятига салбий таъсир кўрсатаётганлигини, уларинсонни ўзлигидан, тарихидан, маданиятидан жудо этишга қаратилганлигини таъкидлаб,... ҳар қандай касалликни олдини олиш учун аввало киши организмда унга қарши иммунитет ҳосил қилинади. Биз ҳам фарзандларимиз юрагида она Ватанга, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига соғлом муносабатни қарор топдиришимиз, таъбир жоиз бўлса, уларнинг мафкуравий иммунитетини кучайтиришимиз зарур¹», деб кўрсатади.

Ҳар бир инсон икки йўздан бирини танламоғи ё истеъмолчи тарзда оқим билан сузмоғи, ё худ ўзига, ўзлигига нисбатан талабчан бўлиб гирдобдан чиқмоғи лозим. Инсоният тобора техника тараққиёти ва оммавий коммуникациянинг социал ва экологик жиҳатдан назоратга олиш, бугунги одам маънавий қиёфасини бир ҳиллаштириш (стандартлаш) га қарши жиддий тўсиқ қўйиш заруриятини англамоқда. Ушбу масалани ўта кескинлигига эътиборни қаратиш, мавжуд муаммоларнинг ечим йўллари белгилашда 1990 йилларда БМТ-Бош Ассамблеяси эълон қилган Маданиятнинг умумжаҳон ўн йиллиги муҳим босқич бўлди. «Ўн йиллик» нинг асосий мақсади-иктисод ва техника тезкор ривожланаётган ҳозирги даврда умулисоний маданий кадриятларнинг биринчи даражали аҳамиятини тиклашдан иборат бўлиб, бунда қуйидаги вазифаларни ҳал этиш масаласи амалий қўйилди: Барча томонидан тараққиётни маданият юксалиш муҳимлигини тан олиш, моддий ишлаб чиқариш билан ижодкорликнинг алоқадорлик йўллари белгилаш, маданий ўзига ҳослик ва маданиятлар мулоқотини тан олиш, ин-дивидуал ва жамоа тимсолида ижодий потенциал ва ташаббу-скорликни қўллаб-қувватлаш, халқаро маданий ҳамкорликни ривожлантириш ва бошқалар. Мустақиллик туфайли Ўзбекистоннинг асосий мақсади маданиятларни янада ривожлантириш ва бир-бирини бойитишга йўналтирилган БМТ бошчилигида утказилган қатор халқаро дастурларда жумлада, «Умумжаҳон маданий мероси», «Буюк ипак йўли» дастурларида бевосита ва фаол иштирок этди. Бугунги кунда Республикада умумжаҳон аҳамиятига молик мақомидага Самарқанд, Бухоро, Хива ва Шаҳрисабз ёдгорликлари мавжуд, шулардан кейинги учтаси мазкур мақомга 1991 йилдан сўнг эришди.

«Буюк ипак йўли» - бу нафақат тарих, у бугунги кун ҳамдир. 1993 йилнинг майида Европа комиссияси Брюсселда Марказий Осиё, Кавказ ҳамда Европа иттифоқи давлатлари вакиллари тўплади. Мақсад-аждодлардан қолган қадим йўлларни тиклаш орқали Марказий Осиё ва Кавказ минтақасидаги мустақил давлатларни жаҳон иқтисодиётига интеграциясини таълим этиш; Учрашувда Европа-Кавказ-Осиё транспорт йўлагани ташкил этиш тўғрисида декларация қабулланди. И.А.Каримов таъкидлаганларидек, ТРАСЕК (транспорт йўлаги) лойиҳасини амалга ошириш-Буюк ипак йўлини қайта тиклаш айрим шахслар фаолиятининг маҳсули эмас, у замон, жаҳон тараққиётининг объектив заруриятидир. ЮНЕСКОнинг амалий кадамларидан бири- «Ипак йўли - мулоқот йўли дастури асосида Самарқандда Марказий Осиё цивилизациялари тарихини ўрганишга қаратилган халқаро Марказий Осиё тадқиқотлари институтининг ташкил этилиши бўлди.

Мустақил давлатимизнинг миллий маданиясини тиклаш, ривожлантириш ва умуминсоний кадриятлар асосида бойитиш йўлидаги ютуқлари туфайли 1997 йили Ўзбекистон ЮНЕСКО Ижроий Кенгашининг аъзоси этиб қўлланди, Президентимиз И.А. Каримов «Ибн Сино» медали билан тақдирланди. Юртимизда жисман ва маънан соғлом авлодни тарбиялаш, таълим тизимини такомиллаштириш ёшларда тарихий онг ва мустақил тафаккурни шакллантиришга катта эътибор қаратилмоқда. 2000 йил Ўзбекистонда «Соғлом авлод йили» деб белгиланди. Буни моҳияти шундаки, кечаётган ислохатларнинг моҳияти инсонга қаратилган ва у инсон учун амалга оширилимоқда. Бинобарин соғлом авлод-миллат, юрт келажаги демак. Юртимизни биринчи ордени ҳам «Соғлом авлод

учун» деб номлангани бежиз эмас. Бу буюк келажак йўлидаги умидли кадам тимсолидир.

Таянч тушунчалар

Архаик маданият, мозий, полеолит, неолит, фергантроп, тотем, анимизм, фетишизм, мифология, маросим, монументал, мегалит, ментир, долмен. Анъанавий маданият, эволюция, космогенез, фираъвн, эҳром, папирус, астрология, таквим, Веда, эллинлар маданияти, Мохабхорат. Диний маданият, ақлий-мантиқий тафаккур, ибодатхона, иерархия, вассал, илоҳиёт, ақида, тахайюл, мадраса, расатхона. Техноген маданият, антропоцентризм, рационализм, утилитар, эмперик, техноцентризм, технодетерминистик, оммавий маданият, мафкуравий имунитет

Мавзуни такрорлаш учун саволлар

1. Архаик маданият деганда нимани тушунасиз?
2. Архаик маданиятнинг асосий босқичлари.
3. Архаик маданиятнинг жаҳон маданияти тарихидаги ўрни.
4. Ўзбекистон худудида топилган архаик маданиятнинг асосий намуналари.
5. Архаик маданият даврида одамларнинг олам ва инсон ҳақидаги тасаввурлари.
6. Архаик давридага анъаналар, удумлар, байрамларнинг хилма-хиллик сабаблари.
7. Архаик давр маданиятида тасвирий санъат ва бадиий хунармандчиликнинг кўринишлари.
8. Ўзбекистон худудида Архаик даврга оид қандай ёдгорликлар топилган.
9. Ўзбекистон худудидаги қандай қадимий динларни ва уларнинг маросимларини биласиз.
10. Қадимги Шарқ маданияти вужудга келишининг шарт-шароитлари.
11. Қадимги Шарқ ва Ғарб маданиятлари ривожланишидаги ўзига хослик нимада?
12. Қадимги шарқликларнинг дунёкараши ва тафаккуридаги фарқли жиҳатлари.
13. Қадимги Шарқ ва антик даврда дин ва давлатнинг ўзаро муносабати.
14. Қадимги Шарқнинг асосий манзилгоҳи Миср маданиятини тавсифланг.
15. Қадимги Месопотамиянинг асосий маданий ёдгорликларини айтиб беринг.
16. Қадимги Хитой маданиятини қандай намуналарини биласиз?
17. Анъанавий маданиятда удумлар, мифология ва илмнинг ўрни.
18. Антиқ дунё маданиятининг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни.
19. Қадимги Шарқ ва Ғарб маданиятларининг ўзаро мулоқоти ва бир-бирига таъсири.
20. Диний маданият деганда, нимани тушунасиз?
21. Диний маданиятнинг асосий белгилари ва кўринишлари.
22. Диний маданият маданий тарққиётнинг қайси даврини ифодалайди?
23. Диний маданиятнинг ўзига хослиги нимада?
24. Маданий тарққиётда христианлик ва исломилик тутган ўрни.
25. Диний маданият элементларининг маънавий ҳаётга таъсири.
26. Диний маданиятнинг маънавий ва ахлоқий қадриятларини тушунтиринг.
27. Диний маданият бағрида қандай субмаданиятлар амал қилади.
28. Ўрта асрнинг адабиёти, санъати ва меъморчилигига оид ёдгорликларни сўзлаб беринг.
29. Умуминсоний маданиятда диний маданиятнинг ўрни.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т.; 2008.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998 й.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга ингилмоқда. Т., 1999 й.
4. Алексеев В.П., История первобытного общества. М. 1990 г.
5. Бойназаров Ф. Антиқ дунё, Т. 1983 й.
6. Древние цивилизации. М. 1989 г.
7. Ўзбекистон халқлари тарихи. 1-Қисм. Тошкент. 1992 й.
8. Романов В. Н. Историческое развитие культуры. (Проблемы этнологии) М. 1991
9. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской мысли. М, 1989 г.
10. Вейберг И. П. Человек в культуре Древнего Ближнего Востока. М., 1986 г.
11. Древние цивилизации. М., 1987 г.

- 12.Ерасов Б. С. Культура, религия и цивилизация на Востоке.М., 1979 г.
- 13.Конрад Н.И. Запад-Восток.М., 1972 г.
- 14.Литература Древнего Востока М., 1984 г.
- 15.Ольденбург С. Культура Индии.М., 1991 г.
- 16.Оппенгейм А.Л. Древняя Месопотамия. М., 1980 г

5-МАВЗУ: МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ҚАДИМГИ ВА V-VII АСРЛАРДАГИ МАДАНИЙ ҲАЁТИ. ШАРҚ УЙҒОНИШ ДАВРИ МАДАНИЯТИ.

Режа:

- 1.Марказий Осие маданияти тарихини ўрганишга оид фикрлар.**
- 2.Уйғониш даври тушунчаси.**
- 3. Ўзбекистонда Шарқ Уйғониш даври.**

1. Марказий Осие маданияти тарихини ўрганишга оид фикрлар. Марказий Осие маданияти жаҳон маданияти тарихида муҳим ўрин тутади.Унинг ўрта асрлардаги маданиятига бутун дунё аллақачон муносиб баҳо берган. Ҳатто Бақтрия, Марғиёна, Суғд, Парфия, Фарғона, Хоразм, Чоч халқларининг қадимги маданияти ҳам жаҳонни ҳайратга солмоқда. Марказий Осие минтақасининг қадимги маданиятини ўрганиш ўн йиллар илгари бошланган бўлсада, тадқиқотчиларнинг бу маданиятининг ўзига хослиги ва бой мазмуни лол қолдирди. Марказий Осие маданияти Ғарб ва Шарқнинг буюк маданият элементларини бир бутунликда уйғунлаштириб ифодалаган ҳолда ўзига хос индивидуаллик касб этадики, бу хусусият кейинги тараққиёт учун ҳам негиз бўлиб қолади.

И. А. Каримов айтганларидек, — «Модомики, ўз тарихини билган, ундан рухий кувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, бор ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарихимиз билан куроллантиришимиз зарур. Тарих билан куроллантириш,яна бир бор куроллантириш зарур».

Марказий Осие халқлари маданиятининг вужудга келиши шароитларини белгилашда даставвал, унинг жуғрофий ўрни ва табиий воситаларига эътиборни қаратиш лозим бўлади. Маданиятшунослик ҳар қандай маданиятнинг шаклланишидаги ўзига хос алфозни жой манзараси, иқлими, биосфера омилларининг аҳамияти борлигига алоҳида эътибор беради. Марказий Осие минтақасининг табиати турли хиллиги билан катта фарқ қилади. Бу ерда серҳосил юдий ва воҳалар, серсув дарёлар, қурқоқ чўллар, дашту адирлар, Памир ва Тангритошнинг баланд музофатлари билан ёнма-ён жойлашган. Бундай хусусият деҳқончилик, чорвадор, тоғда яшовчи қабила ва халқлар хўжалик тарзи ва ўзига хос маданиятларининг шаклланиши учун имконият яратди.

«Қадимги цивилизация» деб номланган рисолада Марказий Осие маданиятининг икки хусусияти кўрсатилади: бир томондан, турли маданиятларнинг ўзаро таъсирида, иккинчи томондан, қадимги цивилизацияларининг бошқа ўчоқлари билан яқин алоқада ривожланиши. Бу хусусиятларни батафсил кузатадиган бўлсак Марказий Осие маданиятининг шаклланиш жараёнлари яққол намоён бўлади.

Марказий Осиенинг серҳосил водийси, чўлва дашти, тоғларида яшовчи аҳолининг турмуш шароитидаги фарқлар турли хўжаликларнинг эртароқ пайдо бўлиши ўзига хос маданиятлар шаклланишига олиб келди. Бу жараён яқин кўшинчилик муносабатлари асосидасодирбўлиб, қабила ва халқларнинг иқтисодий ва маданий алоқалари туфайли тараққиётнинг эртароқ бошланишига имкон яратди. Энг қадимги даврлардан деҳқончилик, чорвачилик ва тоғ овчи қабилалари ўртасидаги маҳсулот айирбошлаш Марказий Осие халқлари иқтисодиётида катта аҳамиятга эга бўлиб,кейинги даврларда ҳам у узоқ сақланибқолди. Турмуш тарзи ва хўжалик фаолиятидаги фарқланиш билан бирга минтақа халқларининг этник ва тиллардаги яқинлик жудаям уйғунлашиб кетганлиги қадимги Юнон ва Хитой манбаларида ҳам қайд қилинган. Марказий Осие халқларининг кучли иқтисодий алоқалари, этник ва тил бирлиги уларнинг бир-биридан айрича яшашига йўл қўймади.

Натижада қадимги Шарқнинг классик маданияти орасида Марказий Осие Қадимги маданияти ажралиб, ўзига хос кўринишда шаклланади. Дастлаб, бу маданиятда икки хил маданият аралашиб кетади: кўчманчилик ва ибтидоийлик олами ҳамда цивилизация олами; Бу ердаги қадимги

маданиятларга хос маданиятларнинг ўзаро мулоқотига акс таъсир кўрсатган «ўзининг бетакрорлиги» ҳақидаги тасаввур шаклланмоқда.

Марказий Осиёнинг ўтроқ деҳқончилик ва кўчманчи халқларида анча-мунча фарқлар бўлишига қарамасдан илгаридан яқин муносабатлар ўрнатилган. Диний эътиқодлар, урф-одатлар, фольклор, ахлоқий меъёрлардаги умумийлик маданий умумийликнинг шаклланишига олиб келган. Шунинг учун, бундан кейин Марказий Осиёлик яхлит маданиятини ташкил қилувчи турли субмаданиятлар мавжудлиги ҳақида тўхталиш жоиздир: Қадимги давлатлар суб маданияти (Бактрия, Суғд, Хоразм, Фарғона, Марғиёна), дашт кўчманчилари-сак, массагет, дақоччила рсубмаданияти, Памирва Тангритоғ қабилаларнинг субмаданияти.

Марказий Осиё маданиятининг ўзига хослигининг иккинчи жиҳати минтақанинг ўта қулай жуғрофий ўрнашганлига билан боғлиқ. Минтақа Месопотамия, Ҳиндистон ва Хитой каби учта буюк Шарқ цивилизацияси билан бевосита чегарадош бўлиб, Ғарб цивилизациясига хос бешинчи Греция ва Рим билан алоқада ривожланган. Бундай алоқаларнинг муқаррарлиги туфайли Марказий Осиё маданияти Шарқ ва Ғарб ўртасида воситачилик миссиясини бажаришига сабаб бўлди, яъни иқтисодий соҳаларда энг аввало халқаро савдода ва маданий соҳаларда ҳам Марказий Осиё Ғарб ва Шарқ ўртасида боғловчи кўприк вазифасини бажарди. Хусусан, Марказий Осиё худуди орқали буддизм бутун дунёга ёйилди, Ҳиндистон ва Хитойга эллинистик маданият кўринишлари ўтди, Шарқдан Ғарбга ва Ғарбдан Шарқга маданий бойликлар (билим, диний ғоя, кашфиёт, бадиий асарларнинг) алмашиб туришида Марказий Осиё муҳим воситачи бўлиб хизмат қилади.

Марказий Осиё маданиятининг буюк воситачилик миссияси бошқа маданий қадриятларнинг янгилаши, ўзлаштириш маҳорати ва қайта ишлаш каби жиҳатларисиз бўлмас эди. Бу маданият қадимданок янги ҳодисаларни ўзлаштириш ва мослаштириш маҳоратига эга бўлди. Гарчи, бошқа қадимги Шарқ маданиятларидаги каби Марказий Осиё маданиятида ҳам анъаналар кенг ўрин эгалласада, улар айтарли характер касб этмайди, яъники, узлуксиз маданий янгилашиш ва тараққиёт жараёнига тўсиқ бўлмайди. Шунингдек, анъаналарнинг мустаҳкам ҳукмронлиги тарихий вазиятга ҳам тўсқинлик қилганлигини таъкидлаш керак. Минтақа орқали катта босқинчилик юришлари, халқларнинг кўчишлари юз берган бўлиб, бу Марказий Осиё халқларининг тарихи давомида бир неча бор маданиятни сезиларли ўзгаришларга олиб келди.

3. Уйғониш даври тушунчаси. Шарқ Уйғониши, Шарқ Ренессанси ҳақида гап кетганда турли соҳа олимлари-тарихчилар, адабиётшунослар, маданиятшунослар ва санъатшунослар

4. атамаси (итальянча-французча-Уйғониш) ни даставвал шу маданият соҳиблари-итальян гуманистлари ишлатганлар. Жумладан италиялик ёзувчи Ж. Бакаччо бу атамани Джогто ижодига қарата, «у антик санъатни уйғотди» деб биринчи бор ишлатган эди. Бутун бир даврни англатувчи тушунча сифатида санъат тарихчиси Ж. Вазари (1511-1574 й.) тарафидан унинг «Машхур санъаткорлар ҳаётидан лавҳалар» китобида (1550) тилга олинган. Бу тушунча биринчи пайтда антик маданият анъаналарини Италияда «минг йиллик ёввойилиқдан сўнг» тикланишини англатиб, сўнгроқ илмий тадқиқотларда кенг ишлатила бошланди. Я. Бурхарт Уйғониш (Ренессанс) ни алоҳида типдаги маданият деб баҳолади. Масалага қизиқиш ортиб, илмий изланишлар купая боргани сайин Уйғониш тушунчаси, бу давр маданиятининг хронологик ва географик чегаралари, уни даврлаштириш хусусида зиддиятли, турлича фикрлар билдирила бошлади, И.Хайзинг узининг «Ўрта асрчиликнинг куз фасли» асарида Уйғониш даври ўрта аср маданиятининг интихо даври деб ҳисобласа, бошқа олимлар Уйғониш даври янги давр маданиятининг бошланиши деб санайдилар. Кўпчилик олимлар Европа Уйғониш даврини классик тарзда даврлаштириб у XIV-XVI асрларга хос деб билсалар, бошқалар Уйғониш маданиятини бир мунча илгарироқ XII аср — Каролинглар Ренессансидан бошлаб, Испания, Италия шимолидаги мамлакатлар (Шимолий Уйғониш) Уйғониш — XVII аср билан яқунлайдилар.

1950 йилларнинг ўрталаридан эътиборан «Шарқ» Уйғониш даври масаласида жиддий мунозара баҳс кетди. Хитой маданияти тарихи таҳлилида академик Н. Конрад Уйғониш даврини қадимги, ўрта асрлар сингари инсоният цивилизациясининг барча минтақаларига хос умумбашарий ҳодиса деб қарайди. Умумжаҳоний жараён ҳисоблаган Уйғониш Шарқда (Хитой) VII-VIII асрларда бошланиб, Ғарб сари силжиган ва XIV асрда Европа ҳодисасига айланган. Уйғонишнинг бундай талқинига қарши бу ҳодиса турта мамлакатларда минтақавий, айрим кўринишларда амал қилиши мумкин, лекин у умумжаҳоний феномен бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобловчилар ҳам бор.

Уйғониш даври Хитойда (Конрад), Корияда (Тэн), Эрон-Тожикистонда (Брагинский, Никитин), Ҳиндистонда (Целишев), Туркияда (Меллов), Арманистонда (Чалож), Озорбойжонда (Гажиев), Грузияда (Нуцубидзе, Натадзе) кечканлиги ҳақида айрим маълумотлар келтирилади. Айни чоғда ҳар икки қараш тарафдорларини Европа Уйғониш даврили мутлақо бетакрор ҳодиса деб қаровчи муаллифлар (А. Лосев, М. Петров) жиддий танқид қиладилар.

3. Ўзбекистонда Шарқ Уйғониш даври масаласи маҳаллий материалларни умумлаштирган ҳолда етарли ишланмаган. Марказий Осиё минтақасидаги Уйғониш ҳақида гап борганда IX-XII асрлар аввало хорижий маданият ва қарор топган исломий этиқодга нисбатан ривожланган ва бойиган қадимий маданият негизида миллий Уйғониш деб қаралмоғи лозим. Марказий Осиё узоқ йиллик тарихида кўп босқин ва талончиликларни кўрди, уларга қарши озодлик ва мустақиллик учун кураш олиб борди. Ҳақиқат шундаки, ҳар бир босқиндан сўнг миллий давлатчилик ва маданият тикланди. Мустақилликка интилиш ғояси ва ҳаракати ўзга халқлар томонидан яратилган маданиятларни инкори эмас. Марказий Осиё маданиятида умуминсоний аҳамиятга молик жамики маданият ютуқлари ижодий уйғунлашганидек, айни пайтда минтақа маданияти бошқа халқлар маданиятларига самарали таъсир кўрсатди ва уларни бойитди. Мавжуд адабиётлар ва фикрлар таҳлили асосида Марказий Осиёдаги халқлар Миллий маданий Уйғонишни уч даврга бўлиш мумкин:

1. IX-XIV асрлар - араб босқинидан кейинги давр.

2. XIV-XV асрлар мўғул истилосидан кейинги давр.

3. XX аср боши ва ҳозирги давр колониал босқин ва Совет давридан кейинги сиёсий, миллий, маданий Уйғониш. Мустақиллик ва миллий маданият Уйғониш ҳодисалари моҳияган, ички жиҳатдан узвий боғлиқ бўлиб, бу хусусда акад. М.М. Ҳайруллаев шундай ёзади: «Мустақиллик ва Уйғониш, Мустақиллик ва юксалиш узвий боғлиқдир, у биздан ақл-идрокни, билимни, истедоду қобилиятни, фаолликни, куч-ғайратни талаб этади».

Марказий Осиёда Уйғониш даври маданиятининг белгилари қуйидагича:

- дунёвий илмларга интилиш, дин ва диний билимларни жамият, инсонлар манфаати нуқтаи назаридан талқин этиш;

- Турли халқларнинг маънавий-маданий мероси ўтмиш маданий қадриятларидан (араб, эрон, юнон маданияти бойликлари) фойдаланиш;

- Табиатни, мавжуд ҳаётни, мавжудотни ўрганишга қизиқишнинг кучайиши, унинг сирларини очишга ва ундан фойдаланишга интилишнинг ортиб бориши, шу муносибат билан табиатшунослик илмларининг ривожланиши;

- Билишда ақлни мезон деб билиш, ақлий билиш, рационалистик усул, илмийлик ролининг ошиб бориши;

- Инсонга муҳаббат, унинг ахлоқий, ақлий хислатларини, қобилиятларини ўрганиш ва фазилатларини очиб беришга мантқиқ илмига катта эътибор бериш, комил инсонни тарбиялаш, етук фозил жамоа ҳақидаги фикрларни асослаб бериш;

- Диний тасаввур, диний таълимотлар ривожидида диний ахлоқий мавзунинг устунлиги, инсон хулқи, манфаатларининг диний ғояларда етакчи мавзуга айланиши, ички маънавий камолот, Оллоҳга субъектив ички мукаммаллашув, маънавий рухий кўтарилиш, юксалиш ёрдамида эришув ва унинг сифатларига муяссар бўлишга қаратилган фаолият;

- Оғзаки ва ёзма сўзга катта эътибор, унинг ижтимоий-ахлоқий қудратини куйлаш, таърифлаш, шеърят, филология, бадиий маданиятнинг юксак ривожини, сўз санъати, риторика билан шуғулланиш маданийликнинг муҳим белгисига айланиб қолиши.¹⁷

IX-XII асрларда Марказий Осиё минтақасида маданият юксалиши парвоз босқичга чиққанлига тўғрисида гап борар экан, айни шу ҳудуд жаҳонни ҳайратга солган буюк мутафаккирларни етиштириб берганлиги, илм-маърифат, бетакрор кашфиётлар бешиги- тарихда «Мусулмон маданияти», «араб маданияти» деб номланган тушунчалар билан баҳолангани бежиз эмас. Ўрта аср тарихчилари ва сайёҳлари ушбу даврда Марказий Осиёда иқтисод, савдо ўстанлиги, кўркам шаҳарлар қад кўтарганлиги, илм-маърифат гуркираб ривожланганлиги ҳақида маълумот берадилар. Монументал меъморчилик, тасвирий санъат, мусаввирлик ва мусиқа санъати бекиёс даражада ривожланган, кутубхоналар фаолият кўрсатган. Ўша пайтда «Бухорода баланд тош деворлар билан ўралган саройлар, турли расмлар билан безатилган меҳмонхоналар, моҳирлик билан барпо этилган боғлар, хиёбонлар, ҳовузлар» мавжуд бўлганлиги ҳақида

манбаларда қайд этилади. Абдул Вафо ал Бузжоний ўзининг «Геометрик қоидаларнинг хунарамандларга керакли томонлари ҳақида» асарида турли геометрик усуллар ёрдамида ҳар хил нақшлар, бино безаклари ясаш йўллари, қурувчи усталарнинг тажрибалари, бадийий усуллари ҳақида ҳикоя қилади. Бошқа манбаъларда бу даврдаги тасвирий ва мусаввурлик санъати, ҳусусан портрет чизиш ҳақида маълумотлар келтиради¹⁹.

Археологик казилмалар ва қўлёзма манбаълардан маълум бўлишича ўша даврда мусиқа ва мусиқашунослик ҳам кенг ривож топган ва у математика илмиинг таркибий қисми саналган. Мазкур даврнинг буюк олими Абу Наср Фаробий мусиқанинг назарий асослари, куйлар, асбоблар, мусиқа маданиятининг мезонлари, атамалари тахлилига бағишланган «Катта мусиқа» китобининг муаллифидир. («Китоб ал мусиқи ал Кабир»). Ўрта аср мусулмон шарқда мусиқа назариясига бағишланган ушбу китоб 2 қисм, 3 китобдан иборат бўлган. Фаробий «Катта мусиқа» дан ташҳари «Мусиқа ҳақида сўз», «Ритмлар тартиби ҳақида китоб», «Ритмга қўшимча қилинадиган силжишлар ҳақида» асарларининг ҳам муаллифидир.

Уйғониш даври маданиятининг буюк намоёндалари ўз ижод изланишларида бевосита қадимги маданият меросга таяндилар. Аввалги маърузада Марказий Осиё халқларининг қадимги юнонлар, римликлар, месопотамияликлар, ҳиндистонликлар ва хитойликларнинг маданияти билан яқиндан таниш бўлганлита, бу тилларни яхши билганликларини қайд этган эдик. Юртни харобага айлантирган, маданий ёдгорликларни хонавайрон қилган, илм аҳдларини қувғин этган (Ибн Кутайба) араб босқинига қарамай, қадимга бой маданият изсиз йўқолмади. Ислом бутун маданиятга, тилга, удум-анъаналарга маълум даражада ўз таъсирини ўтказган бўлсада, моҳияти ўзгар мади. Бу халқимизга хос эзгулик, меҳр-шафқат, инсонпар-варлик, ҳайр-мурувват, оққунгиллик, бағрикенглик, илмга ташналик, ўзга халқларга ишонч эҳтиром фазилатларидир Юнон, Ҳинд, Хитой маданиятини жуда яхши билган Марказий Осиёнинг илм аҳлигина ўзга халқларни бошқалар маданияти билан яқиндан таништириши мумкин эди. Шунинг учун ҳам машҳур математик ал-Хоразмий ҳиндларнинг ҳисоб тоимили, Фаробий Юнонистонлик Арастунинг фалсафий таълимотини, Ибн Сино Гиппократ тиббиётини янга даврда янги босқичга кўтарди, имом ач-Бухорий исломий таълимотни асослади Муҳаммад Пайғамбардан кейинги иккинчи шаҳсга айланди.

Уйғониш даврида миллий маданиятаи юксалтиришга эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Мустақилликни қўлга киритган Сомонийлар шажарасининг биринчи ҳукмдорлари миллий маданий кадриятларни барқарор этмасдан туриб тўла давлат мустақиллигига эришиш мумкин эмаслигини англадилар. Жумладан, она юрт мадҳи бу даврда шу даражага кўтариладика, зардўштийлик эсланмай қолди. Араб ёзувида бадийий ижодни таъқиқламаган ҳодда, самонийлар оддий халқ англайдиган тилда ёзган муаллифларни тўла қўллаб-қувватладилар. Сомонийларнафақат адабиёт аҳлига, барча олимларга ҳомиилик кўрсатиб, Шероз кутубхонаси билан рақобат даражасида бўлган улкан кутубхонани асосладилар. Улуғ аллома ибн Синонинг хотирлашича, кутубхона кўпхонали бўлиб, хоналарнинг бирида араб китоблари, шеърлари бошқасига фикҳга оид китоб таҳланган. Шу тартибда ҳар бир хонада фаннинг маълум соҳасига доир китоблар жамланган.

Китоб ёзишнинг кучайиши, ҳаттотлик санъатининг, уни безаш, нақшлар билан кўркем қилиш мусаввирлик санъатининг ривож топишига олиб келган.

Умуман бу даврда қўлёзмаларни кўчириш, тайёрлаш, тўплаш маданий ҳаётниг муҳим соҳасига айланган. Маълумки, асар фақат қўлда бир нусхадангана ёзшар эди. Босмаҳона эса бир неча асрдан сўнггина пайдо бўлган. Ёзилган асарни нусхасини кўпайтириш, бошқаларга етказиш, ундан нусха олиш зарур эди. Шунинг учун нусха кўчириш, асарни кўпайтиришга катта эътибор берилди. Аста-секин маҳсус нусха кўчириш санъати ва хунари шаклланди, шу туфайли бир жойда ёзилган асарларни бошқа шаҳар, ўлкаларида таркиллаш имкони вужудга келди.

Маҳсус нусха кўчириш билан шуғуланувчилар, ҳусни хат соҳиблари пайдо бўлиб, улар буюртма ёки сотиш учун асарлардан нусха кўчириш билан шуғуланганлар. Китобдан нусха кўчириш, китоб савдосининг кенг йўлга қўйилиши ҳамда маърифат аҳлини тинимсиз фаолияти туфайли Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур, Бағдод, Дамашқ сингари шаҳарларда катта кутубхоналар вужудга келди. Бозорларда китоб расталари кўпайди, китоб савдоси, уни тарқатиш билан шуғуланувчилар фаолияти кенгайди. Марказий Осиёга Бағдод, Миср, Эрон ва

Испаниянинг турли шаҳарларидан қўлёзмалар келтирилиб, юртдошларимизнинг қўлёзма асарлари бошқа ўлкаларга олиб кетиладиган бўлди²¹.

Таянч тушунчалар

Уйғониш даври, Ренессанс, Мусулмон маданияти, Қорахонийлар, Самонийлар, миниатюра, мусаввирлик, хаттотлик, қўлёзма.

Мавзуни такрорлаш учун саволлар

1. Уйғониш даври тушунчаси ва Шарқ уйғонишининг ўзигахослиги.
2. IX-XII асрларда Марказий Осиёда маданият равақининг омиллари.
3. Уйғониш даври маданиятининг асосий белгилари.
4. IX-XII асрларда Ўзбекистон ҳудудида амал қилган илмий маърифий марказлар.
5. Марказий Осиё мугафакрларининг Араб дунёси ва жаҳон маданияти ривожига қўшган ҳиссаси.
6. IX-XII асрларда адабиёт ва санъатнинг гуллаб яшиши.
7. IX-XII асрларга оид машҳур меъморчилик ёдгорликлари.
8. Ҳозирги даврда маданий меърос ва ўтмиш анъаналарини тиклаш юзасидан амалга оширилаётган асосий тадбирлар.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.; 2008.
2. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият, Т., 1994 й.
3. Художественная культура Средней Азии. IX-XIII веков, Т., 1983 г.
4. Пугаченкова Г.А. Очерки искусства Средней Азии. М., 1986 г.
5. Мерос. Т., 1991 й.
6. Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. Т. 1995
7. Баходиров Р. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий. Т. 1995 й.
8. Қаюмов А. Абу Райҳон Беруний. Абу Али Ибн Сино. Т., 1987 й.
9. Қаюмов А. Аҳмад-ал Фарғоний. Т. 1991 й.
10. Ҳамидов Ҳ. Қирқ беш аллома хикояти. Т., 1995 й.
10. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993 й.
11. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар 1-жилд Т., 1968 й.
12. Низомулмулк. Сиёсатнома. Т., 1997 й.
13. Хўжа Самаидар Термизий. Дастур-ул-мулк. Т., 1997 й.
14. Абу Исо Термизий. Саҳиҳи Термизий. Т., 1993 й.
15. Ватан тарихи Т. 1997 й.
16. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Т. 1991 й.

6-МАВЗУ: ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МАДАНИЯТИ (XIV АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ВА XV АСР ОХИРИ)

Режа:

1. Темур ва темурийлар давлатининг ижтимоий-иқтисодий, маданий-маиший траққиёти.
2. Меъморчилик. Тасвирий санъат ва амалий санъат.
3. Санъат, фалсафа ва дин.
4. Илм-фан ва адабиёт.

1. Темур ва темурийлар давлатининг ижтимоий-иқтисодий, маданий-маиший траққиёти. Темур ва темурийлар даври Ўрта Осиё маданиятида алоҳида даврни ташкил қилади. Маданият тарихида классик давр ҳисобланган бу давр хусусан, ўзбек маданиятининг бугунги ҳукукий жойлашувида асос бўлиб хизмат қилади. Аввало, бу давр маданияти Темур асос солган кучли давлатчилик тамойиллари асосида шаклланган ижтимоий-иқтисодий траққиёт билан

боғлиқдир.

Амир Темур даврида Ўрта Осиёнинг мустақил бир давлат қилиб бирлаштирилиши мамлакатнинг иқтисодий-маданий тараққиётига ижобий таъсир кўрсатади. Илм-фан, адабиёт ва санъат, ҳунармандчилик ва меъморчилик равнақ топди. Мамлакат ва пойтахт Самарқанднинг ободончилиги йўлида маҳаллий ва чет мамлакатлардан кўплаб фан ва санъат ахллари, ҳунарманд меъморларни ва мусаввирларни тўплади.

Темур марказлашган давлат тузиш жараёнида ишлаб чиқаришда, хусусан қишлоқ хўжалигига алоҳида эътибор берди. Ўрта Осиёда қишлоқ хўжалиги сунъий суғоришга боғлиқлигини яхши тушунган Темур Ангор каналини қазирди ва Мурғоб водийсида суғориш ишларини йўлга қўйди. Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарлари оқар сув билан таъминланди. Лалмикор ерларда ариқлар қазилди. Дехқончиликда донли экинлар, пахта, зиғир экилган. Бўёқ учун рўян ўсимлиги, шунингдек пиллачиликда тутлар кўп экилган. Узум, лимон етиштирилган.

Улуғбек даврида Боғи майдовда турли ўсимликлар экилиб, Боғча номли боғ барпо этилган. Темур Самарқанд атрофида Бағдод, Султония ва Шероз номли қишлоқлар қурдиради. Темур ва Улуғбек даврида қўйчилик ва йилқиччиликка алоҳида эътибор берилган.

Тоғ-кон ишлари йўлга қўйилиб, турли маъданлар қазиб олиниши туфайли ҳунармандчилик ривожланган. Ободончилик, сугорма деҳқончиликнинг ривожланиши иқтисодий ҳаётда муҳим соҳа-ҳунармандчилик, савдо ва товар-пул муносабатларининг тараққиётига ижобий таъсир кўрсатди. Ҳунармандчилик тармоқларининг кўпайиши туфайли шаҳарларда ҳунармандчилик маҳалларининг сони ортиб, янги бозор расталари, тим ва тоқлар қурилди. Тўқимачилик, кулолчилик, чилангарлик, темирчилик ва бинокорлик соҳалари асосий ўрин тутган. Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шохруҳия, Термиз, Шаҳрисабз, Карши шаҳарларида янги ҳунармандчилик маҳаллари қурилиб, савдо марказига айланди. Ип, жун, каноп толасидан газмоллар тўқилган. Ипакдан шойи газламалар атлас, кимхоб, банорас, духоба, ҳоро, дебо каби газмоллар тўқилган.

XI-асрда металл буюмлар: уй-рўзгор буюмлари, асбоб-ускуналар, қурол-яроғлар кўплаб ишлаб чиқарилган. Самарқанд қуролсозлик марказига айланиб, совутсозлар маҳалласи қурилган. Шаҳарларда мис ва жездан буюмлар ва мис чақалар зарб қилинган. Темур фармони билан Уста Изоддин Исфаҳоний ясаган жез қозон ва шамдон ҳозиргача сақланиб қолган. Мисгар ва чилангарлар металлни тоблаш, қуйиш, сиртига нақш солиш, олтин ва кумуш суви юргизилган каби мураккаб ишларни бажарганлар.

Масалан, Бибиҳоним масжиди эшиклари етти хил маъдан қотишмадан тайёрланган. Заргарлар олтин, кумуш ва жез қотишмаларидан нафис зеб-зийнат буюмлари ясаганлар. Олтин ва кумуш гардишли, қимматбаҳо тошлар қадалаган идишлар сиртига нақш ва ёзувлар ишланган.

Кулолчилик энг сертармоқ соҳа бўлган. XIV-XV асрларда сирли сопол бадий ранг-баранглиқда турли соҳаларда ишлатилган ва турли буюмлар ясалган. Тоштарошлиқда нақш, хатотлик кенг қўлланила бошланган. Бинокорликда ғишт терувчилар «Банно», пештоқ, равоқ ҳамда тоқларга парчин ва чироқ қоқловчи пардозчилар «Устоз» дейилган.

Самарқандда шишасозлик ривожланиб турли идиш ва буюмлар ясалган. Қурилишда рангли ойналардан фойдаланилган. Ёғоч ўймакорлигида нақшин бинолар қурилган ва буюм жиҳозлар ясалган. Самарқанд қоғози ҳатто чет ўлкаларда машҳур бўлган.

Бу даврда ҳунармандчилик моллари ишлаб чиқарадиган корхона бошлиғи «Уста» шогирдлар «Халфа»лар бўлган. Ҳунармандлар шаҳарнинг маданиятли табақасига мансуб бўлган Темурийлар давлати Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Русия, Волга бўйи, Сибир билан мунтазам савдо-сотик алоқалари олиб борган. Чет давлатлар билан савдо алоқаларини кенгайтиришда темурийларнинг элчилик алоқалари муҳим аҳамият касб этган. Темур савдо расталари, бозорлар ва йўллар қурдиради, карвон йўлларида карвонсаройларни кўпайтиради. Айниқса, Самарқанд ва Бухорода бозор, чорсу, тим, тоқ, каппон каби савдо ҳунармандчилик иншоатлари қад ростлади. Шаҳар бўйлаб ўтган кенг кўчанинг икки томонига дўконлар жолаштирилган. Самарқанд ва Бухоро савдо майдонларининг кенглиги ва ихтисослаштирилган бозорларга эгаллиги билан ажралиб турган. Бозор савдо маркази ва ҳунармандчилик ишлаб чиқариш жойи эди. Шунингдек, бозорларда қўлёзма китоблар, ёзув қоғози сотилган, ариза ёки мактуб ёзувчи мирзалар ҳам ўтирган. Савдо растаси унда сотилувчи товар номи билан аталган. Бозорларда адабиёт, шеърят, илм-фан ҳақида суҳбатлар бўлган, фармонлар эълон қилинган ва айбдорлар жазоланган.

Турли томошалар шу жойда кўрсатилган, масжид, мадраса, ҳаммом бозорга яқин жойга қурилган.

Темурийлар даврида карвон йўлларида элчилар, чопарлар ва савдо карвонлари учун дам олиш, отлар алмаштириш жойлари қурилган.

XIV-XV аср оҳирларида Мовароуннаҳрни кўп мамлакатлар билан ижтимоий-иқтисодий баъзан сиёсий ва ҳарбий аҳамиятга эга бўлган карвон йўллари боғлаган эди. Бу йўллар бир-биридан иқтисоди, халқ тумуш тарзи, дини, маънавий ва моддий маданияти жиҳатдан фарқланувчи мамлакатларнинг ўзаро алоқасини ривожлантиришга имкон яратди. Карвон йўллари савдо, дипломатик алоқаларнинг амалий вазифасини, айтилиши вақтда мамлакат ва халқларнинг ўзаро иқтисодий ва маданий таъсирини мустаҳкамлашга хизмат қилди.

2. Темур ва темурийлар давлатининг ижтимоий-иқтисодий, маданий-маиший траққиёти. Ўрта Осиё замида темурийлар даври илм-фан, адабиёт, санъат соҳаларида камолот босқичига кўтарилди. Темурийлар давлатининг кудрати айтилиши меъморчиликда намоён бўлди. Оқсарой пештоқида битилган «Кудратимизни кўрмоқ истасанг-биноларимизга боқ!» деган ёзув Темур давлатининг сиёсий вазифасини ҳам англатади. Темур даврида Мовароуннаҳр шаҳарлари қурилишида истеҳкомлар, шоҳ кўчалар, меъморий мажмуалар кенг кўлам касб этади. Илк ўрта асрлардаги шаҳарнинг асосий қисми бўлган «Шаҳристон»дан кўлам ва маз муни билан фарқ қилувчи «ҳисор» қурилишини Самарқанд ва Шаҳрисабзда кузатиш мумкин. Темур даврида Кеш шаҳар қурилиши яқинлади. «Ҳисор»нинг жануби-ғарбида ҳукумат саройи Оқсарой ва атрофида работлар, боғ-роғлар қурилди.

Темур салтанат пойтахти Самарқандни безатишга алоҳида эътибор берди. Шаҳарда «Ҳисори», қалъа, улуғвор иншоотлар ва тиллакор саройлар бунёд этгирди. Самарқандга кираверишдаги Кўҳак тепалигида Чўпон ота мақбараси Улуғбек даврида қурилган бўлиб, бу ишпоотда мутаносиблик, умумий шаклнинг нафислиги, безакларда улуғворлик уйғунлашиб кетган. Темур даврида Самарқанд Афросиёбдан жанубда мўғуллар давридаги ички ва ташқи шаҳар ўрнида қурилади ҳамда бу майдон қалъа девори ва хандок билан ўралиб (1371 й) Ҳисор деб аталди. Ҳисор 500 гектар бўлиб девор билан ўралган. Шаҳарга олти дарвозадан қурилган.

Шаҳар маҳалалардан иборат бўлиб, гузарларга бирлашган. Шаҳарда меъморий мажмуалар шаклланиши Темур ва темурийлар даврининг энг катта ютуғи бўлди. Меъморчилик тараққиётнинг янги босқичига кўтарилди, иншоотлар кўлами билан бирга унинг шакли ҳам улканлашди. Бу жараён муҳандислар, меъморлар ва наққошлар зиммасига янги вазифаларни қўйди. Темур даврида гумбазлар тузилишда қирралар оралиғи кенгайди. Икки қаватли гумбазлар қуришда ичкаридан ёйсимон қовурғаларга таянган ташқи гумбазни кўтариб турувчи пой гумбазнинг баландлиги ошди. Улуғбек даврида гумбаз ости тузилмаларнинг янги хиллари ишлаб чиқилди. Аниқ фанлардаги ютуқлар меъморчилик ёдгорликларида аниқ кўринади (Шоҳизинда, Аҳмад Яссавий, Гўри Амир мақбаралари, Бибиҳоним масжиди, Улуғбек мадрасаси). Уларнинг олди томони ва ички қиёфаси режаларини тузишда меъморий шаклларнинг умумий уйғунлигини белгиловчи геометрик тузилмаларнинг аниқ ўзаро нисбати бор. Безак ва сайқал ишлари ҳам бино қурилиши жараёнида баравар амалга оширилган.

Темурийлар даврига ва ундан кейин ҳам Мовароуннаҳр ва Хуросон меъморчилигида безак ва нақш бу қадар юксалмаган. Темур ва Улуғбек даври меъморчилигида безакда кўп ранглилик ва нақшлар хилма-хиллиги кузатилади. Эпиграфик битикларни бинонинг махсус жойларига, хатотлик санъатини мукаммал эгаллаган усталар олти хил ёзувда ишлаган.

Кошин қатамларида тасвир мавзуи кам учрайди. Оқсарой пештоқларида Шер билан Қуёшнинг жуфт тасвири учрайдики, бу рамзий маънога эга. Темур ва Улуғбек даврида бино ичининг беағи ҳам хилма-хил бўлган. Девор ва шифт, ҳатто гумбаз ҳам нақш билан зийнатилган. Темур даврида қурилган биноларда кўк ва зарҳал ранглар устун бўлиб, дабдабали нақшлар ишланган, Улуғбек даврида Хитой чиннисига ўхшаш оқ фондаги кўк нақшлар кўп учрайди.

Бу даврида диний иншоотлар, ҳукмдор саройлари, аслзодаларнинг қароргоҳлари кўплаб қурилди. Темур Ҳиндистон юришидан сўнг (1399 й). Самарқандда жоме масжиди қурдилади. Унинг рўпарасида Бибиҳоним мадрасаси ва мақбара бунёд эттирди. Улуғбек Бухоро Жоме масжидини кенгайтириб, қайта қуриш ишларини бошлаган, бироқ у XVI асрда қуриб битказди.

Темур даврида Сарой Мулк хоним Гўри Амир мажмуасида мадрасалар қурилган. Улуғбек Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда мадрасалар бунёд эттирди. XV асрда мадраса меъморчилиги

ўзининг узил-кесил қиёфасига эга бўдди. Мадраса қурилиши ягона тизим бўйича режалаштирилса ҳам, асосий шакллари, уларнинг ўзаро нисбатлари ва безакларига кўра ҳар бири ўз қиёфасига эга эди. Темурийларнинг икки санъат дурдонаси-Самарқанддаги Улуғбек ва Хиротдаги Гавҳаршодбегим мадрасалари ягона тизим режаси бўйича қурилганига қарамай, бир-биридан фарқ қилади.

Темурийлар давридан қолган мақбара, дин арбоблари ва руҳонийлар қабрини ўз ичига олувчи тўсиқ-хазира, авлиёлар қадамжолари, дахма алоҳида гуруҳни ташкил қилади. Самарқандда Темур даврида шайх Бурхониддин Сагоржий хилхонаси — Руҳобод мақбараси ва Темурийлар хилхонаси -Гўри Амир. Шунингдек, Шохизинда мажмуасида пештоқли мақбаралар гуруҳи қурилади. Улуғбек даврида ижодий изланишлар самараси даҳмаларнинг меъморий кўринишига ҳам таъсир ўтказди. Шохизинда мажмуасида саккиз қиррали мақбара ва ҳозиргача Қозизода Румий мақбараси деб келинаётган («Султоннинг онаси» учун қурилган, асли номаълум) мақбара қурилади. Улуғбек Бухоро, Ғиждувон, Шаҳрисабз, Термиз, Тошкентда ҳам ноёб обидалар қурдирган. Аммо қурилиш миқёси ва безаклар бўйича Самарқанддаги обидалар устунлик қилади. Тошкентда Занги ота мақбараси ва Шайхонтоҳур мажмуаси, бўлиб, Қалдирғочбий мақбараси XV асрнинг биринчи ярмига мансуб Темур даврида улкан иншоот Туркистон шаҳрида Аҳмад Яссавий мақбараси барпо қилинди. Бу мақбара мусулмон Шарқининг меъморий ёдгорликлари орасида энг ноёбидир.

Қадамжолар меъмортичилиги ҳам ўзига хос тузилишга эга. Темур Бухорода Чашмаи Аюб (1380 й.) ёдгорлигани қурдиради. Шунингдек, Темур Шаҳрисабзда зиёрат ва дафн маросимлари учун «хазира»-«Дор ус-Сийёзат» (1389-1400) хилхонасини қурдирган. Ўғли Жаҳонгир вафот этгач Шаҳрисабзда мақбара (ҳазрати Имом) қурдирган. Унда Хоразм меъмортичилиги анъаналарини кўриш мумкин.

Самарқанддаги Улуғбек расадхонаси меъморий санъатнинг ноёб ёдгорлигидир. Расадхона диаметри 48 метрли айлана шаклда бўлиб, уч қаватлидир.

Темурийлар даврида қурилган саройлар икки хил бўлган. Биринчиси маъмурий-сиёсий мақсадда бўлиб, қалъа ёки шаҳар ичқда қурилган. Иккинчиси-шаҳар ташқарисидagi боғларда қурилган қароргоҳларда қабул маросимлари, мажлислар ўтказилган ва хордиқ чиқарилган. Шаҳрисабздаги Оқсарой гумбазининг диаметри 22 метр бўлиб, тоқ ва равоқлари беқиёс бўлган. Темур ва Улуғбекнинг асосий қароргоҳи Самарқанддаги Кўксарой ва Бўстонсарой дейилади. Шунингдек, шаҳар ташқарисида Темур ўн иккита боғ ва саройлар бунёд этгирган.

Улуғбек даврида Самарқанднинг Регистон майдони шаклланди, «Масжиди Муқаттаъ», 210 гумбазли Кўкалдош жомье масжиди қад кўтарди. Шохизиндада айрим мақбаралар, Шаҳрисабзда Кўкгумбаз масжиди, «Чилустун» ва «Чиннихона» саройлари унинг даврида қуридди.

XV асрнинг иккинчи ярмида Самарқандда Хўжа Аҳроп мадрасаси, Ишратхона, Оқсарой мақбаралари бунёд қилинди.

3. Санъат, фалсафа ва дин.. Амир Темур ва Улуғбек даврида тасвирий санъат турли йўналиш бўйича юксалди. Ислонда жонли нарсалар тасвирига сиғинмаслик тасвирий санъатда нақшнинг равнақиға сабаб бўлди. Ўрта Осиёда араблар босқини туфайли тўхтаб қолган деворий суратлар ва умуман тасвирий санъат Темур даврида янги шакл ва мазмунда тикланди. Хаттотлик кўлёма адабиётнинг ажралмас бир қисми ҳисобланган. Миниатюра- тасвирий санъатга ҳам аввало нақш сифатида қаралган. Темурийлар даврида тикланган деворий суратлар эса XVI асрда яна тўхтаб қолди. Самарқанддаги Темурийларнинг сарой-қароргоҳларида қабул маросимлари, жанг воқеалари, ов манзаралари, халқ байрамлари тасвири туширилган деворий суратлар бўлган. Темур, ўғиллари, набиралари, аёллари ва канизаклари тасвири бу деворий суратларда акс эттиришган Улуғбек деворида ҳам деворий суратлар мавзу жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, услубий жиҳатдан миниатюра жанрига яқин бўлган. Бу даврда қайта кўчирилган Абдурахмон ас-Сўфийнинг (X аср) фалақийётга оид асарига ишланган бир суратда Андромеда юлдузлар туркуми Чочлик аёл қиёфасида тасвирланади. Самарқанд расадхонасида эса тўққиз фалак кўриниши, етти гардиш, етти юлдуз-ёритқич даража, вақт бўлимлари, Ер юзининг етти иқими тасвирланган.

Темур даврида қурилган Ширинбека опа, Бибихоним, Туман опа обидаларида наққошлик ва хаттотлик билан бирга тасвирий лавҳалар ҳам мавжуддир. Ширинбека опа мақбарасида тасвир кўп рангларда, қолган ички бино деворларида оқ ва мовий рангдаги табиат манзаралари тасвирланади.

Хаттотлик санъати тараққийётига XV асрда анъанавий насхи, қуфий, деворий хатлари билан

бирга пештоқларни безовчи сулс ва тезкор-настаълик ноёб кулёзма асарлар кўчириладиган махсус устахоналар китоботчиликнинг равнақиға ижобий таъсир кўрсатди.

Амир Темур даврида Самарқандда миниатюра рассомчилик мактаби ташкил топди. Ҳозир Туркия ва Берлин кутубхоналарида сақланаётган кўчирма- хомаки миниатюра нусхалари XIV-XV асрларға оид бўлиб, уларда алоҳида шахслар, дарахтлар, гуллар, кичик композициялар, нақшларда чизиқлар уйғунлиги, ҳаракатлар аниқлиги, қиёфаларнинг ўз ўрнида жойлаштирилиши билан ажралиб туради.

Тарихий шахсларнинг қиёфалари ҳам миниатюраларда акс этган. Амир Темур қиёфаси тириклик вақтида акс этган миниатюралар ҳали топилмаган. Асл ҳолатиға яқин суратлар «Зафарнома»нинг дастлабки кўчирилган нусхаларида учрайди. Унинг бир мунча ёрқинроқ қиёфаси Ҳиротда (1467 й.) кўчирилган «Зафарнома»да келтирилади. Дастлаб Мирак Наққош бошлаган ва Беҳзод яқунлаган ушбу миниатюрада бой композиция ва сержило бўёқларнинг уйғунлиги ажралиб туради.

Миниатюра рассомчилигининг тараққиёти адабиётнинг ривожини билан боғлиқ бўлган. Мусаввирлар Фирдавсий, Низомий, Дехдавий, сўнгра Жомий ва Навоий асарларига расмлар ишлаган. XIV асрда «Жомеъ ут-таворих», «Тарихи Рашидий» каби тарихий асарларға ҳам миниатюралар ишлаган. Бу анъана Темурийлар даврида ҳам давом эттирилиб, «Зафарнома» ва «Темурнома» асарларида жанг лавҳалари тасвирланади. Айрим ҳолларда диний асарларға ҳам Макка ва Мадина тасвири туширилган. Бадиий асарларнинг баъзиларида Муҳаммад пайғамбарнинг (юзи ниқобда) одамлар орасида турган ҳолати ва меърожға чиқишларига оид лавҳалар учрайди.

XV аср миниатюраларининг аксариятида шарқ шеърятининг қаҳрамонлари: Лайли ва Мажнун, Хусрав ва Ширин, Рустам, жанг лавҳалари тасвирланади. Умуман миниатюра санъати Ироқ, Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳр ва Ҳиндистонгача ҳудудда бир даврга хос бадиий- эстетик ҳодиса эди. Бу ҳодиса Темурийлар билан боғлиқ бўлиб, темурийларнинг Бағдод, Шероз, Табриз, Ҳирот, Самарқанд, Дехли каби марказларида бир неча миниатюра мактаблари вужудға келди.

Самарқанд миниатюра мактаби XIV-XV асрнинг биринчи ярмида қарор топган бўлиб, турли туркумда яратилган бу миниатюраларда Шарқий Туркистон санъатиға хос бўлган Туркий образларда Хитой рассомчилиги таъсири сезилиб туради.

Самақанддаги сарой мусаввирлари Абул Ҳайя ва унинг шогардлари Шайх Маҳмуд Талилий, Пир Аҳмад Боғи Шамолий, Муҳаммад бин Маҳмудшоҳ, Дарвеш Мансурлар ишлаган расмлар нозик, бўёқлар усталик билан қўлланган. уларнинг миниатюралари темурийлар давриға хос ов-шикор мавзуида яратилган. 1420 йилдан кейин Бойсунқур Мирзо Ҳиротда хатготлик ва наққошлик устахонаси ташкил қилгач бу рассомларнинг айримлари Ҳиротға кўчиб ўтади. Абул Ҳайя тарихий асарларига ишлаган миниатюраларда Амир Темур ва темурийларнинг қиёфалари акс этса, бадиий асарларға ишлаган расмларида ҳам улар турли ҳолатларда тасвирланади. Халил Султон даврида ишланган айрим миниатюралар нафис тарзда, бадиий жиҳатдан ўзига хос «сиёҳи қалам» услубида ишланган. Темур ҳаётлик даврида унинг сарой деворларида шоҳ ва шахзодалар бор бўйида тасвирланиб, ҳақиқий портрет жанрини Камолиддин Беҳзод шакллантирди. Умуман, Темур ва темурийларнинг қиёфалари тасвирланган кўплаб миниатюралар дунёнинг турли кутубхоналарида сақланмоқда. Уларнинг аксариятида расм чизилган давр ёки рассом, жой, мактаб кўрсатилмаган. Бироқ, бу миниатюраларда нур сочиб турган қуёшсимон шернинг боши тасвирланган туғ-Темурнинг герби унинг саройи пешгоқида, Халил Султон ва Улуғбек зарб қилган тангаларда учрайди. Шунингдек, табиат тасвирида тўқ яшил ва жигарранг кўплиги, кийимлар туркий миллатға хос бўлганлигидан бу миниатюралар Самарқанд миниатюрачилик мактабиға мансуб дейиш мумкин. Чунки, Ҳирот ва Шероз миниатюралари қаҳрамонларининг кийимлари бошқачароқдир.

Самарқанд мактаби миниатюрачилари вакиллари композиция яратиш ва манзара тасвирида маҳоратлидирлар.

Улуғбек даврида машҳур бўлган хаттот ва мусаввир асли Обивардлик Султон Али Бовердий миниатюралари чизиқларнинг кескинлиги, рангларнинг ёрқинлиги билан ўзига хосдир. Самарқанд мактабиға хос бўлган 18 та миниатюра Низомийнинг “ҳамса” асарига ва 49 та миниатюра «Шохнома» асарига ишланган бўлиб ҳозир Туркия кутубхонасида сақланади. Улуғбек даврида ас-Сўфийнинг «Силжимас юлдузлар рўйҳати» асарига ишланган миниатюраларда хариталар кизил ва қора доиралар билан катта ва кичик юлдузларнинг жойлашиши кўрсатилган бўлиб, график тарзда ранг бермай, қора сиёҳда чизилган. Юлдуз туркуми оддий халқ вакили қиёфасида тасвир этилади.

Шарқ миниатюррачилигида оддий халқ ҳаёти мавзуи темурийлар даврида пайдо бўлган. Масалан, «Самарқанд масжидини куриш», «Искандар деворини бунёд этиш», «Кўчманчилар турмуш», «Жамшиднинг оддий халққа хунар ўргатиши мавзуидага миниатюралар бунга мисолдир.

Темурийлар даврида маданиятжуксалиши бадий хунармандчиликнинг турли шаклларида намоён бўлди. Бадий хунармандчилик асосан меъморчилик билан боғлиқ бўлмай, кошинкорлик кулолчилиги, ёғоч ва тош ўймакорлиги билан ҳам боғлиқ эди. Кабр тошларига қисман ўсимликсимон, асосан геометрик назмларда хатотлик намуналари билан сўзлар битилган. Бу ёзувлар чуқур, куша ўйиқларида битилган. Кабртошлар сағана ёки суна шаклида бўлиб, бўз рангли мрамрдан, айрим ҳолларда ўта ноёб тошлардан тантана идишлар ишланган. Ёғоч ўймакорлигида Гўри Амирда, Шоҳи Зинда, Яссавий мақбаралари, эшиклари, шунингдек XV асрга оид уй устунлари нақшлар билан ишланган. Темур ва Улуғбек давларида металл ўймакорлиги тараққий этади. Буюм ва идишлар олтинсимон бронза, латун, қизил мисдан ишланган. Нақшлар ўйиб, бўртма усулда, қимматбаҳо тошлар кадалиб тайёрланган. Яссавий мақбараси улкан шамдонлар, айниқса икки тонналик қозон бронза қўйиш санъатининг энг юксак намунасидир Амалий санъатнинг кулолчилик тури учун яшил, зангори тусдага ёрқин сир устига содда ўсимликнома нақшларни қора бўёқлар билан тушуришга ёки уярма гуллар ишланиши, бу даврда пайдо бўлган оппоқ идишларга сир устидан кобальт ёрдамида нақш берилиши янгилик эди. Сопол буюмлардаги нақшлар мўйқаламда чизилган. Олдинги асрларда сопол буюмларига чизик нақшлар чизишган, темурийлар даврига мансуб чиккисимон сопол буюмларда кулол-рассом турли услубда оч ҳаворангдан то ложувардга қадар ранглари қўллаиди. Темур ва темурийлар даврининг амалий санъат турларидан тўқимачилик, гиламдўзлик, каштачилик юксак санъат даражасига кўтарилди.

3. Илм-фан ва адабиёт. Амир Темур илм-фан ривожини учун ғамхўрлик қилиши туфайли Самарқанд дунёнинг маърифий марказига айланди. Машҳур олимлар Самарқандга келди. Масалан, Қозизода Румий, табиб Хусомиддин Кермоний, фалакиётшунос Мавлоно Аҳмад, Улуғбек даврида турли мамлакатлардан келган 100 дан ортиқ олимлар илмий ва ижодий фаолият кўрсатган. Темур ва темурийлар замонида табиий ва гуманитар фанлар соҳасида буюк олимлар етишиб чикди ҳамда жаҳон фанига муносиб ҳисса қўшди. Фалакиётшунослик фанида Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид ва Али Қўшчилар янги кашфиётлар қилди. Тарих илмида Шарофиддин Али Яздий, Ҳофизи Абрў, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Зайниддин Восифий ва бошқалар қимматли асарлар яратди. Бадий ижод ва тилшуносликда Жомий, Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий, Атоулло Ҳусайний, Кошифий сингари ижодкорлар юксак санъат асарлари билан машҳур бўлди.

Мирзо Улуғбек даврида Самарқандда биринчи Академияга асос солинди, Ер куррасини ўлчаш ва фалакиётшунослик жадвалларини тузиш ишлари амалга оширилди. Самарқанд расадхонасининг қурилиши улкан маданий воқеа бўлиб, жиҳози ва илмий ютуқлари жиҳатидан унга тенг келадиган расадхона йўқ эди. Расадхонада Улуғбек математика, геометрия, фалакиётшуносликда чуқур билимлар соҳибини эди. Али Қўшчи, Муҳаммад Хавофийлар унинг сеvimли шогардлари бўлган.

Мирзо Улуғбек «Зиж» асарида VIII-XI асрларда бошланган фалаққий илмига оид анъанани давом эттириб, юқори даражага кўтаради. Математикага оид «Бир даража синусни аниқлаш ҳақида рисола», Фалакиётшуносликка оид «Рисолаи Улуғбек» ва мусиқа ҳақида «Мусиқа илми ҳақида рисола» каби асарлар ёзди. Улуғбек Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда мадрасалар қурдириб, таълим ишларига раҳбарлик қилди.

Темур ва темурийлар даврида халқ оғзаки ижоди намуналари яратилди. Адабиёт бадий услуб жиҳатидан такомиллашди, адабиётшунослик ва тилшуносликка оид илмий асарлар яратилди. Ўзбек таржима адабиёти вужудга келди.

Бу даврда етук ижодкорлар Қутб, Сайфи Саройи, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Амирий, Атоий, Саккокий, Лутфий, Бобур, Муҳаммад Солих ва бошқалар яшаб ижод қилди. Айниқса ўзбек ёзма адабиётининг дунёвий кўламини Алишер Навоийнинг ижоди камолот босқичига кутарди.

Мовароуннахр ва Хуросонда ўзбек тили, адабиёти ва маданиятининг мавқеи орта борди. Хуросондаги туркийзабон халқлар ва уларнинг зиёлилари Самарқанд, Бухоро, Туркистон ва бошқа шаҳарлардаги олимлар шоирлар ва санъаткорлар билан ўзаро жуда яқин муносабатда бўла бошладилар. Кайси ижодкор ўзига қайси мамлакат ёки шаҳарни кулай деб билса, ёша ерда яшаб ижод қилди.

Масалан, хоразмлик шоирлар Ҳайдар ва Ҳофиз Хоразмийлар Шерозга, Исмоил Ота авлодларидан бўлган шоир Шайх Атоий Турбатдан (Тошкент яқинидан) Балхга, Мавлоно Лутфий ҳам асли Тошкентдан бўлиб Ҳирот яқинига бориб яшаб қолганлар.

Темур ва унинг авлодлари адабиёт ва санъатга, илм-фанга яқин кишилар эди. Темурийлардан 22 та ижодкор-шоир бўлиб, улар ўзлари шеър ёзиш билан бирга ижодкорларга хомийлик ҳам қилган. Халил Султон, Ҳусайн Бойқаро кабилар ўз шеърларидан девон тузганлар.

Хуросон ва Мовароуннахрда форсий ва туркийда ҳам иккала тилда ижод қилувчи шоирлар кўп бўлиб, адабий ҳаёт юксалади. Шарқ классик адабиёти таржималарига ҳам эътибор кучаяди. «Чахор маноли» каби адабиёт назариясига оид асарлар яратилган. Бадий ижоднинг ғазал, рубоий, туюқ каби турлари ривож топган. Адабий жараёнда шохлар ҳам, оддий косиб ва хунармандлар ҳам, олим ва фозиллар ҳам катнашган. Хуросондаги адабий ҳаётнинг ривожига Бойсунғур Мирзо (Шохруҳнинг ўғли) нинг ўрни беқиёс бўлиб, у ўз ташаббуси билан фанларнинг барча соҳаларига ва санъат ривожига катта ҳисса қўшган. Унинг раҳбарлигида Фирдавсий «шоҳномаси»нинг кўп қўлёзмаларни қиёслаш асосида ишончли илмий матни яратилди. Бойсунғурнинг ўзи ҳам форсий ва туркийда шеърлар ёзган. Хуллас, XV аср ўрталарида Хуросонда ўзбек адабиётининг янги мактаби юзага келди.

Мовароуннахрда Улуғбек даврида кўплаб форсий ва туркий ижодкорлар тўпланди. Адабий муҳитни бевосита Улуғбекнинг ўзи бошқарар, Самарқандда ўша даврнинг энг яхши шоирлари йиғилган эдилар. Шоирларнинг сардори («Малик ул-калом») қилиб Мавлоно Камол Барахший тайинланган эди. Саккокий ўз қасидаларидан бирида Улуғбекнинг шеър ёзишини ва унинг шеър ҳақидаги тушунчаси юқори бўлганлиги таъкидлаб ўтган. Улуғбек Хуросондаги ижодкорлар билан ҳам дўстона муносабатда бўлган. У Лутфий шеърларини XV асрнинг машҳур шоири Салмон Соважий шеърлари билан тенг кўрган. Мумғоз шоир билан тенглаштириш Лутфий учун катта шараф эди.

Улуғбек саройидаги энг обрўли ўзбек шоири Саккокийнинг лирик шеърлари билан бирга ўзбек тилидаги қасидалари ҳам бу шеърининг жанрнинг сезиларли ютуғи бўлди.

Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасида кўпроқ хуросонлик шоирлар ҳақида маълумотлар берса, Давлотпўх Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» асарида ўтмишда ўтган ижодкорларга тўхталади. Яқинда маълум бўлган Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг «Фукукул-балоға» (1437 й.) асари темурийлар даври Мовароуннахрдаги адабий ҳаётни ўрганиш имкониятларини очди.

Шайх Аҳмад Тарозий асарида шеър назариясига доир илмий масалаларни ёритиш билан бирга, шу пайтгача номаълум бўлган ўзбек ва форсийзабон шоирларнинг шеърларидан мисоллар келтиради. Шайх Тарозий ўз асарида бизга маълум бўлган машҳур шоирлардан ташқари, бизга номаълум бўлган Муҳаммад Темур Бузонинг туюқларини, Шамс Қисорийнинг «ал-мақлубул-баъз» шеърининг санъати намуналарини, Жалолоий деган шоирнинг ишқий мазмундаги байтларини, «мутасалсал» санъатига оид ўзининг ғазалидан намуналар келтиради.

«Мутасалсал» санъати қофия бўлиб келган сўзларнинг ёки унинг бир бўлагининг кейинги байт бошланишида такрорланиши билан байтларни бир-бирига боғлашни англатади. Тарозийнинг «Фукукул-балоға» асари ўша давр ўзбек адабиёти тарихини янада чуқурроқ ўрганишда қимматлидир.

XV асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабиётининг энг ривожланган даври бўлиб, бу юксалик Темурий Бойқаро ва ўзбек адабиётининг порлоқ қуёши Навоий номлари билан боғлиқ. Бойқаро ҳукмронлиги даврида адабиёт, санъат ва фаннинг кўп соҳалари ривожига катта аҳамият берган. «Ҳусайний» таҳаллуси билан шеърлар ёзган, бу улуғ зот ўз ҳукмронлиги давомида Навоийга «муқарраби ҳазрати султоний» мансабларини бериб биргаликда маданиятнинг ривожланишига хомийлик қилишган. Навоий устози Жомий билан ҳамкорликда маънавият тараққиётига раҳнамолик қилди. Улар тимсолида бадий адабиёт энг буюк ютуқларга эришди. Навоийнинг «Хамса» ва «Ҳазойин ул-маоний» девони, Жомийнинг «қашт авранг» ва шеърининг девонлари шу давр адабиётининг энг буюк намуналари бўлди. Ҳусайн Бойқаро ўз «Рисоласида» унинг ҳукмронлиги даврида шундай асарлар яратилганидан чексиз фахрлангани бежиз эмас.

Бу бой адабий мерос ўзбек адабиётининг кейинги тараққиётига ҳам ўзининг чуқур таъсирини кўрсатди. Бобурнинг «Бобурнома» асари шу давр ўзбек адабиёти ва илмининг ҳаётбахш анъаналари асосида юзага келган эди.

XV асрда ўзбек адабиёти, айниқса Навоий ижоди мисолида адабий жанрлар ранг-баранглиги нуқтаи назаридан ҳам энг юксак чўққига кўтарилди. Ўзбек адабий тили шаклланди. ўзбек назми ва насридаги адабий услубнинг хусусиятларидан бири адабий ва илмий асарларда фикр ифодасида форсий ва арабий сўз ва иборалардан, атамалардан, форсий тилга хос жумла тузилиш қоидаларидан кенг фойдаландилар.

Темурийларнинг адабиёт ва маданият соҳасидаги анъаналари кейинчалик бобурийлар томонидан Афғонистон ва Ҳиндистонда, XVIII-XIX асрларда Хоразм ва Қўқон хонлигида ривожлантирилди²².

Темурийлар даври адабиёти ўзбек адабиёти ривожига ўзига хос алоҳида бир босқични ташкил этади. Ундаги улугвор инсонпарварлик ва халқчиллик, адолатпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари ҳамон ўз тароватини йўқотгани йўқ. Бу адабий мерос Ўзбекистонда ҳали асрлар давомида ўзининг бой мазмуни билан, ғоявий-мафкуравий теранлиги ва илоҳийлиги билан комил инсонни тарбиялашда катта аҳамият касб этади.

Темурийлар даврида яратилган адабиёт тасаввуфнинг адабиёти даражасини белгилади.

Адабиёт тасаввуфнинг ғоявий мазмунида илоҳий идеалларни қамраб олиб умуминсоний тафаккурни ифодалади.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда рўй берган маданий юксаклик бугун мусулмон Шарқнигина эмас, овропа мамлакатларини ҳам ҳайратга солди. Бу юксаклик Марказий Осиёнинг сўнгга маданий-маънавий ривожинигина белгилаб бермай, қўшни мамлакатлардаги маданий тараққиётга ҳам катта туртки берди.

Темур ва Темурийлар даврдаги маданий юксалишнинг умумий омилларини аниқлаш шуни кўрсатадики, улар ўзаро узвий боғланган ва яхлит бир бутун ҳолдагина қисқа вақт ичидаги маданий-маънавий юксалишни юзага келтира олган.

Булардан биринчи навбатда сийосий-ижтимоий омилни кўрсатиш мумкин. Мовароуннаҳр ва Хуросонда тарқок, ўзаро низо ва урушлар натижасида турли вилоят, амирликларга бўлиниб кетган ва келгинди ҳукмронлар- мўғуллар томонидан аёвсиз эзилган халқнинг мустамлакачиликдан қутулиши, мамлакатда ягона бирлашган давлатнинг барпо этилиши, ягона давлатчилик асосида бошқариш қоидаларининг жорий этилиши. зўравонликлар, ўзбошимчаликлар каби иллатларнинг тугатилиши ижтимоий юксалиши таъминлади.

Иккинчи - иқтисодий омил - Мовароуннаҳр ва Хуросонда ягона идора тизимининг жорий этилиши иқтисодий осойишталик, ишлаб чиқаришни жадал ривожланишга олиб келди. Давлат томонидан деҳқончилик, хунармандчилик, савдо-сотиқнинг ривожига эътибор берилиши ва бу соҳада қатор тадбирларнинг амалга ошириши мамлакатнинг маънавий-маданий тараққиёти учун ниҳоятда муҳим аҳамият касб этди.

Учинчи - маънавий омил - аввалги маданий мерос, маънавий қадриятлар, бойликлардан кенг фойдаланиш, улар асосида ривожланишини амалга оширишдан иборат бўлди. Марказий Осиёда аввалги асрларда, хусусан IX-XIII асрларда яратилган маънавий-маданий бойликлардан, Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Чағминийлар меросидан; араб, форс ва туркий тилларда яратилган Фирдавсий, Низомий .Ганжавий, Румий, Тусий, Агтор каби алломалар меросидан: Мусулмон Шарқи маънавий меросида кенг аҳамият касб этган қадимги юнон илмий-маънавий, бойликларидан кенг фойдаланилди.

Бу даврда Амир Темур давлатининг таъсирида бўлган ва бўлмаган бошқа мамлакатлар ўртасида маданий алоқалар тез ривожландики, буидай алоқалар маънавий бойликларни ўзаро алмашишига кенг йўл очиб берди. Эрон, араб мамлакатлари, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакатлар билан бўлган алоқаларда маданий бойликлар алмашинуви ҳам муҳим аҳамият касб этди.

Тўртинчи - ғоявий омил - бу омил маънавий омилнинг узвий давоми бўлса-да, унинг муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги ва ўз даври маънавий ҳаётида катта роль ўйнаганлиги учун алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Бу XV асрга келиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда кенг тарқалган тасаввуф - хусусан Нақшбандия таълимотидир. Марказий Осиёда Юсуф Ҳамадоний, Абду Холиқ Гиждувоний таълимотларини ривожлантириш асосида шаклланган Нақшбандия таълимоти ва унинг йирик вакиллари XIV-XV асрлардаги сиёсий-ижтимоий ҳамда маданий ҳаётда ниҳоятда муҳим роль ўйнади, маънавий ўзгаришлар маълум эркинлик учун ғоявий асос, омил бўлиб хизмат қилди. Темур ва темурий шаҳзодалар, кўп олим-фозиллар, хунармандлар нақшбандия таълимотидан озуқа олдилар, ўз фаолиятлари, ижодлари билан уни ҳар томонлама бойитдилар.

XV асрда яшаб ижод этган Нақшбандия таълимотининг йирик вакили Хўжа Аҳрор Вали фақат маданий ҳаётдагина эмас, сиёсий-иқтисодий тинчлик ва ривожланиш ишида муҳим ижобий роль ўйнади.

Бу каби омиллар Темур ва Темурийлар даври маданияти ва маънавиятининг тез ва юксак даражада кўтарилишига олиб келдики, унинг ютуқлари сўнгги узок асрлар давомида маданий ривожланиш учун озука бўлди.

XIV-XV асрларда маънавий-маданий ривожланиш ислом диний қарашларининг мустаҳкамланиб бориши билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳукмрон мафкура сифатида мадрасаю масжидларда кенг ўқитилиб, ўрганилиб, қонун-қоида, одат, анъаналар эса шариат асосида олиб борилар эди. «Темур тузуклари» да дин арбоблари, шайх, сайид, уламолар фаолиятига алоҳида ўрин ажратилиб, уларнинг давлат ишларидаги иштироки махсус ва бир неча қайд этилиб ўтилади. Лекин бу даврда шу билан бирга халқ орасида, айниқса, зиёлилар, ақлий меҳнат била н шуғулланувчи илм-фан, санъат, маданият ходимлари ўртасида ўз даврида ислом қоидаларини замона талаблари, ижтимоий юксалиш заруратлари асосида талқин этишига интилиш натижасида юзага келган тасаввуф таълимоти кенг тарқалади. Марказий Осиёда XI асрдан бошлаб ёйила бошлаган тасаввуф таълимоти бу даврга келиб Мовароуннахр ва Хуросонда кенг тарқалиб, унинг яссавия, кубровия, қодирия ва айниқса нақшбандия тариқати маънавий ҳаётда катта роль ўйнади.

Нақшбандия тариқати Юсуф Ҳамадоний, Гиждувоний ва XIV асрга келиб Баҳовуддин Нақшбанд номи билан узвий боғлиқ бўлиб, бу таълимот XV асрда назарий ва амалий жиҳатдан янада ривож топиб у сарой ахли, кўп ҳолларда темурийзодалар фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади.

Амир Темурнинг ўзи ҳам мутасаввуф олимларга катта ҳурмат билан муносабатда бўлиб, тасаввуфнинг нақшбандия сулуки тарғиботчиларидан сайид Мир Кулолни (Шамсуддин Фохурий, вафоти 1371 й.) ўзига пир деб билган. Шунингдек, турли ўлкалардаги йирик мутасаввуфларга ҳам ҳурмат кўрсатган. Унинг ҳамадония тариқатига асос солган йирик мутасаввуф Сайид Ҳамадоний билан учрашиб суҳбатда бўлганлиги, 1398 йилда Туркистоннинг Ясси шаҳрида йирик мутасаввуф Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат этганлиги, уни таъмирлатиб, устига олий бино қуришни буюргани тарихий манбаъларда кўрсатаб ўтилган.

«Тузуклар»да: «... машойихлар, сўфийлар худони таниган орифлардир. Уларнинг хизматларида бўлиб, суҳбатлар қурдим ва охират фойдаларини олдим. Улардан Тангри таолонинг сўзларини эшитиб кароматлар кўрдим», - деб ёзади Амир Темур.

XIV-XV асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалаётган тасаввуф таълимотининг Суфи, Порсо, Чархий, Махдуми Аъзам, Хожа Аҳрор каби йирик вақллари нақшбандия тариқатига оид қатор рисоалар яратиш билан бирга, жамиятнинг маънавий покланиши ва ривожланиши йўлида фаол хизмат қилдилар, таниқли арбоблар билан мулоқотда бўлиб, уларга таъсир ўтказдилар. Бу жиҳатдан, айниқса, Хожа Аҳрор фаолияти муҳим аҳамият касб этади. Навоий, Жомий, Қосимий, Лутфий, Бобур каби шоирлар тасаввуфни тарғиб қилдилар.

Бу даврда тиббиёт илми ҳам ўзининг йирик намоёндаларига эга эди. Самарқандга келиб ижод қилган табобат илмининг йирик вакилларида Бурҳониддин Нафис ибн Эваз ҳаким ал- Хирмоний, Султон Али табиб Хуросоний, табиб Хусайн Жарроҳ шулар жумласидандир.

XIV-XV асрларда Марказий Осиёда мантиқ ва фалсафа фанлари билан шуғулланган йирик олимлар пайдо бўлди. Бу фанларнинг ривожини, асосан икки йирик мутафаккир Саадиддинбий Умар Тафтазоний ва Мир Сайид Журжоний номлари билан боғлиқдир. Журжоний ва Тафтазонийлардан ташқари, Самарқандда ўша даврда Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсиддин Мунший, Мавлоно Абдулла Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Нуғмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Жалол ҳоқий ва бошқа олимлар яшаб ижод этганлар. Ўз даврининг илгор ижтимоий ва ахлоқий фикрлари бадиий адабиётда, тасаввуф шеърлятида, назм ва назрда, ғазал ва рубоийларда муфассал баён қилина бошланди. Навоий, Жомий, Лутфий, Биноий, Қосими Анвар ва бошқаларнинг бадиий асарлари бой фалсафий ва ахлоқий мазмунга эгадир.

Бу даврда ахлоқ ва таълим-тарбия муаммоларига бағишланган махсус рисоалар пайдо бўлдики, уларнинг орасида Хусайн Воиз Кашифий ва Жалолиддин Давонийларнинг мероси алоҳида ўрин эгаллайди.

Темур ва Темурий шаҳзодалар ўз даври тарихини ёзиб қолдириш, Мовароуннахр ва Хуросоннинг мўғуллар зулмидан озод этилиши тарихини ўрганиш ва ёритишга катта эътибор

бердилар. Низомиддин Шомий, Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Ҳофиз Абру, Натанзе, Фосих Ҳавофий, Мўйниддин Исфизорий, Мирхонд, Хондамир каби тарихчилар темурийлар даври тарихини ёзиб қолдирдиларки, улар ёзиб қолдирган асарлар ҳозирда биз учун ўша давр ҳодисаларини, маданий юксалишини ўрганишда, муҳим манба бўлиб хизмат қилиб келмоқда¹.

Илм фан ва адабиётнинг ривожини китобат санъати, янги қўлёзма асарларни кўчириб ёзиш, хаттотлик, мусаввирлик, лавҳа чизиш, муравозлик каби санъатлар тараққиётига ҳам ижобий таъсир қилди. Нафис китоб ва хаттотлик XIV-XV асрларда янги тараққиёт босқичига кўтарилди. хаттот Мир Али Табризий (1330-1402) настаълик хатини кашф қилди. Бу усул Ҳиротда Султон Али Машҳадий бошчилигида юксак босқичига кўтарилди ва Абдурахмон Хоразмий, Султон Али Хандон, Мир Али Қилқалам, Ҳалвой, Рафиқий каби хаттотлар, мусаввирлар етишиб чиқди. Самарқанд ва Ҳиротда темурийларнинг сарой кутубхоналари ташкил этилди. Бу кутубхоналар хунармандчилик корхонаси ҳисобланган, уларда қўл ёзма асарларни тўплаш ва сақлаш ишлари бажарилган.

XIV-XV асрлар Ўрта Осиё халқларининг мусиқа санъати тараққиётида ҳам янги босқич бўлди. Янги куй ва қўшиқлар, чолғу асбоблари ва мусиқа назариясига доир асарлар яратилди. Маҳоратли созандалар, бастакорлар ва ҳофизлар етишди. Абдуқодир Найий, Қулмуҳаммад Шайхӣ, Ҳусайн Удий, Шоҳқули Гижжакий, Аҳмад Қонуний, Юсуф Андижоний кабилар шулар жумласидандир. Улуғбек, Жомий, Навоий ва Биноийлар мусиқа илмига оид асарлар ёзиб янги куйлар ижод қилдилар. IX-XII асрларда шаклланган 12 мақом бу даврда такомиллашди. Шунингдек, кенг оммага мўлжалланган театрлашган томошалар- халқ сайлларида масҳарабозлар, қўғирчоқбозлар, дорбозлар ўз санъатини намойиш қилган.

Темур ва темурийлар даври маънавий ҳаётида диний фалсафа катга ўрин тутди. Сўфийлик тариқатида Нақшбандийлик ривожланиб, барча ижтимоий-маънавий соҳаларга ўз таъсирини кўрсатди. Баҳовуддин Нақшбандий бу тариқатни бойитиб, балогардон мартабасига эга бўлган каромат соҳиби эди. XV асрда Нақшбандия тариқатининг давомчиси Хожа Убайдуллоҳ Аҳрордир. Самарқандга келган Хожа Аҳрор Валини темурийлар ўзларига пир деб билади. Хожа Аҳрор Нақшбандия Хожагон тариқатининг йўналишини белгиланган ва ижтимоий фаолиятдан ташқари ижодкорлик илми билан ҳам шуғулланиб бир нечта асарлар ёзган.

Ўрта Осиёда Темур ва темурийлар даврида маданият ривожланди ва камол топди. XIV-XV асрлардаги Мовароуннаҳр ва Хуросондаги маданий тараққиётининг тамал тошини Буюк соҳибқирон Амир Темур қўйган эди.

Таянч тушунчалар

Амир Темур, салтанат, Боғдод, Султония, Бибихоним, Карвон йўли, масжид, мақбара, Мовароуннаҳр, Регистон, настаълик, тасаввуф, Нақшбандия, тузуклар.

Мавзунинг такрорлаш учун саволлар

1. Мовароуннаҳрда XIV-XV асрларда маданият равнақининг омиллари ва шарт-шароитлари.

2. Темурийлар шажарасини жаҳон тарихида энг маърифатлишажара эканлигига мисоллар билан тушунтиринг

3. XIV-XV аср Мовароуннаҳрдаги маданий юксалишнинг асосий белгилари.

4. Темур ва Темурийларнинг маданий сиёсатида меъморчиликнинг ўрни ва аҳамияти.

5. Ўзбек адабиёти равнақида Навоий, Бобурларнинг роли.

6. Камоллидин Бехзод ижодининг тасвирий санъат ривожига аҳамияти.

7. Улуғбек илмий мактабининг ютуқлари нимада? Ва унинг жаҳон фани учун аҳамияти.

7-МАВЗУ: XVI-XIX АСР БИРИНЧИ ЙАРМИДА МИНТАҚА ХАЛҚЛАРИ МАДАНИЯТИ

Режа.

1. Марказий Осиёда мустақил хонликларнинг вужудга келиши ва маданиятнинг аҳволи.

2. Мустақил хонликлар ва амрликнинг ўзаро маданий алоқалари.

3. Минтақадаги маърифатпарварлик ҳаракатининг юзага келиши

1. Марказий Осиёда мустақил хонликларнинг вужудга келиши ва маданиятнинг аҳволи.

Марказий Осиёда теурийлар даврида маданият классик даражаси билан дунёга машхур бўлди. Шайбонийлар ва Аштархонийлар даври (XVI- XVIII асрлар) да мамлакат феодализмнинг мураккаб жараёнларини бошдан кечирди. XVI асрда хунармандчиликнинг ривожланиши транзит ва ички савдонинг кенгайишига ёрдам берди. Бу даврда хунармандчиликнинг 60 дан ортиқ тури мавжуд эди. Марказий Осиё, Ҳиндистон, Эрон, Балх, Россия, Туркия ва бошқа мамлакатлар билан совда-сотик дипломатик алоқада бўлган. XV-XVI асрларда Мовароуннаҳрда илм-фан анча ривожланди. Адабиёт, тарих, меморчилик ва тасвирий санъат ўзига хос ривожланиш босқичини босиб ўтди. Ҳасан Бухорий Нисорий (1566) нинг «Музаккир ул-аҳбоб» ва Мутрибийнинг (1604) «Тазкиратул-шуаро» номли адабиёт антологияси бунинг яққол ифодасидир. Бу қомусий антологияда юздан зиёд адабиёт арбобларининг ижодлари ва таржимаи ҳоллари ўрин олган. Мамлакатда хунар ва савдо ишларининг ривожланиши илм аҳлининг ижтимоий доираси кенгайишига таъсир кўрсатди. Мутафаккир Зайниддин Восифий 1512 йил Самарқандда бўлганда базм- мушоираларда қосиб, шоирлар, савдогарлар ва оддий кишиларнинг маъракаларда фаол қатнашиб турганлигини баён қилади. Уларнинг аксарияти шеър ёзиб турганлиги ўша давр табақаларининг маданий жиҳатдан юксак савияда эканлигидан далолат беради. Бу даврнинг ўзига хос хусусияти шундаки кўплаб адабий ва тарихий асарлар ўзбек тилида ёзилди. Муаллифи номаълум «Нухратнома» Муҳаммад Солихнинг «Шайбонийнома» асарлари ўзбек тилида ёзилган. Бундан ташқари машхур тарихчи Шарофиддин Али Яздийнинг тарихий асарлари хусусан «Зафарнома»си, Улуғбекка бағишланган «Мунтахаби жоме ва товорихи шоҳий» деган асарлари ўзбек тилига ўтирилди. Шайбонийлар даврида фаннинг қатор тармоқлари ривож топди. 1693 йилда Амин Аҳмад Розий «Ҳафт иқлим»- етти иқлим деган жуғрофий-биологияга оид луғат тузади. Унга Мутрибийнинг дунё харитаси илова қилинади. 1541 йилда Муҳаммад Ҳусайн ас-Самарқандий тиббиёт ва фармакологияга оид илмий асар ёзади. У кўз табиби шоҳ Али ибн Сулаймон Наврўз Аҳмаддон ҳузурида ишлаб, касалликлар ҳақида «Табиблик дастурул-амали» рисоласини битади. Мусика илмига оид бухоролик Навқабийнинг асари ҳам XVI асрда бу санъат ривожидан дарак беради. Бундан ташқари хаттотлик санъатининг ривожига улкан ҳисса қўшган Султон Али Машҳадий, Мир Али Ҳирвий, Маҳмуд Али Шиқобий каби ҳусни хат усталари ҳам ижод қилган. 1586 йилда Дарвеш Муҳаммад Бухорий каллиграфия санъати назариясига оид асар ёзади. Шунингдек кўплаб қўлёзмалар миниатюралар ва суратлар билан безатилди. Тарихий ва адабий асарлардан «Фатхнома» Тарихи Абулхайрхоний, Навоийнинг асарлари шулар жумласидандир. «Миниатюраларда Марказий Осиё моддий маданияти акс эттирилади ва рассомлар воқеликни реалистик тасвирлашга интилади. Жалолиддин Юсуф, Келди Муҳаммад ва бошқалар рассомчилик санъатига улкан ҳисса қўшади.

Хонликлар даврида қурилиш иишоотлари турлари янада такомиллашади, кўплаб жамоат бинолари (карвонсаройлар, кўприклар, сардобалар, ҳаммом, тим ва бошқа савдо расталари) қурилади. Монументал биноларнинг тарихи, қиёфаси ўзгаради, хунармандлар уюшмалари вужудга келади. Бухоро шаҳри баландлиги 10 метрли девор билан ўралиб, шаҳар дарвозалари қурилди, йирик бинолар қуришда (Миср Араб мадрасаси, Хўжа Зайниддин масжид-хонақоси) халқ меъморчилиги анъаналаридан фойдаланилди. Шаҳар ташқарисидида ҳам монументал бинолар (Чорбақр) қурилди. Жомеъ масжидлари сарой каби серҳашам қилиб, мадрасалар пештоқли, минорали тарзда қуриб, ҳовлилари тўрт томондан айвон ва ҳужралар билан ўралди. Бухоро ва Тошкентдаги Кўкалдош мадрасалари бунга гувоҳлик беради.

Бинолар безашда майда ўсимлик-нақшли парчинлар ишлатилди. Деворларга гул териш каби Теурийлар давридаги усуллар ривожлантирилди. Қабр тошлари ясашда юксак бадиий даражада тошларга ёзувларни ўйиб битиш ривожланди. (Шайбонийхон қабр тоши ва Чилдухтаронда Абу Саидқабрига қўйилган тошлар). Хуллас, бу даврнинг кўпгина бетакрор маданият соҳалари ўз сирларини мукамал сақлаб келмоқда.

2. Мустақил хонликлар ва амирликнинг ўзаро маданий алоқалари. Марказий Осиёда хонликлар ва амирлик ўртасидаги низолар бўлиб турсада, маълум даражада деҳқончилик, хунармандчилик, савдо-сотик давом этди. Фан, адабиёт, санъатнинг ривожланиши кўпроқ сарой доирасида бўлиб, ҳам диний, ҳам дунёвий асарлар ёзилди. Гарчи ўз даври тарихнавислиги ўша

хонлик ва амирликдаги сиёсий воқеалар салномасини ифодалайди, ўша давр руҳи акс этганлиги билан тарихий аҳамиятга эга. Муҳаммад Ёқубнинг «Гулшан-ул мулк», Муҳаммад Мир Олимнинг «Тарихи Амир Насрулло», Мулла Ибодулла ва Мулла Муҳаммад Шарифнинг «Тарихи амир Ҳайдар», Муҳаммад Ҳакимжон Тўранинг «Мунтахабути таворих» каби асарлари диққатта сазовордир.

Кўқон адабий муҳити кўплаб шоир ва шоиралар ижоди билан бойиди. Кўқон хони Умархоннинг ўзи «Амирий» таҳаллуси билан ўзбек тилида ғазаллар ёзган. Унинг рафикаси Моҳларойим «Нодира» таҳаллуси билан форс-тожик тилида «Макнуна», «Комила» таҳаллуслари билан шеърлар ёзган. Эри Умархон вафот этгач, Нодира давлат ишларига ҳам аралшиб, мамлакат хўжалиги яхшилаш, маданий ҳаётни жонлантириш бўйича муҳим тадбирларни амалга оширди. Кўқонда мадрасалар, карвонсаройлар, расталар, йўллар қурдирди. У ўз атрофига Увайсий, Маҳзуна каби қобилиятли ижод аҳлини тўплади. Бу даврда Фазлий Намангоний Мушриф, Мушфиқий каби шоирлар ижод қилган. Мушфиқий Бухоро амири Абдуллахон саройида «Маликуш-шуаро» унвонига эга бўлган бўлса, Фазлий Намангоний Кўқон шоирларига бошчилик қилган, Умархоннинг топшириғи билан Фазлий ва Мушриф томонидан «Мажмуат-уш-шуаро» тўплами тузилади. Бу даврда Кўқонда Худоёрхоннинг сарой арки, Хивада турли обидалар қурилди.

Тахминан XVII асрда яшаб ижод қилган шоирлардан бири Турди Фароғий ҳақида маълумот берувчи асосий манба шоирнинг ўз асаридир. У юз уруғнинг оқсоқолларидан бири сифатида Абдулазизхон саройида эътиборли кишилардан бўлган, кейин саройдан четлаштирилган.

XVIII аср охирида Кўқонда туғилган шоир Маҳмур оғир шароитда яшаб, саройда аскарлик қилган. У амалдорлар ва сарой шоирлари билан чиқишолмай, саройни ташлаб кетади. Маҳмур қийинчиликда ҳапалак қишлоғида 1844 йилда вафот этган. Унинг шеърлари ичида «Ҳапалак» ҳажвий асари машҳурдир. XVIII аср охири XIX аср бошларида Фарғонада Муҳаммад Шариф-Гулҳаний таҳаллуси билан танилиб, ажойиб лирик шеърлар, масаллар ёзди. Унинг «Зарбулмасал» асари қаҳрамонлари қушлар бўлиб, шоир улар орқали сарой аёнларининг кирдикорларини фош этади. Яна бир Кўқонлик шоир Ғозий ҳам ўз асарларида зодгонлар ва руҳонийларни фош қилади. XIX асрнинг 30 йилларида Шаҳрисабзда шоир Ҳиромий ҳинд, форс адабиётида машҳур бўлган «Чор дарвеш» ва «Тўтинома» ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилади халқ дostonлари «Юсуф ва Зулайҳа», «Тоҳир ва Зухро» «Бўз ўғлон», «Юсуф ва Аҳмад» ва бошқа дostonлар вужудга келди. Шаҳар майдонларида қизиқчи ва кўғирчоқбозлар, ўйинчи санъаткорлар халқ ҳаётидан ҳикоя қилувчи лавҳаларни ўйнаб, томоша кўрсатар, бойлар ва сарой аҳлининг очкўзлигини фош этиб, усти-дан кулар эди.

Бу даврда Марказий Осиёда икки турдаги мактаб мавжуд эди: куйиси- мактаб ва олий-мадраса. Бошланғич мактабда савод ўргатилар ва диний матнлар ёдланар эди. Мадрасада ҳам илоҳият ўқитилар, шунингдек араб тили сарфу наҳви (грамматикаси), нотиклик санъати, алжабр ва ҳандаса асослари ўргатилган. Бундан ташқари Хофиз, Бедил, Навоий асарлари ўқитилган.

Ўша давр шоирлари, фан арбоблари мусикани чуқур тушунганлар. Мусика санъатининг ривожига улкан ҳисса қўшган Мавлоно Муҳаммадин Муғанний, Мавлоно Кавкабий, Хўжа Муҳаммад, Ризо Самарқандийнинг номлари бизгача етиб келган.

Бу даврдаги меъморчилик ёдгорликлар ҳажми ва пардозининг жимжимадорлиги билан ажралиб туради. Самарқанддаги Регистон майдони шу даврда шаклланди. Шердор мадрасасининг олд пештоқида рангин кошинлар билан чекилган бир жуфт шер тасвирланган. Тиллакори мадрасасининг номи «тилла билан пардозланган» деган маънони беради. Деворлардаги ажойиб нақшу нигорлар ва ички деворлардаги тўқис тилла безаклар жуда нафис ишланган.

XVIII аср охирларидан Хива хонлигида таъмирлаш ва шаҳарсозлик ишлари авж олади. Оллақулихон мадрасаси, Раҳмонқули шоҳ саройи ҳажм жиҳатидан анча маҳобатли қурилган. Кўқон хонлиги меъморчилигида ранг-баранглик ва ёрқинлик, пардоздаги кошинларнинг ёрқин товланиши каби хусусиятлар айниқса Худоёрхон саройида яққол намоён бўлади. XVIII аср охири XIX аср бошларида меъморчилик ҳажм жиҳатдан ихчам бинолар, гоҳо безак- пардозлардан бутунлай ҳолилиги билан кўзга ташланади. Хонликлар ва амирликда меъморчилик қурилишида ва безакда ўзига хослик ҳам сезилади. Фарғона уйлари кенгковул ва айвонли, гулдор токчали, ўйма ганчли, шифтлари нақшу нигорли қилиб қурилса, Самарқанд ва Бухоро

уйлари учун чиройли кўринишдаги устунли айвон, тарихва ислимий нақшлар туширилган девор ва ганч ўймакорлиги хосдир. Хива ўйлари ташқи ва ички шаклда қурилиб, айвони ичкарига қараган, устунларига ўйма нақшлар чекилган, мураккаб шаклдаги гуллар билан безалган. XIX аср бошларида меҳнаткаш халқнинг турмуш маданияти паст даражада эди. Хонликларнинг ўзаро урушлари ҳўжалик ва маданий ҳаётни издан чиқарди.

Туркистонда маърифатпарварлик ҳаракати икки босқичда кечди. Биринчи даврда феодал тузум ва тартибларини танқид қилиш, маданий янгиликларни эгаллаш, Оврупанинг турли тилларини ўрганишни тарғиб қилиш, янги илм-фаннинг аҳамиятини кўтариш каби масалалар олға сурилди. Аҳмад Дониш, Аваз ўтар, Фурқат, Муқимий, Завқий сингари маърифатпарварлар етишиб чиқдилар.

Иккинчи босқичда маърифатчиликдан жадиализм ўсиб чиқдики, у эндиликда янги таълим-тарбия, янги усул мактабларини йўлга қўйиш, дунёвий илмларни хар томонлама эгаллаш маориф-маданиятда янги тартибларни ўрнатиш, янги ижтимоий-сиёсий масалаларни кўйиш даражасига кўтарилди. Жадиличлик ҳаракати туркий миллатларнинг маънавий-маданий кўтарилишига туртки бўлди.

8- МАВЗУ: МУСТАМЛАКА ВА МУСТАБИД ТУЗУМ ШАРОИТИДА МАДАНИЯТ

Режа

1. Чоризмнинг Туркистондаги маориф, фан ва маданият соҳасидаги сиёсати
2. Мустабид совет даврида Ўзбекистон маданияти
3. Марказий Осиё маданиятига Рус ва дунё маданиятининг таъсири

Хонликларнинг ўзаро урушлари Чор Россиясининг хонликларни босиб олишини осонлаштирди. Россияда сармоядорлик саноатининг ўсиши янги бозор савдосига ва хом ашё манбаларига бўлган талабни оширди. Россия Марказий Осиёни босиб олгач, маҳаллий аҳоли рус ва Россиянинг бошқа халқлари билан алоқа ўрнатишга мажбур бўлди. Саноат ва қишлоқ ҳўжалиги техникалари кириб кела бошлади. Ўз ўрнида Россия ва Европа маданияти элементлари кириб келди. Рус тузем мактаблари очилди. Типография ва литографиянинг пайдо бўлиши маданий ҳаётда катта воқеа бўлди. Аввал рус тилида, сўнгра маҳаллий тилларда газета, журнал ва китоблар чоп этила бошлади.

XIX асрнинг 80- йилларида А.С. Пушкин ва И.А. Кривов асарлари илк бор ўзбекчага таржима қилинди. 1880 йилда Тошкентда жамоат кутубхонаси очилди. 1870 йилда расадхона ва кимёгарлик тажрибахонасига асос солинди. Илмий жамиятлар тузилди, тарихий ва археология музейлари очилди.

Ўлка табиий бойликларини ўрганиш ишига рус олимлари ҳам қизиқа бошлади. 1870 йилда табиат, антропология ва этнография ҳаваскорлари рус жамиятининг Туркистон бўлими очилди. Н.А. Северцов, И.В. Мушкетов, В.П. Федченко, В.Ф. Оманин сингари олимлар бу жамият аъзолари эди. Рус жуғрофий олими Ф.П. Литко 1873 йилда Тошкент фалакшунослик ва табиатшунослик расадхонасини ташкил қилишга ҳисса қўшди. П.П. Семёнов Тянь-Шанский Тонгригоғ тизмалари таркиби ва тузумини ҳақида маълумотларни чоп эттарди. А.П. Федченко Фарғона водийсининг ўсимлик дунёсини тадқиқ қилди. И.В. Мушкетов ва Г.Д-Романовский Туркистон ўлкасининг ер устки харитасини туздилар. И. В. Мушкетов олтин, темир маъдани, қорамой, кўмир каби қазилма бойликларни аниқлади. Академик В.В. Бартольд ўлка тарихи ва эл-эллатини ўрганиш асосида кўплаб китоблар чоп қилди.

Рус маданияти таъсирида халқ маърифатпарварлари шаклланди. Улар В.И. Герцен, Н.Т. Чернишевский, Н. В. Добролюбовлар таъсирида халқ озодлиги масаласини кўтариб чиқдилар. Ўрта аср қоқоқлигини тугатиш, таълим-тарбиянинг илғор усулларини жорий қилишни ўз асарларида куйлаган Фурқат (1858-1909) мисол тариқасида рус мактабларини кўрсатди. У А.С. Пушкиннинг бир қанча шеърларини ўзбекчага таржима қилди. Муқимий (1850-1909) ўзининг ҳажвий шеърларида халқ оммасининг буржуазия томонидан эзилишини фош этди. Завқий (1853-1921) ўз шеърларида ижтимоий адолатсизликни қоралади.

XIX аср Туркистон адабиёти икки йўналишда ривожланди. Шохлик ва сарой муҳитини

куйловчи адабиёт, ҳамда зўровонликка қарши норозиликни ва қолоқликни тугатишга қаратилган тараққийпарвар халқ адабиёти. Умуман, Рус ва дунё маданияти таъсирида меҳнаткаш халқ билан боғлиқ Туркистонда миллий маданиятнинг ривожланиш жараёни кучайиб борди.

У мусулмонлар ва қолаверса туркийлар дунёсининг жаҳон тараққиётидан узилиб қолганлиги, бу ғоят хавfli ҳолга барҳам бериш кераклигини ҳамда умумтуркий қавмлардаги жаҳолатни йўқ қилиб, маърифат орқали тараққий топган мамлакатларга тенглашиш зарурлигини биринчи бўлиб туркий қрим-татар халқининг улуғ фарзанди Исмоил Ғаспирали (1851-1914) тушуниб етди. У жаҳидчилик ҳаракатининг бутун турк дунёсидаги «ғоявий отаси»га айланди.

Мусулмон туркий оламини жаҳон маърифати, илми даражасига кўтариш ғоясини амалга ошириш мақсадида Россияга мустамлака бўлган барча мусулмон ҳудудлар маорифини мутлақо ислоҳ қилиш уларда дунёвий фанларни ўқитиш масаласини кўтарди. Исмоил Ғаспиралининг ғояларини ёйишда «Таржимон» газетасининг хизмати жуда катта бўлди. 1888 йилда унинг «Раҳбари муаллим!» ёки «муаллимларга йўлдош» китобининг нашрдан чиқиши муҳим воқеа бўлди. У Бухоро, Туркистонга келиб жаҳид мактабларини очишга уринади. Унинг шогирдлари Бухоролик Маржоний, Домла Фозил, Мўминхўжа Вобқандий, Мулла Худойберди Бойсуний Бухорода жаҳид мактабларини кўпайтиришга уринадилар. 1894 йилда «Музаффария» жаҳид мактаби очилади. 1898 йилда Қўқонда Салоҳиддин домла иккинчи жаҳид мактабига асос солди. Шу йили Тўқмоқда ҳам шу типдаги мактаб очилди. 1899 йили Андижонда Шамсиддин домла ва Тошкентда Маннон қори жаҳид мактабига асос солдилар. 1903 йилда Туркистон ўлкасида 102 та бошланғич ва 2 та ўрта жаҳид мактаблари бор эди.

Аср бошида жаҳидлар зиёлиларнинг бутун бир ватанпарвар авлодини тарбиялаб беришдек оғир ишга фидоийлик билан киришдилар. Уларнинг бошида М. Бехбудий, А. Авлоний, С. Айний, А. Фитрат, Мунаввар қори, Бобоохун Салимов ва бошқа кўплаб тараққийпарвар инсонлар турар эдилар. Улар доимо кувғин, қамоқ, сургун каби хавф-ҳатарлар бошида чарх уриб турган ҳолда иш олиб боришга мажбур бўлдилар.

Шулардан Тошкент жаҳидчиларининг отаси сифатида зиёлийлар орасида катта обрў-эътибор қозонган Мунаввар Қори Абдурашидхоновнинг хизматлари жуда катта бўлди.

XX аср бошларида Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона водийси шаҳарларида ўнлаб «усули жаҳид» мактаблари очилди. Уни битирганлар орасида Туркистон маънавий-маърифий дунёсини миллий уйғонишига кучли ижобий таъсир қиладиган забардаст намоёндалар ажралиб чиқди. Унинг биринчи қалдирғочлари Махудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шакурий, Сиддиқий Ажзий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Ашурали Зоҳирий, Лутфулла Олимий, Муҳаммадшариф Сўфизода, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Ҳ.Ҳ. Ниёзий каби ўнлаб улуғ зотлардир. Жаҳидлар мактаб ва маърифатдан бошланган фаолиятини сиёсий қиёфа касб этгунга қадар давом қилдириб, Туркистонда миллий мустақил давлат барпо этишга уриниш билан энг юқори поғонага кўтарилдилар.

Туркистонда янги усул мактаблари очилиб, маърифатпарвар, илғор педагоглар бу мактаблар учун турли дарсликлар, ўқиш китоблари, қўлланмалар ярата бошладилар. Бехбудий, Мунаввар қори, Фитрат, Абдулла Авлоний, Иброт, Ҳамза кабилар бу соҳада жонбозлик кўрсатдилар ва бу ишда фаол иштирок этдилар. Жаҳидчилар бошқа ўлкадаги маърифатпарварлик ҳаракатлари билан ҳам алоқа ўрната бошладилар. Бу даврда Туркистонда маърифатпарварлик ва жаҳидчиликнинг турли, янги таълим-тарбия, ўқув-ўқитув масалаларини ўзида акс эттирувчи жуда кўп журналлар нашр этилди. «Тараққиёт», «Ойна», «Тужжор», «Садойи Туркистон», «Самарқанд» каби журналлар шулар жумласидандир.

Маърифатчилик ҳаракати айниқса ўзининг ривож топган босқичида Туркистонда ўзга юртлардаги ижобий ютуқлардан фойдаланган ҳолда мустақил маънавий тараққиёт йўлини кидириш ва тарғиб этиш масалаларини олға сурди. Бу ҳаракат рус подшо ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсатига зарар келтиришдан чўчиган чоризм амалдорлари уни чегаралаш ва буғиб қўйиш чора тадбирларини кўра бошладилар.

XIX аср охири XX аср бошларида Туркистонда жуда мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳодисалар билан бирга унинг маданий ҳаётида ҳам тез ва шиддатли ўзгаришлар рўй берди. Маданият, адабиёт, таълим-тарбия, дин, мафкура соҳасида турли оқимлар пайдо бўлди, улар орасидаги муносабатлар мураккаб тус олди. Ёш бухороликлар, ёш хиваликлар ҳаракати вужудга келди.

1917 йилдаги бутун россияда юз берган феврал ва октябр инқилоблари унинг мустамлакаси

бўлмиш Туркистонда ҳам тўнтаришларга олиб келди.

Совет давридаги жуда ҳам мураккаб ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар республиканинг миллий маданиятига ҳар хил тарзда таъсир ўтказди, барча соҳадаги ўзгартиришларни қарама-қарши тусга киритди ва республика тараққиётининг асосий тенденциялари ҳамда йўналдирилган узоқ йилларга белгилаб берди.

30-йилларда маданий-оқартув масалалари тармоғи кенгайишда давом этиб борди. Йирик саноат корхоналарида маданият саройлари бунёд этилди, қишлоқ хўжалик артеллари қошида колхоз клублари очилди, район маданият уйлари барпо этилди, кутубхоналар тармоғи кенгайиб, уларнинг китоб фондлари бойиб борди, кинотеатрлар, клуб ва маданият уйлари қошидаги кино курилмаларининг сони кўпайди, стадион ва спорт майдончалари жиҳозланди. Кўп миқдорда китоб, газета ва журналлар нашр этилди. Радио эшитиришлари аҳолининг кундалик турмушида расм бўлиб қолди.

Бирок, 30-йилларда қарор топиб борган маъмурий-бўйруқбозлик тизими ва шахсга сиғиниш мафқураси республиканинг ижодий ходимларини, унинг бутун маънавий ҳаётини қаттиқ исканжага олди. Ижодиётни партиявийлик тамоилларига, мафқуравий қоида-қонунларга бўйсундириш, дунёни бадиий тасвирлашни кўпол равишда социологиялаштириш учун кенг йўл очиб берди, дунёвий имкониятларни торайтириб қўйди. Партиянинг янги турмушни мадҳ этишга, халқ ўтмишига нигилистик муносабат пайдо бўлишига қаратилган сиёсати бадиий жараёндаги тарихий изчилликни унутиб юборишга олиб келди. Маданиятда мураккаб ижтимоий муаммоларни безатиб, янги тусга киритиб кўрсатиш, хато ва камчиликлар тўғрисида сукут сақлаш тенденциялари пайдо бўла бошлади. Оқибатда ҳаётий ҳақиқат бузилиб, санъатнинг тарбиявий салоҳияти пасайтириб юборилди.

30-йиллардаги қатоғонлар миллий маданият учун даҳшатли фожиага айланди. Қонунчиликни кўпол равишда бузилиши ва инсон кадр-қимматлари поймол этилиши туфайли миллий маданият ўрни тўлмайдиган даражада завола кўрди. Истеъдодли адабиёт ва санъат арбоблари Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Шокир Сулайман, Зиё Саид, Элбек, Аъзам Аюб, Усмон Носир, Қосим Сорокин, Муҳаммад ҳасан, Абдусалом Ниёзий, Отажон Ҳошимов ва бошқалар миллий маданият кучоғидан узиб олиниб халқ душманлари деб эълон қилинди. Қатоғон қилинган ва таъқиб остига олинган шоир ва ёзувчиларнинг асарларидан фойдаланиш неча-неча йиллар мобайнида тақиқ бўлиб турди. Ноҳақ униттириб юборилган, кўпинча эса жисмонан ҳам йўқ қилинган жасур халқ фарзандларининг асарлари шахсга сиғиниш тугатилганидан кейин гарчи халққа қайтариб берилган бўлсада, ўлимидан кейинги ҳеч қандай шон-шухрат улар бошидан кечирган таҳқир-у қийноқларнинг аламини боса олмайди. Дин ва диндорларни таъқиб қилиш халқнинг маънавий маданиятига ниҳоят даражада катта завола етказди. Маъмурий-бўйруқбозлик тартиботи ўрнатилгани билан динга илмий нуқтаи-назардан ёндошиш инкор этила бошланди. Дин билан атеизмнинг дунёқараш жиҳатидан бир-бирига қарама қаршилиги сиёсий қарама-қаршилиқ билан алмаштирилди. «Социализмда динга ўрин йўқ, унга дин бегона» деган қоида устун бўлиб қолди. Шундай қилиб унга нисбатан салбий муносабат динга қарши зўрлик кўрсатишга айланиб кетди. На масжидлар, на черковлар, на диндорлар шу қадар миқёсдаги таъқибларни бошидан кечирмаган эдилар. Ўзбекистон руҳонийларининг асосий қисми 30-йилларда қамок лагерларига жўнатилди. Масжид ва мадрасаларнинг деярли ҳаммаси ўтмишда гарчи дилий маросимларни ўтказиш ўчоқлари бўлибгина қолмасдан, халқнинг буюк меросини сақлаб, бойитиб келган маданият, илм, тарбия, санъат марказлари ҳам бўлганига қарамай беркитиб қўйилди.

Собиқ Совет даврида Республика маданий ҳаётида прогрессив ва регрессив тараққиётнинг бир-бирига қарама-қарши тенденциялари тобора кучайиб борди. 70-йиллар ва 80-йилларнинг биринчи ярмида, худди бошқа соҳаларда бўлганидек, Ўзбекистоннинг маънавий ҳаётида ҳам инқирозга хос вазият вужудга келди. Шу билан бирга ушбу йиллар давомида республика маданияти умуман муайян муваффақиятларни қўлга киритди. Маданият, маориф муассасаларининг тармоғи сезиларли даражада кенгайди, буларни моддий-техника базаси мусаҳкамланди, аҳолининг умумий билим даражаси ўсиб, ижодий зиёлийлар сафи кенгайиб борди. Талайгина ажойиб бадиий асарлар, театр, мусиқа асарлари яратилди. Маданият ва санъатнинг ривожига истеъдодли ёшларнинг бугун бир катта гуруҳи қўшилди, миллий ўз-ўзини англашнинг ўсиш жараёнлари белги бериб қолди.

Маънавий, бадиий ҳодисаларни баҳолашда синфийлик, партиявийлик сингари, мафқуранинг

бадиият устидан ҳукмронлиги сингари принципларидан фойдаланиш, адабиётда социалистик реализм усулининг устуворлиги маданият ва санъатнинг ривожланишига тўғаноқ бўладиган механизмни вужудга келтирди. Бу принциплар партиянинг чекланмаган тоталитар ҳукмронлиги тазиқи остида зўрлик билан амалга ошириб борилди. Зиддиятлар, қарама-қаршиликларнинг сабаби ҳам худди ана шунда. Маънавийсохада, биртомондан, чинданхамсезиларли ўзгаришлар рўй берибборганбўлса, иккинчи томондан, инқирозга хос вазият юзага келиб борди.

Туб миллий манфаатларни унутиб қўйиш, зўр бериб байналминаллаштириш маданий қурилшца салбий ролни ўйнади. Партиянинг маданият соҳасида байналминал маданиятни биринчи қўядиган сиёсати миллий маданиятни ривожлантириш режасини, миллий кадриятларни асраб-авайлаш ва улардан маънавий ривожланишда фойдаланишни орқа ўринга суриб қўйди. Маданиятни мафкуралаштириш ахлоқ-одоб, адабиёт, санъатнинг самарали миллий заминдан ажралиб қолишига сабаб бўлди, тарихий хотира, миллий анъаналар ва одатларни унутиб юборишга олиб борди. Байналминал маданиятнинг устивор тарзда ривожланиши Ўзбекистон туб халқлари тилларининг қўлланиш соҳасини торайтириб қўйди.

Маънавий соҳани бошқаришнинг маъмурий-буйруқбозлик тизими мустаҳкамланиб бориши билан биргаликда фикр-мулоҳазалар ва баҳоларнинг обрўйига кўр-кўрона итоат қилиш, ижодий фаолиятга қўпол равишда аралаштириш, ижодиётни энг оддий эркинликлардан ҳам маҳрум қилиш расм бўлиб борди. Маънавий ҳаётга буйруқбозлик йўли билан раҳбарлик қилиш, мафкуравий чеклашлар, тўғаноқ механизми, маданий сиёсатдаги зиддиятлар, маънавий соҳа эҳтиёжларини инкор этиш жамиятнинг маънавий ҳаётида инқирозли ҳолатларни юзага келишини белгилади.

Узоқ ва яқин ўтмишни ҳаёлдан ўтказиб, моҳиятини англашда 1991 йил 31 август куни — Ўзбекистон Республикасининг Мустақил деб эълон қилилиш тарихий воқеа бўлди. У миллий ўзликни англаш, том маънодаги миллий юксалиш учун шароит яратди.

Жамият ва миллат тарихи, тақририда янги давр — Истиқлол даври бошланди.

«Истиқлол биз учун тараққиётнинг бутунлай янги, кенг уфқларини очди, - деган эди И.А. Каримов, - Келажакимизни ўз қўлимиз билан яратадиган бўлдик. Ҳаётимиз ва яшаётган хонадонимизни миллий манфаат ва кадриятларимизга умумбашарият эътироф этган демократик мезонларга монан қилиб қуришдек ноёб тарихий имкониятга эга бўлдик».

Таянч тушунчалар

Шайбонийнома, Зафарнома, Аштархонийлар, Манғитлар, рус-тузем мактаби, Ғаспирали, жадиличлик, қатагон.

Мавзу бўйича такрорлаш саволлари

1. XVI-XVII асрларда Моварауннахрда кечган маданий жараёнларни умумий изоҳланг.
2. XVI-XVII асрларда яратилган қандай санъат асарлари ва меъморчилик ёдгорликларини биласиз.
3. XVII асрни биринчи яримида Мовароунахда рўй берган маданий таназзулнинг сабаблари.
4. XVIII асрни иккинчи ярмида Марказлашган давлатчиликнинг вужудга келишининг маданий тараққиётга таъсири.
5. XVIII-XIX асрларда адабиёт ва санъатга оид қандай йирик асарлар яратилган.
6. XVIII-XIX асрларда Хива, Қуқон ва Бухорода барпо этилган меъморчилик мажмуалари.
7. Туркистони забт этилишини маданий ҳаётга салбий таъсири.
8. Туркистон маънавий ҳаётида жадиличлик ҳаракатининг ўрни.
9. Жадиждарнинг Туркистонда миллий маданиятни тиклашдаги фаолияти ва унинг ижтимоий-сиёсий аҳамияти.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.Т., 1998 й.
2. Бартольд В.В. Туркистон маданий ҳаёти тарихи.Л., 1967 й.
3. Бухоро тарихи.Т., 1976 й.
4. Самарқанд тарихи.Т., 1969-70 й.2-жилд.
5. Ҳоразм тарихи.Т., 1976 й.
6. Ўзбекистон халқлари тарихи ва маданияти.Т., 1992 й.
7. Ўзбекистон тарихи. 1-том. Ўзбекистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида.Т., 2000.

9-МАВЗУ: МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ВА ЎЗБЕКИСТОНДА МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТ

Режа:

1. Маънавий-маърифий ислохотлар — жамият тараққиётининг устивор йўналиши сифатида.
2. Таълим ривожининг ўзига хос хусусиятлари.
3. Ҳозирги босқичда маданий ҳаёт.

1. **Маънавий-маърифий ислохотлар — жамият тараққиётининг устивор йўналиши сифатида.** Ҳар қандай жамият тараққиёти, унинг у ёки бу вақт ва макондаги даражаси кўп жиҳатдан фуқаролар маънавияти, турмуш тарзи, кишиларнинг маънавий-моддий, ижтимоий эҳтиёжлари ҳамда уларнинг қай даражада қондирилишига боғлиқдир. Мустақиллик давригача ва ундан кейинги ўтган тарихан қисқа муддат ичида рўй берган ҳолатлар, жамият ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий ва тарбиявий-мафкуравий соҳасидаги ўзгаришлар бизга шўролар мустабид тузуми ҳамда истиқлол йилларида Ўзбекистоннинг реал ҳаётида ҳолисона жавоб излашга ва унга эришишга имкон беради.

Узоқ минг йилликлар тарихи шундан далолат берадики, ўзбек миллий давлатчилик тарихи энг аввало маънавият-маърифатнинг жамият ҳаётида муҳим ўрин эгаллаганлиги билан чамбарчас боғлиқдир. Ушбу азалий анъанага мустақиллик йилларида ҳам алоҳида эътибор берилиши жуда аҳамиятли бўлди. Қайд этиш лозимки, истиқлолнинг дастлабки даврлариданоқ маданиятнинг методологияси ўзгарди. Агарда, шўролар мустабид тузуми даврида маданиятнинг асосий вазифаси жамият аъзоларининг коммунистик мафкура ва сохта ғояга эътиқодини мустаҳкамлашга сафарбар этиш бўлса, истиқлол даврида унинг мақсади тамомила ўзгарди. Хўш, булар нималарда кўринди? Хусусан, энг аввало, мамлакат ҳукумати, Президентнинг маънавий-маърифий омилларга нисбатан муносабати шаклланди. Жумладан, маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг асосий устувор йўналиши, деб ҳисобланди. Жойларда маънавият билан боғлиқ ишларнинг амалга оширилиши учун бутун масъулиятнинг ҳокимлар, вазирликлар, идоралар, ташкилотларнинг биринчи раҳбарлари зиммаларига юклатилиши жуда катта ижтимоий аҳамият касб этди.

Иккинчидан, маънавияти юксак миллат ва давлатнигана келажаги буюк бўлиши мумкин эканлиги тўғрисидаги ижтимоий фикр шакллана бошланди. Дарҳақиқат иқтисодий-сиёсий омилларнинг ҳар қандай давлат, миллат ҳаётидаги ўрни ва роли каттадир. Бироқ, маънавий омилларгина жамиятда содир бўлган барча муаммоларни ҳал этишга қодир омил эканлиги энди ҳақиқатдир.

Учинчидан, маънавият ва маърифат жамиятни поклантирувчи куч эканлиги эътироф этилмоқда, зеро шўролар мустабид тизими даврдан қолган ярамас «маънавий» меросдан покланмасдан туриб истиқлолга хизмат қиладиган, фуқаролар қалби ва онгини янгилашга қодир маънавиятни шакллантириш мумкин эмас.

Туртинчидан, истиқлол даври Ўзбекистон жамияти маънавиятининг энг муқаддас мақсадларидан бири — ўтмиш тарихий-маданий, илмий, ахлоқий-мафкуравий, ижтимоий-сиёсий кадрларига шўро даврида таркиб топган муносабат каби «иллат» сифатида эмас, аксинча, жамиятни поклантирувчи ва келажакни маънавий жиҳатдан мустаҳкамловчи омил асносида қарашдан иборат жамоатчилик фикри шаклланди.

Бешинчидан, истиқлол даврида маънавиятнинг ҳар қандай сиёсий ҳукмрон мафкуралардан холилиги, муҳими, шаклланаётган миллий мафкуранинг маънавият билар уйғунлиги таъминланди. Мамлакат Президенти Ислом Каримов қайд этганидек, мустақиллик даврида бажарилиши лозим бўлган энг устувор вазифа «халқимиз орасида катта маърифий-амалий ишларни олиб бориб, миллий мафкурамизга куч-қувват берадиган, уни янги-янги марралар сари сафарбар этадиган, кенг оммага таъсир ўтказишга, халқни ўзига тарафдор этишга хизмат қиладиган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий манбаларни тўғри белгилаб олишдир²³».

Ҳақиқатдан ҳам, мустақиллик йилларида маънавият ва маърифатнинг ижтимоий мақсади аниқлаб олинди, унинг бажариши лозим бўлган вазифалари белгиланди. Ана шундай шароитда жамият фуқаролари томонидан билдирилган ижтимоий эҳтиёж - маънавий-маърифий соҳаларда янги аср ва умуман, учинчи минг йилликдаги бош ғоя қандай бўлиши аниқланди. Хўш, ҳозирги ва янги асрда маънавият соҳасидаги бош ғоямиз нималардан иборат? Мазкур саволга жавоб бера туриб, И. Каримов қуйидагиларни ёзади: «Модомики биз ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик

жамияти кураётган эканмиз, маънавият соҳасидаги йигирма биринчи асрга мўлжалланган ҳаракат дастуримиз ҳам ана шундан келиб чиқмоғи даркор. Яъни эркин фуқаро, онгли яшайдиган, мустақил фикрга эга бўлган шахс маънавиятини камол топтириш бизнинг бош миллий ғоямиз бўлиши зарур.

Дарҳақиқат, мустақил Ўзбекистонда истиқлол маънавият соҳасида мавжуд бўлган вазифалар ижтимоий-сиёсий, иқтисодий барқарорлик шароитида муттасил равишда бажарилиб келинмоқда. Чунончи, агар истиқлолнинг дастлабки йилларида жамият маънавий ҳаётида турган энг бош вазифа фуқароларда шўролар даврига хос тафаккурни эскича фикрлаш сарқитларини бартараф этиш эди. Мазкур масалада қатор ютуқларга эришилди. Бироқ, бу борада ҳали талай ишларни бажариш лозим»²⁴.

Иккинчи, энг муҳим вазифалардан яна бири эркин фуқаролик жамиятининг маънавиятини шакллантиришдир, зеро «озод, ўз ҳақ-ҳуқуқларини яхши танийдиган, боқимандалиқнинг ҳар қандай кўринишларини ўзи учун ор деб биладиган, ўз кучи ва ақлига ишониб яшайдиган, айна замонда ўз шахсий манфаатларини халқ, Ватан манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган комил инсонларни тарбиялашдан иборатдир»²⁵.

Истиқлол йилларида Ўзбекистон маданияти хусусида фикрлаш асосида алоҳида қайд этилиши лозим бўлган масалалардан яна бири — маънавият соҳасидаги давлат сиёсатининг тобора конкретлашиб бориши, вазифаларни ҳал этиш йўлларининг ойдинлашуvidир.

Маънавият жамият аъзоларини руҳан поклантирувчи, қалбан улғайтирувчи, инсон ички дунёсига, иродасига куч-қувват берувчи, миллий виждонини уйғотувчи ва доимий ҳаракатдаги конкрет кучдир. Шундай экан, маънавиятга умумий тарзда муносабатда бўлиш хатодир, зеро ҳар бир фуқаронинг маънавий-мафкуравий, комиллик даражаси бир хил бўлмагани каби, уларнинг бундай сифатларини уйғунлаштириб турувчи кўринишлари ҳам конкретдир.

Хусусан, янги аср бўсағасида энг асосий вазифамиз нимадан иборат? Мамлакат Президентининг таъкидлашича, маънавият соҳасидаги стратегик мақсадимиз — «миллий кадриятларимизни тиклаш, ўзлгимизни англаш, миллий ғоя ва мафқурани шакллантириш, муқаддас динимизнинг маънавий ҳаётимиздаги ўрнини ва ҳурматини тиклаш каби мустақиллик йилларида бошланган эзгу ишларимизни изчиллик билан давом эттириш, уларни янги босқичга кўтариш ва таъсирчанлигани кучайтиришдир»²⁶.

Юқорида билдирилган фикрдан табиий равишда келиб чиқаётган хулоса шундан иборатки, истиқлолнинг ҳозирги босқичида маънавий-маърифий соҳадаги ишларнинг ташкил этилишидан, энди, бундай ишларнинг самарадорлигага эришиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Хўш, маънавият соҳасидаги ишларнинг самарадорлигани ошириш деганда нимани тушуниш мумкин? Умуман, маданий-мафкуравий соҳасидаги ишларимиз жамиятни маънавий юксалтиришга қодир-ми?

Шу ўринда курилатган демократик, ҳуқуқий инсонпарвар жамият юксак маънавий ва ахлоқий кадриятларга таянишини бу жараён эса миллий ғоя ва миллий мафкурага, ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга асосланишини алоҳида қайд этиш жуда муҳимдир.

Агар, истиқлолнинг дастлабки йилларида маънавий-маърифий тадбирлардан кўзланган мақсад шўро мустабид тизими асоратларидан қутулиш, жамиятда маънавий яқдиллик яратишдан иборат бўлган бўлса, энди эса, ижтимоий ҳамкорлик, комил инсонни тарбиялаш устивор тавсифга эга бўлмоқда. Маънавиятнинг мамлакатда демократик, ҳуқуқий, қудратли давлат куриш йўлидаги муҳим омил эканлиги энди ҳеч кимга сир эмас.

Ўзбекистоннинг ҳозирги тараққиёт босқичида маънавий омиллар ҳамда миллатлараро муносабатлар масаласига қараш ҳам тубдан ўзгарди. Чунончи, истиқлолнинг дастлабки даврларида «сохта байналмилаллик» олдида юрак олдириб қўйган ҳамда ҳадиксизраш касалидан холи бўлмаган ҳолда ҳар қандай миллийликни улуғлаш ва ҳар қандай «байналмилаллик» дан қочиш ҳиссиёти юзага келган эди. Бундай жиддий ва қатъий кутбlilik, табиийки, жамият ижтимоий тараққиётига, айниқса, миллатлараро тмуносабатлар масаласига т жиддий салбий таъсир кўрсатиши мумкин эди.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон ҳукумати маданиятдаги миллийлик ва байналмилаллик нисбатини сақлашга муҳим вазифа сифатида муносабатда бўла бошлади. Айна пайтда 130 га яқин миллат ва элат яшаётган Ўзбекистонда ҳар бир миллат равнақи, унинг барқарор тараққиёти, хавфсизлиги ва яшаш кафолотларига ҳар қандай таҳдидларнинг олдини олиш, у ёки бу миллатга мансуб кишилар гуруҳининг худбинлик кайфиятларини муқаррар тарзда бошқа миллат, халқ имкониятларини зўравонлик ва зуғум билан чегаралаб қўядиган давлат сиёсатининг ишлаб чиқилиши бу борадаги амалий ишларнинг самарасини оширди.

Ўзбекистонда истиқомат қилаётган кўп миллатли халкларнинг маданий тараққиёти, уларнинг ўзликларини англаш жараёнларига бўлган интилишларини қонуний-ҳуқуқий асосда қондириш масалалари ҳам мамлакат ҳукумати оддидаги энг муҳим вазифалардан бири бўлди. Шу ўринда 1989 йили маданият вазирлиги ҳузурида республика миллатлараро маданий марказнинг ташкил этилишини алоҳида таъкидлаш лозимдир. Агарда 90-йилларнинг бошларида Ўзбекистонда 12 та миллий-маданий марказ фаолият кўрсатган бўлса²⁷, ҳозирги кунга келиб уларнинг сони 80 дан ортиди. Мустақиллик йилларида миллий-маданий марказлар фаолияти устидан мувофиқлаштирувчи ишларнинг кўлами ҳам ортиди ва 1992 йил январ ойида ҳукумат қарори билан Республика Байналмилал Маданий маркази ташкил этилди.

Ушбу марказнинг бош вазифаси қилиб эса миллий маданий марказларга амалий ва услубий ёрдам кўрсатиш, улар фаолиятини мувофиқлаштириш, миллий анъана, урф-одатларни қайтадан тиклаш, МДХ ва хориж давлатларидаги байналмилал маданий марказлар билан ҳамкорлик алоқаларини кучайтириш, Ўзбекистонда миллатлараро алоқаларни яхшилаш, ижтимоий барқарорликни таъминлаш каби муҳим масалалар киритилди.

Истиқлол йилларида маънавият-маърифат масаласига жиддий эътибор ҳукумат томонидан бу борада мукамал тарзда ишлаб чиқилган дастур асосида иш олиб боришни талаб этди. Шу аснода 1994 йил 23 апрелда мамлакатимиз маънавий ҳаётида муҳим воқеа юз берди: Президент Ислам Каримов фармони билан Республика Маънавият ва Маърифат жамоатчилиқ маркази ташкил этилди.

Маълумки, солиқ иттифоқ тугатилиши билан бирга унинг коммунистик мафқураси ҳам барҳам топди. Бу мунофиқ, яқкахоким мафқуранинг аччиқ сабоқларидан аччиқ сабоқларидан ҳулоса чиқариб мамлакатимизнинг Асосий Қонунида «Ҳеч қайси мафқура давлат мафқураси бўлишига йўл қўйилмайди», деб ёзиб қўйилди. Шу аснода, жамиятимиз ҳеч қачон мафқура яқкахокимлиги рўй бермаслиги учун зарур бўлган ҳуқуқий пойдевор яратилган. Маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази айна шу мақсадни кўзда тутиб ташкил этилди²⁸.

Қайд этиш лозимки, маънавият-маърифат маркази қисқа давр ичида халқимизнинг бой маънавий меросини ўрганиш, миллий ва умуминсоний кэдриятлар асосида мамлакат ва миллат келажагани белгилайдиган илғор гоёларни юзага чиқариш бўйича йирик ишларни бажарди. Шу билан бирга, маънавият ва маърифат масалаларини бевосита жамоатчилиқ йўли билан ривожлантиришга алоҳида эътибор берилиши ўз самарасини бермоқда.

Ушбу йўналишдаги фаолиятни янада ривожлантириш мақсадида 1996 йил 9 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги фармони жамиятни маънавий барқарорлаштиришда муҳим аҳамият касб этади²⁹. Ундан мазкур масалада жиддий ижобий ўзгаришлар билан бир қаторда айрим ҳолларда маънавиятнинг моҳиятини, фа-ровон жамиятга тезроқ етишимиздаги қимматини чуқур идрок этмаслик ҳоллари мавжудлиги, бу ишга дахлдор раҳбарларда масъуллик ҳислари паст эканлигига эътибор қаратилди.

Фармонга асосан 1997 йилдан бошлаб 1 октябр «Ўқитувчилар ва мураббийлар» куни деб эълон қилинди, «Маънавият» нашриёти ташкил этилди, «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиқ маркази қошида «Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармаси таъсис этилди.

Бу борадаги ишларни тартибга келтириш, фаолият самарадорлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов 1999 йил 3 сентябрда «Республика маънавият ва маърифат кенгашини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги, фармонга имзо чекди. Ушбу фармон маънавият ва маърифат давлат сиёсатининг устувор йўналиши эканлиги тўғрисидаги гоёни янада мустаҳкамлади ва янада унга куч берди.

Ҳукумат томонидан қурилган тадбирлар самараси натижасида маънавият ва маърифат жамиятда руҳий покланшга, шахс улуғворлигини оширишга, демократик, ҳуқуқий, инсонпарварлик давлат қуришга мустаҳкам пойдевор яратди.

2. Таълим тараққиёти, унинг ўзига хос хусусиятлари. Инсоният тарихида ўз ижамойи аҳамияти жиҳатдан алоҳида эътиборга лойиқ ҳолатлар, қадриятлар мавжудки, булар у ёки бу миллат, элат, халқнинг мавжуддик белгиси, тараққиёт мезони сифатида баҳоланиши мумкин. Миллат мавжудлигининг ана шундай муҳим белгиларидан бири таълим тизими ҳамда юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш масаласидир.

Дарҳақиқат, таълим тизими демократик тамойиллар билан уйғунлашган, унинг инсонпарвар жамият барпо этиш каби зарур ижтимоий эҳтиёж талабларига жавоб бергандагина у ўз олдига қўйган

буюк мақсад — баркамол авлодни тарбиялаш ва шакллантириш вазифасини адо этиш мумкин.

Коммунистик «назария» томонидан таълим тизимига қўйилган асосий мақсад — жамият аъзоларини мафкуравий қулликка, итоаткорликка мажбур қилишдан бошқа нарса эмас-ди. Мафкуравий бикиклик, эркин фикр юритишдан иборат I (шахс дахлсизлиги, демократик тамойилларга беписандлик билан муносабатда бўлиш каби иллатлар кишиларда ижтимоий пассивлик ҳолатини юзага келтирди).

Буларнинг бариси Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки давриданок барча соҳаларда бўлгани каби таълим тизимида ҳам чуқур ўзгаришларни амалга оширишга, туб ислохотларни ўтказишга ундади. Истиқлол мамлакат фуқароларида эркин фикрлашга бўлган ижтимоий эҳтиёжни уйғотди.

Мафкуравий қулликдан ҳоли равишда, мамлакат ва халқ манфаатларига мос тарзда фаолият кўрсатишга интилиш хиссиётини бемалол, эмин-эркин рўёбга чиқариш Ўзбекистон фуқаролари дунёқарашида янгиликка ташналик кайфиятини пайдо қилди. Бу масала айниқса, янги тайёрланиш, шаклланиши лозим бўлган мутахассис кадрларга нисбатан муносабатни ўзгартириб юборди. Истиқлолнинг дастлабки даврлариданок мамлакат ҳукумати мавжуд таълим тизимида туб ислохотларни ўтказишга алоҳида аҳамият беришга киришиши лозимлигини англаб етди. Мамлакат Президенти таъкидлаганидек, «олдимизга қўйган энг эзгу мақсадларимиз билан узвий боғланган бугунги кундаги яна бир ғоятда долзарб масала — кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш, бу борада бошланган ишларимизни давом эттириш ва кучайтириш бундан буён ҳам биз учун устувор вазифа бўлиб қолди»³⁰.

Хўш, юқорида қайд этилган ҳолатлардан ташқари, яна қандай сабаблар таълим тизимида туб ислохотларни ўтказишга ундади? Булар, кадрлар тайёрлаш тизимининг демократик ўзгаришлар ва бозор ислохотлари талабларига мувофиқ эмаслиги, ўқув жараёнининг моддий-техника ва ахборот базаси етарли эмаслиги, юқори малакали педагог кадрларнинг етишмаслиги, сифатли ўқув-услубий ва илмий адабиёт ҳамда дидактик материалларнинг камлиги таълим тизими, фан ва ишлаб чиқариш ўртасида пухта ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро фойдали интеграциянинг йўқлиги кабилардир.

2. Таълим ривожининг ўзига хос хусусиятлари. Буларнинг бариси таълим тизимини зудлик билан ислох этишши, мазкур соҳани чуқур инсонпарварлаштиришни талаб этарди. Тўғри, 1992 йил июлида қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонун ва давлатимизнинг шу асосдаги таълим-тарбия сиёсати ипшаб чиқилган эди. Унда умумий таълим куйидаги босқичлар бўйича амалга оширилади:

- I босқич — бошланғич таълим (1-4 синф);
- II босқич — асосий (таянч) мактаб (4-9 синф);
- III босқич - юқори ўрта мактаб (10-11 синф);

10-11 синфлар ихтисослашган бўлиб, ўқувчиларни олий ўқув юртларига тайёрлашга хизмат қила бошлади.

Таъкидлаш лозимки, ҳамдўстлик мамлакатлари орасида биринчи бўлиб республикамизда «Таълим тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилинганлиги, «Мактабгача тарбия», «Умумий ўрта таълим», «Мактабдан ва синфдан ташқари тарбиявий ишлар»,

«Ёшлар сиёсатида оид» каби қатор концепциялар ва дастурлар яратилганлигини, давлат таълим тизими жаҳон амалиёти талабларига мувофиқ келиши учун хорижий давлатлардан илғор тажрибаларнинг ўрганилаётганлиги ва шу аснода 20дан ортиқ йўналишлар, фанлар бўйича стандартлар лойиҳали тайёрланганини айтиш ўриндидир.

1993-94 ўқув йилида барча вилоятлар, Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистон Республикаси мактаблари ўқувчилари билимларини текшириш юзасидан ўтказилган тест синовлари куйидаги натижаларни кўрсатди. Ушбу синовга 70 та туман ва шаҳарларнинг 400 дан ортиқ мактабларнинг ўқувчилари жалб этилди. 9-синфларда кимё ва адабиёт фанларидан тест синови ўтказилди. Яқунлар куйидаги меъёрда баҳоланди: 90 фоиздан ортиқ тўғри бажарганларга «5» баҳо, 80 фоиздан камига «4» баҳо, 60 фоиздан ортиғига эса «3» баҳо.

Мазкур синовлар натижалари ўқувчиларнинг гуманитар йўналишдаги фанлар бўйича чуқур билим олаётганликларини кўрсатди. Масалан, адабиёт фани бўйича таянч мактабларининг 10186 ўқувчисидан 1275 таси 90%дан ортиқ вазифаларни, 2552 ўқувчи 80%дан ортиқ вазифаларни бажардилар, яъни ўқувчиларнинг тўртдан уч қисми фанни яхши ва аъло баҳоларга ўзлаи тирганликларини намойиш этдилар³².

Истиқлол йилларида умумгаълим мактабларида она тилини ўқитишга муҳим эътиборнинг

қаратилиши ва «Давлат тили ҳақида»ги Қонунни бажариш юзасидан олиб борилган ишлар таълим-тарбия жараёнининг сифатини янада ошишига сабаб бўлди. Ўқиш ўзбек тилида олиб бориладиган мактабларда она тили ва адабиётига ажратилган соатлар ҳажми кўпайиб, 2720 соатга етди. Ўқиш рус тилларида олиб бориладиган мактабларда эса ўзбек тили фанига ажратилган соатлар 544 соат ўрнига 1020 соатга етди. Булар ўқувчиларда миллий ўзлигини англаш хиссини кучайтирди, ўз ўлкасига, тарихига қизиқишини ва ўз Ватанининг гуллаб-яшнаши йўлида фаолият кўрсатиш хиссини уйғотди.

Умуман, 1992 йилда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонун Ўзбекистонда таълим тизимини ислоҳ қилшида маълум рол ўйнади. Мазкур ҳужжат шўролар мустабид тизими даврдан «мерос» бўлиб қолган, коммунистик мафкурага хизмат қилувчи мафкуравий кучни бартараф этишда алоҳида аҳамият касб этди, жаҳон андозаларига мос тизим яратилишида дастлабки кадам бўлди.

Бирок, қайд этиш жоизки, мазкур ҳужжат Ўзбекистоннинг янги шароитдаги вазифаларига тўлиқ жавоб бера олмас эди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон ҳукумати таълим тизимини тўлиқ ислоҳ этишга қодир ҳужжатларни қабул қилишга эътиборни кучайтирди ва бу борада бош ислоҳотчилик йўлини ўйнади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида тамомила янги, сифат жиҳатдан мукамал «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ишлаб чиқди.

Мамлакат Президенти юқорида қайд этилган ҳужжатларни қабул қилишга ундаётган омилларни эътиборга олган ҳолда қуйидаги фикрни баён этди. Биринчидан, биз эски шўролар замонидан қолган таълим-тарбия тизимига хос мафкуравий қарашлардан ва сарқитлардан халибери тўлиқ қутулганимиз йўқ. Иккинчидан, барча амалдаги ўзгаришлар ва тадбирлар, асосан юзаки бўлиб, таълим-тарбия ва ўқув жараёнларининг таркибини, босқичларини бир-бири билан узвий боғлаш, яъни узлуксиз таълим-тарбия тизимини ташкил қилиш муаммоларини ечиб берган эмас.

Учинчидан, бизнинг амалдаги таълим-тарбия тизимимиз бугунги кун замонавий, тараққий топган демократик давлатлар талабларига жавоб бера олмаслиги кўп жойларда яққол кўринмоқда³³. Мазкур мулоҳазалар янги ҳужжатлар қабул қилингунгача бўлган даврдаги таълим тизимининг чекланган-лигидан яққол далил берарди.

«Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг энг илғор жиҳатларидан бири — унда таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий тамойилларининг баён этилиши бўлди. Улар қуйидагилардан иборат эди:

- таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;
- умумий ўрта, шунингдек ўрта махсус, касб-хунар таълимининг мажбурийлиги;
- таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги ўрта-махсус, касб-хунар таълимининг йўналишини: академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;
- таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;
- давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиклиги;
- таълим дастурини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндошув;
- билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;
- таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш.

Масалага бундай тарзда ёндошув таълимнинг мамлакатда кўрилаётган демократик, ҳуқуқий, инсонпарвар жамият талабларига тўлиқ жавоб бериши, унинг миллий ва умуминсоний кадриятларга содиқлигидан гувоҳдир. Шу билан бирга, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими, олий таълим, олий ўқув юртидан кейинги таълим, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълим турларига асос солинди, мавжудларини такомиллаштириш йўллари ишлаб чиқилди.

Мамлакатимиз раҳбариятининг таълим-тарбия соҳасига шу даражада катга эътибор бериши бежиз эмасдир. Гап шундаки, мамлакатимиз аҳолисининг аксарият кўпчилиги ёшлар, ўсмирлардан иборат бўлиб, улар ўз келажакларини айнан билим олиш билан боғлагандирлар. Хусусан, ҳозирда Ўзбекистонда 9,5 мингга яқин умумтаълим мактаблари, гимназиялар, лицейлар, коллежлар, 300 га яқин ўрта махсус муассасалар, 65 та олий ўқув юртлари бўлиб, улардан 600 мингдан ортиқ турли малакадаги педагоглар меҳнат қилади.

Сўнгги йилларда миллий мактаблар тизимини яратиш борасидаги ишларнинг таркибий қисми сифатида республикамизда яшаётган ва озчиликни ташкил этган (мамлакатлар) миллатлар

фарзандлари таълим-тарбиясига ҳам эътибор кучайтирилди. Ўзбекистонда 2,5 мингдан ортиқ ўқувчиси бўлган 50 га яқин қрим-татар мактаби, 130 та ўқувчисига эга бўлган 2 та немис мактаби, 2400 га яқин ўқувчисига эга бўлган 24 та корейс мактаби, 4 та уйғур, 1 дан курдлар, яхудийлар мактаблари фаолият кўрсатмоқдалар. Бундан ташқари, 9 мингдан ортиқ козоқ фарзандлари, 3000 мингдан ортиқ тожик фарзандлари, 1 мингдан ортиқ қирғиз фарзандлари ва 1,5 мингга яқин туркман фарзандлари ҳам ўз тилларида таълим-тарбия ола бошладилар³⁴.

Ўзбекистон ҳукумати истиқлол талабларига жавоб бера оладиган иқгидорли ёшларни танлаб олиш, уларга фан йўлидаги сўқмоқпарни шараф билан босиб ўтиш борасида ҳам қатор ишларни амалга ошироқда. «Умид» жамғармасининг Ўзбекистон Президенти томондан таъсис этилиши шу маънода тушуниш лозим. Жамғарма Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 13 январ Карорига мувофиқ иш бошлади.

Маълумки, мамлакатимизда тарихий туб ўзгаришларни муваффақиятли ўтказиш, ижтимоий-сиёсий, маънавий-иқгисодий ислохотларни амалга ошириш учун жаҳон андозалари даражасида билим олган истеъдодли, руҳан баркамол ёш миллий кадрлар зарурдир. «Умид» жамғармасининг ўз олдига қўйган энг катга мақсади ҳам халқ хўжалигининг нуфузли тармоқларини юқори малакали мутахассислар билан таъминлашдан иборат бўлди. Ҳозирги кунда Ўзбекистонлик талабалар ўз танлаган ихтисосликлари бўйича АҚШ, Буюк Британия, Германия ва Япониянинг жаҳонга машҳур олий ўқув юртларига муваффақият билан шуғулланмоқдалар.

«Таълим тўғрисида»ги қонун, кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури жамиятни маънавий жиҳатдан барқарорлаштиришда жуда катга вазифаларни бажармоқда, ёшларда Ватанга, миллатга меҳр-муҳаббат хиссини сингдиришда, жаҳон андозаларига мос фаолият кўрсатишда муҳим омил бўлмоқда. Шу билан бирга, янги таълим-тарбия дастури ёшларда мафкуравий эътиқодни мустаҳкамлашда, миллий гоя ва миллий мафкура моҳиятини англашда алоҳида аҳамиятлидир, зеро, мафкуравий таъсирлар салбий оқибатларга олиб келмаслиги учун ёшларимизнинг иймон-эътиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш жуда зарурдир. И Каримов қайд этганидек, энг муҳим вазифа «уларнинг тафаккурида ўзлигини унутмаслик, ота-боболарнинг муқаддас қадриятларини асраб-авайлаш ва хурмат қилиш фазилатини қарор топтириш, уларнинг мен ўзбек фарзандиман, деб ғурур ва ифтихор билан яшашига эришишдир»³⁵.

3. Ҳозирги босқичда маданий ҳаёт. Ҳар қандай шароитда ҳам барча миллат ва халқлар ўзининг маънавий эҳтиёжларини қондиришга муҳтожлик сезади. Маънавият — инсон учун мавжудлик белгиси. Маънавий бойлик — у ёки бу миллатни бошқа этник бирикмалардан ўзига хослигини билдирувчи, англаувчи муҳим омилдир. Маънавияти йўқ халқнинг ўзи йўқ. Шу билан бирга ҳар бир халқ маънавияти ҳам бир хил даражада эмас.

Шу ўринда мамлакат юртбошисининг «биз халқни номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихнинг таг-томиригача назар ташлаймиз»³⁶, — деган фикрларида жуда манتيқ ва маъно бор. Бироқ, шўролар мустабид тизими шароитида ўзбек миллий маданияти ҳаддан ортиқ даражада қўп зарар кўрди. Барча мустамлакачилик каби коммунистик мафкура маддохдари ҳам ўзбек халқини кул қилиш учун энг аввало шу халқнинг миллий маданиятини йўқ қилишга зўр бердилар.

Таъкид этиш жоизки, маънавий маданияти юксак, унинг илдизлари бақувват халқнинг ижтимоий онгидан шу халқ маданиятини ҳеч қачон тамомила йўқ қилиш мумкин эмас. Тўғри мустамлакачиликлар натижасида ўзбек маданиятига катта зарар етказидди, унинг маънавий илдизлари қирқиб ташлашга уринилди. Лекин улар бунинг уддасидан чиқа олмадилар.

Ўзбек халқи катта йўқотишларга қарамасдан ўзлигини, ўз миллий маданиятини сақлаб қола билди. Бунга яқин ва узоқ тарих гувоҳдир. Эндиги вазифа — маънавий ҳаётдаги барча йўқотишларнинг ўрнини қоплашдан иборат бўлди. Бу нарса халқимизнинг маънавият ва маърифатга муҳтожлиги ва унинг танқислиги билан белгиланди. Кишининг ўзлигини англаши, ўз шаънини ҳимоя қила олиши ва барча ёмонликлардан ўзини тия олиши учун ориф бўлмоғи, қалбининг тубида, жиндай бўлса-да, маърифат шамчироғи ёниб турмоғи лозим. Ана шунда одам гуноҳдан ҳазар қилиш, барча неъматлардан ақл-идрок ва инсоф доирасида фойдаланиш йўлини тутади. Ножўя хатти-ҳаракатлари учун тавба-тазарру қилиш зарурлигини англай бошлайди³⁷.

Ўзбек халқи айнан шу йўлдан борди, ўз миллий-тарихий, маданий меросига содиқлигини

қўрсата билди. Бу эса мустамлакачиликлар даврида йўқотилган, тапталган маданий меросни тиклаш, ўзлигини англашга бўлган рағбатни уйғотди.

Истиклол йилларида ўзбек маданий ҳаёти уйғонди, жонланди ва ўзининг бутун мавжуд бўй-бастини қўрсата билди. Театр, мусиқа санъати ривож топди, маданий алоқалар кенгайди, маданий-маърифий муассасалар фаолияти такомиллашди, музейларнинг ижтимоий-маърифий аҳамияти ошди, миллий адабиёт равнақ топди.

Айниқса, театр санъатининг ривожига гуллаб яшнади. Бу бежиз эмасди, зеро мустамлакачилик даврида театрлар коммунистик мафқуранинг хизматкорига айланган, сиёсий мақсадларнигина бажарувчи кучга айланган эди. Шу аснода асосий эътибор репертуар масаласини ҳал этиш, томошабинларни бездирадиган сахна асарлари ўрнига уларнинг маънавий-ижтимоий эҳтиёжларини қовдирувчи спектаклларни фуқаролар ҳукмига ҳавола этишга асосий эътибор қаратилди.

Ҳозирги шароитда Ўзбекистонда фаолият қўрсатаётган 36 та драматик, мусиқали драма ва комедия, опера ва балет, кўғирчоқ театрлари ана шундай вазифаларни бажардилар. 1998 йил 26 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентини И. Каримовнинг «Ўзбекистон театр санъатини ривожлантириш тўғрисида»ги Фармони эълон қилинди. Унга биноан, Ўзбекистон томоша санъатининг кўп асрлик анъаналарини ўрганиш, бойитиш ва тарғиб қилиш, театр санъатини ҳар томонлама ривожлантириш, унинг моддий базасини янада мустаҳкамлаш, мамлакатимизда маънавий-маърифий ислохотларни амалга оширишда театр арбобларининг фаол қатнашишини таъминлаш, республика Маданият ишлари вазирлиги театр ташкилотлари негизида ва театр арбоблари уюшмасида бадий замонавий сахнабоп асарлар яратиш мақсадида Маданият ишлари вазирлиги тизимида ва театр ижодий ходимлари уюшмаси қошида «Ўзбектеатр» ижодий ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил этилди.

«Ўзбектеатр» бирлашмаси ўзининг театр ташкилотлари ҳамда минтақавий бўлимига эга бўлиб, мулкчилик шаклидан ва қандайдир муассасага идоравий дахлдорлигидан қатъи назар мамлакатдаги барча давлат театрлари, театр студияларида халқтеатрлари ва бошқа тегишли ташкилотлар жамоаларини ихтиёрий тартибда бирлаштирди³⁸.

Театр санъатини ривожлантириш йўлида 1998 йил ноябр ойида ўтказилган «Хумо» халқаро ёшлар театрларининг фестивали алоҳида аҳамият касб этди. Ушбу фестивалда Ўзбекистон ва Исроил давлатларининг энг яхши театр жамоалари иштирок этдилар. Мазкур фестивал доирасида 32 та спектакл намоиш этилди, уларни 20 мингдан ортиқ томошабин томоша қилди.

Ўзбекистоннинг ўз мустақиллигини қўлга киритиши натижасида маънавий маданиятнинг муҳим жабҳаси бўлган мусиқа санъати ҳам жуда ривож топа бошлади, зеро табиатан нозиктаъб, санъатсевар ва санъат аҳлига талабчан ўзбек халқининг мусиқаси кенг қўламли маънавият кўзгусидир. Шўролар даврида асосан мафқуравий ҳукмронлик қўлига айланган мазкур санъат тури эркинлик йўлига кирди. Жамият аъзолари миллий кўпшқчилик санъатидан баҳраманд бўла бошладилар.

Ўзбекистон ҳукумати халқимизнинг миллий кўшиқчиликка бўлган ижтимоий эҳтиёжини эътиборга олиб миллий руҳдаги, халқнинг кўнглига яқин мусиқа асарларини яратишга бўлган қизиқишни доимо рағбатлантирди. Истиклолнинг дастлабки кунлариданоқ мусиқа санъати бўйича қатор кўрик-танловлар ўтказила бошланди. Хусусан, 1992 йил март ойида Тошкент шаҳрида танбур, сато, кўшна, сурнай ва бошқа миллий соз ижрочиларининг «Асрларга тенгдош наволар» деб номланган республика кўрик танлови, апрел ойида Тошкент вилоятида ҳаваскор кўғирчоқ театрлари жамоаларининг кўрик-танлови, шунингдек, машҳур санъаткорлар Жўраҳон Султонов, Саиджон Калонов, Комилжон Жабборов, Набижон Ҳасанов, Комилжон Отаниёев, Фахриддин Содиков, Жанақ Шомуратовларнинг асарлари ижрочиларининг «Боқий овозлар» деб номланган кўрик-танловлари ўтказилди. Айни вақтда 1992 йил май ойида Хоразм вилоятида фольклор жамоаларининг, аския, қизиқчи ва масхарабозларнинг, июн ойида Қўқонда ўтказилган IX анъанавий ва лапар, ялла ижроияларининг август ойида Тошкент шаҳрида ўтказилган XI анъанавий кўрик танлови миллий санъатимиз ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилди. Мамлакатимиз ҳукумати кўшиқчилик санъатидан мустақилликнинг маънавий заминларини мустаҳкамлашда ҳам унумли фойдаланишга эътиборни кучайтирди. Шу мақсадда 1995-йил декабрда «Ўзбекистон-Ватаним маним» мавзусидаги кўшиқлар кўрик-танлови эълон қилинди. Мазкур танлов барча вилоят, шаҳар ва туманларда жуда катта кўтаринкилик руҳида ўтказилди ва унинг натижасида юзлаб янги, мустақиллик даври кўшиқлари яратилди, кўплабистеъдодлисанъаткорларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. **«Ўзбекистон — Ватаним**

маним» кўшиқ кўрик-танловининг 1996 йил март ойида бўлиб ўтган биринчи босқичида 54ингдан ортиқ санъаткорлар иштирок этди, 10 мингдан ортиқ янги мусиқий асарлар яратилди. Қайд этиш лозимки, мазкур танлов истиқлолни, Ватанни, ўзликни англашда муҳим қадам бўлди. Халқимизнинг бундай тадбирга қизиқиши ортиқ бўлди. Буларнинг барчасини эътиборга олиб, 1996 йил августда «Ўзбекистон — Ватаним маним» кўшиқ байрами ҳақида» махсус фармон қабул қилинди. Фармонда фуқаролар қалбида муқаддас Ватан туйғусини тарбияловчи юксак бадиий савиядаги мусиқа асарлари ва кўшиқларнинг яратилишига кенг имконият яратиш мақсадида ҳар йили август ойининг учинчи якшанбаси «Ўзбекистон — Ватаним маним» кўшиқ байрами куни, деб белгилаб қўйилди. Айни пайтда, халқимизнинг қушиқчилик санъатига бўлган буюк қизиқишини эътиборга олиб, Маданият ишлари вазирлиги ҳузурида «Ўзбекнаво» гастрол-концерт бирлашмаси ташкил этилди. Натижада, мазкур кўрик-танлов ҳозирда оммавий тус одди, унда нафақат ўзбек миллий, шу билан бирга мамлакатимизда истиқомат қилаётган бошқа барча халқлар вакиллариининг эркин ижод қилиши, ўз санъатларини намойиш этиш имконияти яратилди. Профессинал ва халқ бадиий ижодиёти асосида санъатнинг кўшиқчилик турига тенг эътибор берилиши, уларнинг уйғун ривожланишига шароит яратилиши туфайли мазкур санъат тури янада ривож топмоқда. Маълумки, Ўзбекистонда жаҳон цивилизациясида алоҳида ўринга эга бўлган буюк моддий маданият яратилди. Улар халқаро ҳамжамият томонидан аллақчон эътироф этилган. Би-роқ, шўролар мустабид тизими даврида Ўзбекистон моддий маданиятига катта зарар етказилди. Минглаб ноёб маданият дурдоналари, асори атиқалари хорижга, асосан, Москва, Санкт Петербург музейларига ташиб кетилди. Миллий ўзликни англашда бундай ёдгорликларнинг аҳамияти катта эканлигини эътиборга олиб, мустамлакачилар иложи борица улар ижтимоий-маданий аҳамиятни камайтиришга ҳаракат қилдилар.

Аммо, мустақиллик бундай жирканч сиёсатга барҳам берди. Истиқлолнинг дастлабки даврларида ноқмузейлар, кўриқхоналарнинг ўрни ва ролини белгилаб беришга алоҳида аҳамият берилди. Маълумки, ҳозирда биргина Маданият ишлари вазирлиги тизимида турли соҳалар бўйича 68 та музей мавжуд бўлиб, булар 21 та ўлкашунослик, 10 та бадиий, 14 та мемориал, 5 та адабий-мемориал, 7 та бадиий, 1 та табиий-илмий музейлардир.

Шу билан бирга Самарқандда Давлат музей-кўриқхонаси, Бухорода Давлат музей-кўриқхонаси, Хивада «Ичан-Қалъа» давлат музей-кўриқхоналари фаолият кўрсатмоқда. 1999 йилги маълумотларга кўра, республикаимиздаги музейлар фондида 1305786 экспонат сақланмоқда. Биргина 1999 йилда уларнинг асосий фондига 7544 та экспонат қабул қилинди. Шу йилнинг ўзида барча музейларга 1655400 киши ташриф буюрди³⁹.

Ўзбекистон ҳукумати халқимизнинг ў миллий ўзлигини англаш жараёнини янада жадаллаштиришни эътиборга олиб, 1994 йил 23 декабрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси «Республика музейлари фаолиятини яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 1999 йил 5 декабрда эса «Музейлар фаолиятини қўллаб-қувватлаш масалалари тўғрисида»ги қарорларни эълон қилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 12 январдаги «Музейлар фаолиятини тубдан яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида»га фармони эса музейлар ишида тубдан бурилиш ясади. Унга биноан барча турдаги музейлар фаолиятини мувофиқлаштириш, қўллаб-қувватлаш ва уларга зарур илмий-услубий ёрдам кўрсатишни таъминлаш мақсадда Маданият ишлари вазирлиги қошида «Ўзбекмузей» жамғармаси ташкил этилди, ўзбек, инглиз, рус тилларида чоп этиладиган илмий-амалий, маънавий-маърифий, рангли «Мозийдан садо» журнали таъсис этилди. Кўрилган барча тадбирлар натижасида музейларнинг ижтимоий-маданий аҳамияти анча ортди, уларнинг ўзбек халқи миллий ўзлигини англаш жараёнидаги роли кучайди. Музейларга эътибор хорижлик фуқароларнинг Ўзбекистонга, унинг бой ва қадимий маданиятига бўлган қизиқишини оширди.

Истиқлол ўзбек халқига ўз миллий адабиётини қайтариб берди. Коммунистик мафқуранинг жарчисига айланган «совет адабиёти» вайронлари ўрнига пайдо бўлган ўзбек миллий адабиёти тезликда ўзининг қадини кўтарди, партиявийлик, синфийлик каби хатто методологик асослардан воз кечила бошланди. Мумтоз адабиётга муносабатда диний адабиёт, феодал-клерикал адабиёт, сарой адабиёти дейилган тушунча ва бир миллат адабиётини реакцион ва прогрессив деб иккига бўлиб ўрганшдек хатто назарий чеклашларнинг даф этилиши миллий адабиётнинг холисона баҳоланишига имкон яратди.

Диний манбаларнинг, жадид адабиётининг сиёсий-мафқуравий ақидаларсиз ўрганишга нисбатан бўлган муносабатнинг ижобий ҳал этилиши жамиятни маънавий жиҳатдан барқарорлаштиришга шарт-шароитлар яратди.

Шундай қилиб, мустақиллик Ўзбекистон маънавий ҳаётини барқарорлаштириш учун замин яратди, маънавий-маърифий ҳодисаларга муносабати ўзгартирди. Истиклол туфайли маънавий турмушимиздага кўплаб муаммолар ҳал этила бошланди. Қурилаётган демократик, ҳуқуқий, инсонпарвар жамият, бозор муносабатларига ўтиш, жаҳон ҳамжамияти билан мафқуравий тазйиқларсиз ўзаро ҳамкорлик қилиш имконияти Ўзбекистон маданиятини халқчил қилди. Ўзбекистон, ўзбек халқининг дунёдага ўзига хос ва мос ўрни борлиги, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган бебаҳо хиссасининг эътироф этилиши туфайли маънавий ҳаётнинг гуллаб-яшаши учун мустақам замин яратилди.

Таянч тушунчалар

Маънавий-маърифий ислоҳот, устувор йўналиш, маънавият ва маърифат маркази, миллий ғоя, миллий-маданий марказ, истиклол мафқураси, комил инсон.

Мавзуни такрорлаш учун саволлар

1. Мустақиллик шароитида миллий маданиятлар ривожланишининг ижтимоий-сиёсий омилларини таҳлил этинг.
2. Маданий юксалишнинг ҳозирги босқичи хусусияти нимада?
3. Мамлакатимизда амалга оширилаётган маънавий маърифий ислоҳотларнинг моҳияти ва зарурлиги.
4. Маънавий-маърифий ислоҳотларнинг амалга оширишнинг асосий йўллари айтинг.
5. Таълим қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг маданий-маърифий ислоҳотларни амалга оширишдаги аҳамияти.
6. Маданий тараққиётда миллий-маданий марказларнинг ўрни.
7. Маданий-маърифий ислоҳотлар жараёнида миллий тарихий меросга муносабат мезонлари.
8. Маданий тараққиётда миллий ва умумбашарий қадриятларнинг уйғунлиги.
9. Маданий-маърифий ислоҳотлар ва комил инсон тарбияси вазифасини тушунтиринг.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Т., 1992.
2. Каримов И. А. Истиклол ва маънавият. Т., 1994.
3. Каримов И. А. Биз қуриш ва яратиш йўлидан бораверамиз. Т., 1995.
4. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т., 1996.
5. Каримов И. А. Ватан саджагоҳ каби муқаддасдир. Т., 1996.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., 1956.
7. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Т., 1997.
8. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998.
9. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. Т., 1999.
10. Каримов И. А. Миллий истиклол мафқураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., 2000
11. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.; 2008.